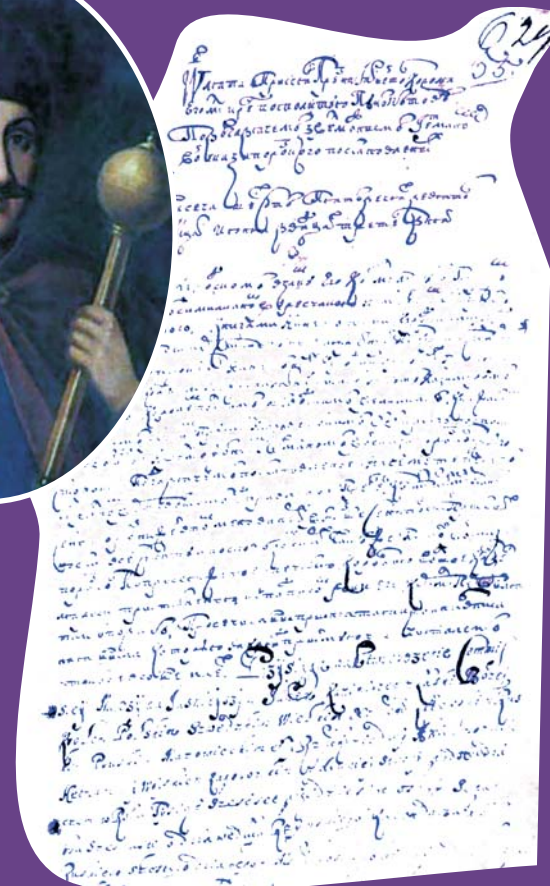

ГАДЯЦЬКА УНІЯ 1658 РОКУ:

КОНТРОВЕРСІЇ

МИНУЛОГО І СУЧАСНІСТЬ

ПОЛТАВА-2009

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені
М. В. Остроградського
Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Інститут української археографії та джерелознавства імені
М. С. Грушевського НАН України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Канадський інститут українських студій

***Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і
сучасність***

Збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції
(4-5, 16-17 вересня 2008 року)

УДК 94 (081) (477) «16.451.58» «711» «712»
ББК 63.3 (4 Укр) 46 + 63.3 (4 Укр — 4 Пол)

Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4-5, 16-17 вересня 2008 року). — Полтава : ПОІППО, 2009. — 184 с.

У збірнику вміщені статті за матеріалами доповідей і повідомлень учасників Міжнародної конференції, присвяченої знаковому явищу ранньомодерної української історії — Гадяцькій унії 1658 року.

Редколегія: Юрій Волошин, Ірина Діптан (головний редактор), Віталій Зелюк, Олександр Єрмак, Петро Кравченко, Ольга Коваленко, Людмила Пашко, Володимир Пащенко.

Друкується за рішеннями учених рад Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (протокол № 2 від 28 квітня 2009) та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 11 від 26 березня 2009 року).

За правильність цитування, достовірність наведених історичних фактів відповідальність несуть автори публікацій. Редколегія зберігає автентичність викладу і бібліографічний опис матеріалу зарубіжних учасників конференції.

ISBN 966-7215-87-3

© ПОІППО, 2009

© Полтавський державний
педагогічний університет
імені В. Г. Короленка,
2009

© Колектив авторів, 2009

ЗМІСТ

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ	5
Гадяч 1658: творення міфу	
<i>Сергій Плохій (Гарвардський університет)</i>	5
Повстання Мартина Пушкаря у оповіді Самійла Величка	
<i>Віталій Нагорний, Олександр Єрмак</i>	23
Гадяцький вибір Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського	
<i>Ірина Діптан</i>	26
Розкриття ключових проблем гетьманування Івана Виговського у працях Дмитра Дорошенка «Нарис Історії України»	
<i>Лариса Шаповал</i>	39
Чинники антигетьманського виступу Мартина Пушкаря —Якова Барабаша: історіографічний огляд проблеми	
<i>Вікторія Воскобійник</i>	44
Гадяцька унія в польській історіографії	
<i>Конрад Бобятинський (Варшава)</i>	48
Висвітлення гетьманства Івана Виговського в «Истории России с древнейших времен» Сергія Соловйова	
<i>Катерина Лобач</i>	78
ГАДЯЦЬКА УНІЯ У СВІТОГЛЯДНИХ ІМПЕРАТИВАХ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ	82
Від Гадяча до Андрусова: осмислення “отчизни” в українській політичній культурі	
<i>Зенон Е. Козут (Едмонтон)</i>	82
Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді	
<i>Томаш Кемпа</i>	90
Юрій Немирич — визначний український державний і політичний діяч середини XVII століття	
<i>Віра Жук</i>	103
ПОЛТАВЩИНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ...	113
Політична обстановка на Полтавщині перед укладанням Гадяцької унії: повстання Мартина Пушкаря	
<i>Володимир Мокляк</i>	113
Полтавська фортеця XVII століття	
<i>Оксана Коваленко</i>	119
Антигетьманське повстання Мартина Пушкаря і Якова Барабаша: хід і наслідки	
<i>Віктор Ревегук, Надія Кочерга</i>	125

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.....	130
Трансформація політичних поглядів гетьмана Івана Виговського на взаємовідносини з Московією: причини та наслідки <i>Юрій Степанчук</i>	130
Інституційні аспекти історії соціально-економічних перетворень в Українців середини XVII століття, що знайшли відображення в Гадяцькому трактаті 1658 року <i>Юрій Приходько, Людмила Коваль</i>	133
Гадяцька угода 1658 року в контексті розвитку української культури <i>Ольга Бардаш</i>	137
Релігійні аспекти діяльності гетьмана Івана Виговського <i>Ірина Діптан, Петро Кравченко</i>	140
Православна українка в гетьманщині у другій половині XVII століття <i>Ірина Петренко</i>	151
Олена Виговська (Стеткевич) <i>Тетяна Тронько</i>	155
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ У СЕРЕДНІЙ І ВИЩІЙ ШКОЛАХ	159
Вивчення теми «Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського» в шкільному курсі історії <i>Тетяна Демиденко</i>	159
Подолання оціночних стереотипів діяльності Івана Виговського в процесі викладання курсу «Історія України» у вищій школі <i>Людмила Зенкова</i>	167
Культурологічні аспекти Гадяцького трактату й стан та перспективи українсько-польського співробітництва у царині освіти (на матеріалах Полтавщини) <i>Володимир Мирошніченко, Петро Шемет</i>	172
Художня реалізація проблеми вибору в романі Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» <i>Віра Мелешко, Микола Степаненко</i>	174
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ	179

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ

Гадяч 1658: творення міфу

Сергій Плохій (Гарвардський університет)

У 1920 р. видатний український історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський (Wacław Lipiński) опублікував книгу “Україна на переломі”. У ній він описав драматичні зміни в Україні у середині XVII ст., спричинені повстанням Богдана Хмельницького (1648), утворення козацької держави, відомої в історіографії як Гетьманат, і тривалі війни козацтва спершу з Річчю Посполитою, а потім з Московією. Згодом книгу було потрактовано як маніфест “державницької” школи в українській історіографії. Один із внесків Липинського у вивчення даного періоду полягає у запровадженні в історіографічний дискурс поняття “перейславської легенди” — комплексу історичних мітів про козацько-московську угоду в Переяславі, укладену в січні 1654 р., що вповні розвинулись у XVIII ст. Формальне затвердження угоди під час візиту козацької делегації до Москви у березні того ж року встановлювало протекторат царя над козацькою державою Богдана Хмельницького. На думку Липинського, подаючи Переяславську угоду як акт добровільного союзу між малоросійським народом та православною Московською державою, козацька еліта XVIII ст. полегшила собі процес інтеграції в Російську імперію, чим поставила під загрозу інтереси своєї держави та сприяла формуванню теорії “возз’єднання Руси” й концепції єдиної всеросійської нації¹.

Думки Липинського сприйняли й розвинули українські історики на Заході, які розглядали “перейславську легенду” з точки зору розвитку й збереження історичної мітології. Не всі послідовники Липинського були такими критичними до козацьких еліт та їхньої ролі в творенні перейславського міту, як ідеолог “державницької” школи². Що ж Липинський не згадав у своєму критичному аналізі, так це мінливі політичні обставини, за яких функціонувала перейславська легенда в Україні після невдалого виступу гетьмана Івана Мазепи проти царя Петра I. Через двадцять років після Полтавської битви (1709) перейславський міт став історичним підґрунтям для козацьких спроб відновити “права й привілеї”, гарантовані “статтями Богдана Хмельницького”. Цей міт допоміг козацькій еліті відновити не лише деякі зі своїх прав та привілеїв, а й власне інститут гетьманства, скасований Петром I після смерти наступника Мазепи, — гетьмана Івана Скоропадського (1722)³.

Одним із контрмітів, що ніколи не дорівнює до перейславської легенди за своєю популярністю, але був близько пов’язаний із нею хронологічно й

¹ Липинський В'ячеслав. Україна на переломі, 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 28–29.

² Rudnytsky Ivan L. The Myth of Pereiaslav /Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. – Р. 77–89; Когут Зенон Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – 2006. – №10/11. – Р. 291–297. Про роль козацької мітології у формуванні модерної української ідентичності див.: Armstrong John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / Ukraine and Russia in Their Historical Encounter, ed. Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – Р. 125–139.

³ Про події цього періоду й зростання культу Богдана Хмельницького наприкінці 1720-х рр. див.: Plokhy Serhii. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. – Cambridge, 2002. – Р. 45–54.

контекстуально, був козацький наратив про Гадяцьку угоду, складену у вересні 1658 р. між наступником Богдана Хмельницького гетьманом Іваном Виговським та представниками Речі Посполитої. Мало яка з подій української й польської історії викликає так багато “а що, якби”, як Гадяцька угода. Задовго до появи віртуальної історії дослідники Польщі й України відкинули трюїзм позитивістської історіографії про те, що історія не має умовного способу, й поринули в припущення про те, як склалася б історія кожної з країн, якби замість тривалих і виснажливих воєн Річ Посполита й Гетьманат об’єдналися в нову зреформовану співдружність. Чи зупинило б це занепад Польщі, руїну України, експансію Оттоманської Туреччини або постання Московії як домінуючої потуги в регіоні?

Гадяцька угода могла потенційно вплинути на всі ці процеси. Так, вона передбачала створення троїстої співдружності, що складалася з королівської Польщі, Литовського князівства та Руського князівства з козацьким гетьманом на чолі. Угода стала уособленням найголовніших прагнень поміркованих сил серед польської й української еліт та втіленням політичних мрій і сподівань руської (української й білоруської) знаті першої половини XVII ст. Проте і польська, й українська сторони відхилили закладений в угоді компроміс, а сейм Речі Посполитої ратифікував урізаний текст угоди, що не включав ряд принципових положень. Важливо, що навіть скорочена форма договору не влаштовувала польські правлячі кола, які не могли змиритися з тим, що православні козаки матимуть однакові права з католицькою знаттю, і сприйняли угоду з підозрою, зрештою відхиливши її. З українського ж боку, угоду не сприймало рядове козацтво й селяни, які внаслідок розширення прав еліти Руського князівства знов підпадали під юрисдикцію і контроль заможних землевласників.

Деякі історики вважають, що Гадяцьку угоду було укладено запізно, щоб успішно втілити в життя її умови. Інші стверджують, що її укладення не могло статися раніше 1658 р. з огляду на події в Україні й політичне мислення української й польської еліт⁴. Цей полемічний вузол, мабуть, ніколи не буде розв’язано. Очевидно, однак, що якими б запізнілими й незначними не були поступки, які обіцяла козацтву Гадяцька угода, ними не змогли скористатися ті, хто розраховував на вигоди від її укладення. Крім того, угода стала катастрофою для її українського ініціатора, гетьмана Івана Виговського, який мусив скласти булаву в 1659 р. Він добре усвідомлював, що Гадяцька угода, ухвалена сеймом в урізаному вигляді, була, по суті, смертним вироком йому і його прихильникам. “Ти прийшов зі смертю і приніс мені смерть”, сказав Виговський польському посланцю, який привіз йому текст угоди. І хоч сам гетьман залишився живим, його найближчого радника й палкого прихильника угоди, генерального суддю Юрія Немирича, схопили і вбили повстанці, які виступили проти присутності польських військ, запрошених до Гетьманату адміністрацією Виговського⁵.

⁴ Kamiński Andrzej The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. – June 1977. – № 2. – P. 178–197, тут 195–197.

⁵ Про Гадяцьку унію див.: Герасимчук Василь. Виговщина і гадяцький трактат // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – № 87. – С. 5–36; 1909. – № 88. – С. 23–50; 1909. – № 89. – С. 46–91; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1910. – № 7. – С. 65–85; 1911. – № 8. – С. 5–39; Lipiński Wacław. Z dziejów Ukrainy. – Kijow and Cracow, 1912. – S. 588–617; Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1958. – Т. 10. – С. 288–359; Tomkiewicz Władysław. Uгода hadziacka // Sprawy narodowościowe. – 1937. – № 11; Kot Stanisław. Jerzy Niemirycz, w 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paris, 1960; Kaczmarczyk Janusz. Hadziacz 1658: Kolejna uгода czy nowa unia // Warszawskie Zeszyty Ukrainistyczne. – 1994. – № 2. – С. 35–42; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 149–189; Яковлева Тетяна. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 305–323. Про сейм 1659 р., який схвалив угоду, див.: Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszewski Zdzisław. Sejm

З точки зору козацької політики, умови договору в редакції сейму Речі Посполитої були кроком назад порівняно з умовами, що їх лише чотири роки тому запропонувала козакам Москва. Замість *de facto* незалежної держави під протекцією іноземного правителя, козацька держава, названа тепер Руським князівством, ставала складовою Речі Посполитої, інтегрованою в її адміністративно-територіальну систему. Її територія ділилася на три воєводства. Гетьман не мав права на дипломатичні зносини з іноземними правителями. Козацьке військо скорочувалося від шістдесяти до тридцяти тисяч. Козаки втрачали право обирати гетьмана, яке тепер переходило до старшини. Більш того, надання шляхетства обмеженому колу козацької старшини позбавляло рядове козацтво власної еліти. Такі умови відчутно поступалися запропонованим і значною мірою реалізованим умовам Переяславського договору 1654 р.⁶

Не дивно, що Гадяцька угода стала об'єктом критики з боку низки українських науковців. Зокрема, найвідоміший український історик XIX ст. Микола Костомаров позитивно оцінював задум авторів договору, однак, зрештою, став на бік народних мас, які сприйняли його як спробу відновити польське правління в Україні. Ідеї Костомарова розвинув Василь Вовк-Карачевський, який вважав, що автори угоди знехтували інтересами народу. На початку XX ст. інший дослідник – М. Стадник – назвав угоду однією з найтемніших сторінок в історії української політичної думки й кроком назад порівняно з Переяславським договором. Критично ставився до угоди й найвизначніший історик України XX ст. Михайло Грушевський. Так, в останньому томі своєї *Історії України-Руси* він оцінив результати угоди, розглянувши їх у контексті соціального протистояння між козацькими елітами й народними масами. На думку Грушевського, угода була невдачею, адже вона ніяк не поліпшувала становище мас і обмежувала козацьку державу територією на Сході України.

В'ячеслав Липинський розглядав угоду як відхід від здобутків Богдана Хмельницького у справі розбудови Української держави. Так, згідно з Липинським, угода звела роль козацького гетьмана до рівня польського сенатора й заборонила йому вступати у міжнародні стосунки; козацька держава втрачала свою незалежність, перетворюючись на автономію Речі Посполитої; а її козацький лад було проігноровано й перетворено на лад польської шляхетської держави⁷.

Критична оцінка угоди Липинським і Грушевським, двома найбільш впливовими українськими істориками доби, мала поважний вплив на інтерпретацію подій 1658–1659 рр. в українській історіографії XX ст. Водночас, їй протистояла добре усталена традиція трактування Гадяча як загалом позитивного явища української історії. Зокрема, частина українських політичних діячів та істориків другої половини XIX ст. розглядала Гадяцьку угоду як прояв українських автономістських і федералістських прагнень. Наприклад, провідники українського руху в Російській імперії Михайло Драгоманов і Володимир Антонович у цілому позитивно оцінювали договір. А учень Грушевського Василь Герасимчук розглядав його не лише як великий здобуток української політичної думки, а й як крок до незалежності. Подібну думку поділяв також Іван Франко, для якого угода стала насамперед виявом ідеї українського автономізму. “Від елементарної оборони “руської віри”, рівноправності українського чи білоруського православного елементу

Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo–doktryna–praktyka. – Wrocław, 2000. – Т. 1. – S. 276–291.

⁶ Про негативні аспекти Гадяцької угоди див.: *Ochmann-Staniszevska Stefania i Staniszevski Zdzisław. Sejm Rzeczypospolitej.* – S. 315–318; *Plokyh Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.* – Oxford, 2001. – P. 62–64.

⁷ *Грушевський Михайло. Історія України-Руси.* – Київ, 1936. – Т.10. – С. 352–357; *Lipiński W. Z dziejów Ukrainy.* – S. 595–598.

з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого політичного тіла”. У пункті договору, який передбачав нейтралітет козацької держави у разі польсько-московського конфлікту, Франко вбачав прояв “ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі і Московщини”⁸. Франко зміг добре виразити те, що деякі історики прагнули віднайти в угоді, однак, будучи скутими обмеженнями історіографічного жанру та свідченнями історичних джерел, не могли відшукати впродовж XX ст.

Однак Гадяцька угода продовжувала привертати увагу українських істориків. Деякі з них, як-от Семен Наріжний, ішли слідами Василя Герасимчука й були готові вбачати прямий зв'язок між угодою та ідеєю української незалежності. Особливо захопились угодою представники “державницької” школи в українській історіографії. Один з її провідників, Дмитро Дорошенко, навіть зарахував головного ідеолога школи В'ячеслава Липинського (уже покійного на той час) до істориків, які дали позитивну оцінку угоді⁹. Насправді ж, Липинський позитивно ставився до гетьманства Івана Виговського, а не до Гадяцького договору; і це був особливий підхід, узятий на озброєння деякими істориками в незалежній Україні¹⁰.

Після розпаду СРСР і критичного переосмислення підходів радянської історіографії, які засуджували Виговського як “зрадника українського народу” і вважали Гадяцьку угоду доказом цієї “зради”, українські історики змінили ставлення не лише до Виговського, а й до Гадяцької угоди. Так, Наталя Яковенко, одна з лідерів сучасної української історіографії, розглядає Гадяцьку угоду як “яскраву пам'ятку тогочасної політико-правової думки”, реалізація якої дала б Речі Посполитій “шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу”¹¹. Зростання інтересу до Гадяча серед істориків незалежної України було спричинене *inter alia* посиленою увагою до польської історіографії, яка традиційно прихильно ставилася до Гадяча. Для багатьох польських істориків Гадяч залишається символом цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході, її релігійної толерантності та спроможності розв'язувати національні проблеми в межах багатоетнічної держави¹².

Існує низка причин як наукового, так і політичного характеру, які пояснюють стійкість позитивного іміджу Гадяцької угоди в сучасній українській історіографії. Дана стаття, однак, не ставить за мету розглянути ці причини. Її мета значно скромніша – простежити витоки українського міту про Гадяч; а також відповісти на питання, які функції він виконував в історичному мисленні козацьких еліт і як трансформувався в уяві українських інтелектуалів початку XIX ст.

⁸ Франко Іван. Поза межами можливого: http://franko.lviv.ua/faculty/Phil/Franko/Poza_mezhamy.pdf.

⁹ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – С. 63–64.

¹⁰ Пор. ставлення до Виговського й Гадяцької угоди Валерія Смолія й Валерія Степанкова: Смолій В., Степанков В. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 254–255; 374–377. Ці автори критикують укладачів Гадяцької угоди за нехтування принципами української незалежності та єдності українських земель.

¹¹ Яковенко Наталя. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ, 1997. – С. 212. Її ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 373–374.

¹² Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795. – Lublin, 2000. – S. 134–135. Про огляд ідей, які живили традиційну польську історіографію, див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 354–355. Про панівні підходи в сучасній польській історіографії див.: Pernal A. B. The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography / Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988. – Winnipeg, 1989. – P. 177–192.

У другій половині XVII ст. пам'ять про Гадяцьку угоду ще жила на правобережжі України. Подібно до гетьманів підросійської лівобережної України, які у своїх переговорах із московськими царями завжди посилалися на права, надані козакам за Переяславським договором 1654 р., кожен правобережний гетьман намагався полагатися на справи з поляками, нагадуючи їм про Гадяцьку унію¹³. Можна лише здогадуватись, яку роль ця угода могла б відіграти в козацькому літописанні, якби воно розвинулося на контрольованій поляками правобережній Україні. Проте українське козацтво в Речі Посполитій було придушене ще до того, як така традиція могла там виникнути. Натомість, як не парадоксально це звучить, гадяцький міт з'явився у працях лівобережних козацьких літописців, які в цілому негативно ставилися до пропольських гетьманів та їхніх політичних і дипломатичних взаємин із Річчю Посполитою.

Першим козацьким істориком, який розглянув Гадяцьку угоду в історичному контексті, був Роман Ракушка-Романовський, козацький старшина, який перебував на службі як у лівобережних, так і в правобережних гетьманів. Ставши православним священиком, він написав “Літопис Самовидця” – першу велику пам'ятку козацького літописання. У цьому творі Ракушка-Романовський лише перерахував кілька головних умов Гадяцької угоди, не давши їй ані позитивної, ані негативної оцінки. Водночас, його згадка про Гадяч є корисною для розуміння того, як козацька старшина другої половини XVII ст. сприймала договір. Так, Ракушка згадує серед його умов уповноваження гетьмана обов'язками Київського воєводи, надання шляхетського статусу кільком сотням козацьких старшин у кожному полку та створення особливих судів у Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах. Остання умова звільняла козацьку старшину від потреби їхати до Любліна або відвідувати сейм у Варшаві для того, щоб полагодити правові питання. Напевно, козацька старшина розраховувала на більше, ніж угода, власне, їй надала. Так, згідно з умовами Гадяцького договору, кількість козаків, які отримували право шляхетства, була обмежена до сотні у кожному полку. Не виключено, що ці умови з плином часу було перебільшено в козацькій уяві, – як-не-як Ракушка-Романовський писав про угоду через багато років після її підписання¹⁴.

На межі XVIII ст., коли Ракушка завершував свій літопис, гадяцький міт уже перебував на стадії творення. Умови договору було напівзабуто й напівперебільшено. Однак нейтральне і навіть позитивне ставлення до нього співіснувало з негативною оцінкою гетьманства Івана Виговського, одного з авторів договору. Наприклад, Ракушка-Романовський вважав Виговського пропольським політиком і зрадником царя. Так, для автора “Літопису самовидця” гетьман Виговський, який відібрав булаву в сина Богдана Хмельницького Юрія, був “ляхом”, “хитруном” і “латинником”¹⁵. Роман Ракушка-Романовський став літописцем, який започаткував у козацькій історіографії традицію зображати Виговського і приписане йому полонофільство у вкрай негативному світлі. Відтоді два суперечливі аспекти гадяцького міту, – позитивне ставлення до, власне, угоди й негативна характеристика її укладача, – мирно співіснували, вказуючи на багатовимірність світу, в якому козацька еліта лівобережної України формувала свою історичну ідентичність.

¹³ Безпосередні посилання на статті Гадяцької угоди можна знайти, наприклад, у розпорядженнях гетьмана Петра Дорошенка, даних своїм представникам в Острозькій комісії (1670), а також у розпорядженнях польським делегатам комісії. Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. – Київ, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 56, 63, 67.

¹⁴ Літопис Самовидця / Ред. Ярослав Дзира. – Київ, 1971. – С. 81. Пор. два відмінні варіанти Гадяцької угоди: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 334–343. Хоч останній текст угоди не містить посилань на сейм, таке положення з'являється у Веспасіяна Коховського. Див.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 433.

¹⁵ Літопис Самовидця. – С. 76.

Виступ Івана Мазепи проти царя Петра I у 1708 р. драматично змінив політичну атмосферу в Гетьманаті й сприяв подальшому розвитку та ускладненню гадяцького міту. Повстання Мазепи, союзниками якого стали шведський король Карл XII і польський король Станіслав Лещинський, поставило питання про альтернативу царському правлінню в Україні. Тому козацька старшина знову звернулася до Гадяцької угоди. Якою б недосконалою вона не була порівняно з Переяславським договором 1654 р., вона все ж виглядала значно краще, ніж обмежена козацька автономія під царським скіпетром протягом останніх десятиріч XVII – початку XVIII ст. Знову Гадяцький договір став привабливим для еліти Гетьманату, яка перебувала на стадії “ошляхетнення” й мріяла про шляхетський статус і права, пов’язані з цим статусом.

Однак практичне зацікавлення умовами Гадяцької унії було скороминуче, хоча й вплинуло на козацькі літописи, написані в Гетьманаті після Полтавської битви. Наступ Петра на козацькі права й антипольська пропаганда, яку він вів зі своєї нової столиці Санкт-Петербурга, обмежували свободу літописців висловлювати свої думки з цього приводу. Проте, очевидним є те, що вони стали звертати більше уваги на Гадяцьку угоду, аніж це робив Ракушка-Романовський. Історіографічний поштовх для дальшого формування гадяцького міту надали польські джерела, найвпливовішим серед яких була римована хроніка Самуеля Твардовського “*Wojna Domowa*” (Громадянська війна), видана в чотирьох частинах у Калуші 1681 р.¹⁶ Твардовський описував Гадяцьку унію у зв’язку з рішеннями сейму 1659 р., який ухвалив угоду з польської сторони. Автор вірив, що угода привела до створення “третьої Речі Посполитої” в Україні (разом із Королівством Польським і Великим князівством Литовським). Для своєї праці Твардовський використав текст угоди, схвалений під час переговорів у Гадячі, а не останній проект договору, утверджений сеймом. Тому й писав про шістдесятитисячне, а не тридцятитисячне козацьке військо. Він також згадав положення про ліквідацію церковної унії, хоч воно і було змінене в сеймовому проекті угоди. Твардовський бачив у створенні “Козацької Речі Посполитої” здійснення прогнозу, нібито зробленого польським королем XVI ст. Стефаном Баторієм. Характеристика козаків у Твардовського була в основному позитивною. Так, він порівнював просте походження козаків із походженням греків, римлян, османів і навіть польської шляхти. Більше того, Твардовський був готовий прийняти козацьку старшину як рівного партнера в Речі Посполитій¹⁷.

Не дивно, що інтерпретація Твардовським Гадяцької угоди сподобалася козацьким літописцям XVIII ст. Самійло Величко, колишній козацький писар і найплідніший літописець періоду, використав хроніку Твардовського у своїй праці “Сказаніє о войне козацькой з поляками”, ймовірно написаній у 1720 рр. Величко переклав вірші Твардовського з польської мови, роблячи посилання на відповідні сторінки праці свого попередника. Однак власний внесок літописця полягав у реконтекстуалізації Гадяцької угоди, представленої не як результат роботи польського сейму 1659 р. (як стверджував Твардовський), а як наслідок переговорів, проведених у Гадячі у вересні 1658 р. Величко також подав довгий коментар про перше положення угоди щодо ліквідації церковної унії, стверджуючи, що це був важливий акт, який міг зупинити відхід від Православної Церкви в польській Україні. Літописець дещо скоротив текст Твардовського. Наприклад, він повністю вилучив зі своєї праці промову, виголошену на сеймі козацьким представником Юрієм Немиричем. Так само він оминув увагою й слова Твардовського про повернення козаків під владу польського короля та посилання на історію про блудного сина, який

¹⁶ *Twardowski Samue.l Wojna Domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami i Węgry Przez lat Dwanascie.* – Kalisz, 1681.

¹⁷ Там само. – С. 262–265.

повертається до батька. Обидві тези польського поета були явно не до вподоби козацькому літописцеві. Таким чином, перша зроблена Величком зміна ставила угоду більше в український, аніж у польський історичний контекст, друга надавала їй легітимності з точки зору інтересів Православної Церкви, а третя сприяла спростуванню ідеї Твардовського про Гадяцький договір як акт підпорядкування козацької України польському королю. Незважаючи на всі ці зміни, Величко зробив свій опис Гадяча натхненно й під сильним впливом схвальної оцінки угоди Самуелем Твардовським. Подібно до Ракушки-Романовського, Величкова позитивна оцінка Гадяча мирно співіснувала з його переважно негативною характеристикою гетьмана Івана Виговського, якого він зобразив як руського шляхтича, який “ради суєтія временнаго и бл[а]гополучія сегосветнаго, єдного духа биль з Поляками”¹⁸.

Особливо цікавим (і вагомим для даної теми) є вплив інтерпретації Гадяцької унії у творі Самуеля Твардовського на інший важливий козацький літопис – “Действія о презельной брані” Григорія Грабянки, очевидно написаний у 20-х роках XVII ст.¹⁹. Якщо Величків літопис зберігся тільки в двох списках, то Грабянчин був дуже добре поширений в Україні у XVIII ст., ставши найвпливовішою історичною працею цього періоду. Грабянка, який був добре обізнаний з “Літописом Самовидця” і використовував його у своїй праці, поділяв негативне ставлення Ракушки-Романовського до Виговського, називаючи його “супостать и явній измѣнникъ”²⁰. Але у своїй розповіді про Гадяцьку унію Грабянка змалював Виговського лише як жертву поляків, які дали йому спокусливі обіцянки. Отже, подібно до Ракушки-Романовського й Величка, Грабянка не поширив свою негативну характеристику Виговського на Гадяцьку угоду як одну з його найбільших дипломатичних акцій. Йому подобались головні ідеї угоди, і тому він подав додаткові деталі, які розширювали її позитивну оцінку. Деякі з цих деталей були, однак, плодами багатої уяви козацької еліти, схильної бачити в договорі набагато більше привілеїв, ніж він передбачав.

Праця Самуеля Твардовського вплинула на літопис Григорія Грабянки так само сильно, як на “Сказаніє” Самійла Величка. Подеколи автор використовував її навіть менш критично, ніж Величко. Наприклад, літописець не намагався реконтекстуалізувати історію Гадяцької унії, яку він представив читачеві у зв’язку з роботою Варшавського сейму 1659 р., саме так, як це зробив Твардовський. Як і Величко, Грабянка цитує похвалу Твардовського на адресу козаків, порівнюючи їхнє походження з легендарним минулим греків, римлян, турків і поляків. Проте, на відміну від Величка, Грабянка не вказує на своє джерело. Він також робить набагато більше змін у наративі Твардовського, ніж Величко. Зокрема, літописець вилучив не лише згадку про промову Юрія Немирича на сеймі, а й положення угоди, яке зобов’язувало козаків вести оборонну війну проти Московії. Також він не згадав проголошення амністії козакам, які стали на бік шведів під час Потопу. Якщо Грабянка не згадує Немирича через ті самі причини, що й Величко, то інші дві зміни можна пояснити новою політичною атмосферою в Україні після Полтавської битви. Після поразки під Полтавою Граб’янка, очевидно, не хотів привертати увагу до історії козацько-московських антагонізмів або до минулого союзу козаків із шведським королем²¹.

¹⁸ Величко Самійло. Сказаніє о войне козацкой з поляками. – Київ, 1926. – С. 166, 184–186.

¹⁹ Про час написання літопису, його автора і джерела див. вступ Юрія Луценка до книги: Hryhorij

Hrabjanka’s “The Great War of Bohdan Xmel’nyc’kyj” (Григорія Грабянки Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого). – Cambridge, 1990. – Р. XV–XLIV. Див. також: Plokhy Serhii. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – Р. 343–345.

²⁰ Hrabjanka’s Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel’nyc’kyj. – Р. 378.

²¹ Там само. – Р. 379–381.

Якщо Грабянка скоротив оповідь Твардовського про договір, щоб оминати фрагменти, які він не хотів, щоб його читачі знали або пам'ятали; то його додатки до тексту Твардовського чітко вказують на те, якою він хотів бачити Гадяцьку угоду. Насамперед, Грабянка ввів у свій наратив поняття Великого Руського Князівства, якого бракувало у праці Твардовського і яке, можливо, було запозичене літописцем з іншого польського джерела – “Climacter” Веспасіяна Коховського²². Грабянка також додав до тексту Твардовського про угоду політично важливе твердження, що козаки приєдналися до Речі Посполитої як “вільні до вільних і рівні до рівних”. Ця формула ввійшла в руський політичний дискурс у першій половині XVII ст. і у XVIII ст. Вона вживалась на підтвердження того, що козацька еліта мала особливі права за польських королів, які вона тепер могла вимагати від російських царів. Такою ж була мета іншого додатку Грабянки до тексту Твардовського, а саме твердження, що король сам підписав умови угоди, а потім, як було заведено поміж монархами, обидві сторони поклялися їх дотримуватись. Зважаючи на відмову царських посланців дати клятву від імені монарха в Переяславі, цей додаток також був політично значущим²³.

Додаток Грабянки, який стосувався походження ідеї укладення Гадяцької угоди, мав найбільш тривалий вплив на подальшу історіографію і зумовив її суперечливі оцінки в історичних працях XIX ст. У своєму літописі Грабянка заявляє, що першим подав угоду полякам не хто інший, як Богдан Хмельницький (у літописі він не вказав імені гетьмана, а лише зазвичай уживане прізвище “Хмельницький”). Згідно з Грабянкою, угода спочатку була відхилена поляками, але згодом маршалок Варшавського сейму Станіслав Гнинський зрозумів, що козаки не мали підстави розпочати війну з Річчю Посполитою. Після утвердження угоди сеймом, вона начебто була ратифікована у Гадячі в присутності козацьких послів на сейм – Немирича, Сулими й Верещаки. Отже, за версією Грабянки, переговори в Гадячі відбулися після сейму, а не навпаки. Окремі контрверсійні елементи реконструкції Грабянкою подій, пов'язаних з укладенням угоди, очевидно, походять від Твардовського, та й до того ж не зовсім точного прочитання його твору. Але помилку міг спричинити “Літопис Самовидця”, автор якого розглядає переговори в Гадячі під 1659 р., коли угоду було ратифіковано сеймом²⁴.

Менш зрозуміло, яким джерелом скористався Грабянка, посилаючись на Хмельницького як первісного автора угоди. Це джерело, – реальний документ, підробка чи власна вигадка, – не допомогло авторові пояснити, чому козаки зрештою пішли на підписання договору. За Грабянчиною схемою, ні хитрість поляків, ні наївність козаків, ні, навіть, зрада з боку Виговського не могли применшити доброї ідеї, закладеної в угоді Богданом Хмельницьким. Посилання на Хмельницького, культ якого як героя і рятівника Малоросії досяг своєї вершини в 1720 рр., не могло не додати легітимності Гадяцькій угоді²⁵. Іншим фактором, який зміцнював репутацію угоди в Україні після Полтавської битви, була зафіксована Твардовським і підтверджена Грабянкою опозиція до унії з боку католицької ієрархії.

Загалом, Грабянка подав Гадяцьку угоду так, щоб захистити її від звинувачень у нелояльності до царя чи зраді Православної Церкви²⁶. Це було надзвичайно важливо, беручи до уваги те, що Грабянка представив Гадяцьку унію як реальну альтернативу Переяславській угоді. Еліті Гетьманату обрид московський наступ на її

²² *Kochowski Wespazjan. Annalium Poloniae ab obitu Vladoslai IV. Climacter primus.* – Cracow, 1683. Поп. польський переклад праці Коховського: *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów*, 3 vols. – Poznan, 1859. – T. 1. – С. 363–365.

²³ Hrabjanka's Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj. – P. 379–380.

²⁴ Літопис Самовидця. – С. 80–81; *Twardowski S. Wojna Domowa...* – S. 262–263.

²⁵ *Plochy S. Tsars and Cossacks.* – P. 45–54; див. також: *Ibid. The Origins of the Slavic Nations.* – P. 348–350.

²⁶ Hrabjanka's Hryhorij The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj. – P. 378–381.

права і привілеї, що призвело до скасування гетьманства в 1722 р. і впровадження прямого правління Малоросійської Колегії. Тому вона шукала в минулому альтернативу російському правлінню. Грабянчина інтерпретація Гадяча мала значний вплив на формування української історичної ідентичності. Його літопис був надзвичайно популярним серед козацької старшини, а ще більшою популярністю користувалися різні варіанти його скороченої версії, відомої як “Краткое описание Малороссии”²⁷. Усі ці літописи зробили вагомий внесок у створення гадяцького міту, що сприяв формуванню ідентичності, яка спиралась не лише на досвід життя України під царями, а й на тривалу традицію існування під владою польських королів.

Якщо першість у формулюванні й популяризації гадяцького міту в післяполтавській Україні належить Григорію Грабянці, його редакторам і послідовникам, то впровадження цього міту в модерну українську історіографію слід розглядати як заслугу анонімного автора “Історії Русів”. Цей історичний памфлет полонив уяву української еліти в 1820-х – 1840-х рр., саме тоді, коли почала окреслюватись українська національна ідея²⁸. Автор “Історії” запозичив із козацьких літописів звичайну для них сюжетну канву, наповнивши її романтичними героями та їхніми славетними вчинками. Це був наратив, на який очікували читачі, виховані на ідеях просвітництва й творах ранніх романтиків. Але, все ж таки, історіографічне тло “Історії” та деякі важливі ідеї, вжиті її автором, походили з козацьких літописів. Це стосувалося передовсім головного героя “Історії” – народ русів, що мав свої витоки у працях літописців XVII ст.²⁹. Автор “Історії”, звичайно, вибирав, що з історіографічної традиції слід використати, а що оминати. Наприклад, він послідовно вживає назву “Русь” на позначення своєї країни й народу, відкидаючи назву “Україна”, вживану в XVII ст. і поширену в XVIII ст.³⁰. Факти й ідеї, запозичені в попередніх авторів, мали укладатися в історичну парадигму автора “Історії Русів”, але фактів було недостатньо: їх легко можна було вигадати у стилі Джеймса Макферсона та його *Оссіана*³¹.

Інтерпретація гадяцького міту анонімним автором дає досить добре уявлення, що саме нове покоління української еліти очікувало від історії своєї батьківщини і в який спосіб воно намагалося задовольнити свої очікування. Одна з проблем, пов’язаних із побутуванням гадяцького міту в XVIII і на початку XIX ст., полягала в зростанні антипольських сентиментів в Україні й Російській імперії в цілому. Цей новий фактор знайшов відображення в “Історії Русів”, зробивши її однією з найбільш антипольських історичних праць, написаних в Україні. Судячи зі вступу до “Історії”,

²⁷ Про популярність літопису Грабянки та “Краткого описания Малороссии” див.: *Апанович Елена*. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: исторические сборники. – Київ, 1983. – С. 137–201; *Бовгура Андрій*. Короткий опис Малоросії (1340–1734) у рукописних списках XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 14. – С. 340–363.

²⁸ *История Русов или Малой России*. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. – Москва, 1846; передрук: Київ, 1991. “История” була містифікацією, яку приписували білоруському православному архієпископові й уродженцеві Гетьманату Георгію Кониському, авторство якого не було піддане сумніву аж до другої половини XIX ст. Про “Історію Русів” існує багата література. Її короткий огляд: *Кравченко Володимир*. Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 101–115; *Його жс*. Історія Русів у сучасних інтерпретаціях // *Synopsis: Essays in Honour of Zenon E. Kohut*. – Edmonton, 2005. – Р. 275–294.

²⁹ Про концепцію руського народу в “Історії Русів” див.: *Sysyn Frank*. Ukrainian Political Thought of the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: Fatherland and Nation in *Istoriia Rusov* (Доповідь, виголошена на щорічній конференції Канадської асоціації славістів, Саскачеванський університет, Саскатун, 26–28 травня 2007 р.)

³⁰ *Plokhyy Serhii*. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth-Century Debate // *Canadian Slavonic Papers*. – (September – December 2006). – № 48, nos. 3–4. – Р. 335–353.

³¹ Про історичні й літературні містифікації у Східній Європі й Україні: *Грабович Григорій*. Слідами національних містифікацій // *Критика*. – Червень 2001. – № 6. – С. 14–23.

одним з головних завдань праці було розвінчання “історій” польських і литовських авторів та їх послідовників в Україні. Анонімний автор узяв на себе завдання довести, що Наддніпрянщина була заселена руськими князями, а не польськими королями; що Малоросія, яка вела численні війни з Польщею за свою свободу, добровільно приєдналася до російської держави і здобула визнання за свої військові заслуги³². Чи міг гадяцький міт вписатися в цю історіографічну схему?

Виглядає, що так, хоч і не без певних складнощів і змін. Гадяцька угода постає на сторінках “Історії Русів” у найбільш несподіваному для всіх обізнаних з її справжньою історією варіанті. Насамперед, ми дізнаємося з “Історії”, що, хоч договір і базувався на Гадяцьких статтях, переговори про його укладення відбулися не в Гадячі, а в місті Заслав (Заславль). По-друге, головним ініціатором угоди з української сторони був не Юрій Немирич чи Іван Виговський, а Юрій Хмельницький, який нібито і втратив булаву за те, що погодився на умови угоди. Текст поданої в “Історії Русів” угоди мало схожий на відомі сьогодні версії Гадяцького договору чи на його версію у творі Самуеля Твардовського, який пізніше використали Величко і Грабянка.

Згідно з “Історією”, у договорі йшлося в основному про права й привілеї руського народу, а не гетьмана чи козацької держави – дві теми, на яких зосереджувалась Грабянчина характеристика угоди. Руський народ, як і польський, походить в “Історії” від сарматського роду і займає чотири князівства або воєводства: Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське. Він був прирівняний до польського й литовського народів, а його провідником був козацький гетьман, титулований князем Руси або Сарматії і наділений необмеженою владою у військовий час. Гетьман був головнокомандувачем сорокатисячної армії і мав право набирати додаткове військо із добровольців і запорізьких козаків. Він також наглядав за воєводами, виборами до Генеральної ради та відповідав за оборону і внутрішню безпеку руської землі. Ця земля брала участь у війнах Польської Корони лише на добровільних засадах. Право обирати гетьмана й воєвод належало виключно місцевій козацькій еліті (“лицарям”); іноземці до виборів не допускалися. Договір гарантував рівність усіх представників руського лицарського стану й народу з народом польським та рівність “русько-католицької, або грецької, релігії” з “польською чи римо-католицькою”³³.

Що можна сказати про такий підхід до історії Гадяцької угоди в “Історії Русів”? Звичайно, він інформує більше про погляди автора твору, ніж про саму угоду. Щоби вповні реконструювати ці погляди, слід виокремити те, що автор запозичив із джерел, і те, що додав сам. Отже, першим кроком у визначенні “доданої вартості” у складі даного наративу має бути ідентифікація використаних автором джерел. Детальне вивчення цих джерел є завданням майбутнього. Наразі ж, можна говорити напевно про добру обізнаність автора “Історії Русів” лише з двома українськими текстами XVIII ст. Це “Короткий літопис Малоросії” (Краткая летопись Малыя России), виданий у Санкт-Петербурзі 1777 р. уродженцем Гетьманату Василем Рубаном³⁴, та “Літопис Малоросії”, виданий французькою мовою як другий том праці Шерера “Annales de la Petite-Russie”³⁵. Обидві пам’ятки є насправді різними версіями

³² История Русов. – С. 4.

³³ Там само. – С. 143–145.

³⁴ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год. – Санкт-Петербург, 1777. Про паралелі між “Краткой летописью” та “Историей Русов” див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“Історія Русов” в літературі і науці). – Львів і Київ, 1939. – С. 135–159.

³⁵ *Scherer Jean-Benoît*. Annales de la Petite-Russie. – Paris, 1778. Український переклад цієї праці: Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії (пер. Віктор Коптілов). – Київ, 1994: <http://litopys.org.ua>. Про паралелі між Шереровою версією “Краткого

єдиного основного тексту – “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии), який є скороченою версією літопису Григорія Грабянки. З огляду на вищесказане, можна припустити, що опис багатьох подій в “Історії Русів” базований на “Короткому описі” і, зрештою, на Грабянчиному тексті. Але якщо це справді так, то чому тоді ці три наративи так сильно відрізняються? Текстуальний аналіз інтерпретації Гадяцької угоди в “Історії Русів” та різних версіях “Короткого опису” допомагає відповісти на це питання.

“Короткий літопис Малоросії” (1777) став першим українським історичним трактатом, який був виданий у Російській імперії після “Синопису” 1674 р. На відміну від попередньої книги, “Короткий літопис” не має за мету подати всю історію Руси, – її київського і московського відламів, – а лише прагне представити історію козацької України. За основу тексту взято одну з копій “Короткого опису Малоросії” (Краткого описания Малороссии). Ця копія включала скорочену версію літопису Грабянки (до 1709 р.) і продовжувала виклад історії до 1734 р. До цього тексту Василь Рубан додав опис за 1734–1768 рр., написаний Олександром Безбородьком, колишнім київським полковником і на час публікації секретарем імператриці Катерини II. Як виглядала Гадяцька угода у книзі, співавтором якої був один із прихильників інтеграції Гетьманату в Російську імперію? У цілому вона базувалася на праці Грабянки з деякими важливими фактологічними й ідеологічними винятками. “Короткий літопис” майже дослівно повторює Грабянчину негативну характеристику гетьмана Виговського. Але її автор на цьому не зупиняється і дає також у цілому негативну оцінку Гадяцької угоди. “Короткий літопис” не містив посилання на можливу ініціативу з боку Хмельницького аж до укладання угоди. Натомість угоду представлено тут як вигадку підступних поляків (очолених маршалком Яном Гнинським), які хотіли, щоб козаки відмовилися від “мирного правління всеросійського суверена”. Тему польської дволичности, уже наявну в літописі Грабянки, тепер було розвинуто і представлено як головну причину укладення договору. Ідею про руський народ у літописі Грабянки “Короткий літопис” не врахував взагалі. Натомість, бачимо посилання на Малоросію і малоросіян. Не було тут згадок і про козацький нейтралітет у війні з Московією. Також пропущено було оцінку угоди як союзу “вільних з вільними і рівних з рівними”. Не згадувалася й клятва короля³⁶.

Порівняння опису Гадяцької угоди в “Історії Русів” та “Короткому описі” засвідчує, що якщо автор “Історії Русів” користувався “Коротким описом Малоросії” для свого твору XVIII ст., то для опису Гадяцької угоди він використав інші джерела. Одним із таких джерел міг бути варіант Шерерового “Краткого описания Малороссии”³⁷. Версія гадяцької історії Шерера починається зі згадки про польську місію до Івана Виговського. Ця місія мала за мету підтвердити гетьманський титул Виговського та ввести в дію згадки про угоду, з приводу якої він раніше разом з Хмельницьким вів переговори в Гадячі. Далі, ідучи за Грабянкою, літопис Шерера перераховує умови договору, який включав визнання влади гетьмана над Україною, вибори гетьмана й сенаторів козаками із числа власних кандидатів та право козацького війська залишатися нейтральним у війнах поляків. У Шереровому

описания” та “Історією Русів”: *Оглоблин Олександр*. “Annales de la Petite-Russie” Шерера і “Історія Русов” // Науковий збірник Українського вільного університету. – 1948. – № 5. – С. 87–94.

³⁶ Краткая летопись Малыя России. – С. 60–62. Одним із українських істориків XVIII ст., який використовував текст “Краткой летописи” як джерело для своєї праці про Гадяцьку угоду, був Олександр Рігельман, який написав свій історичний опис України в 1780-х рр. Див. його працю: Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ, 1994. – С. 276–277.

³⁷ Без подальшого текстологічного аналізу важко визначити, чи автор “Історії Русів” був знайомий із українським літописом, подібним до Шерерового, чи скористався його французьким виданням, а чи, можливо, одним із його російських перекладів.

літописі також ідеться про те, що угода стала наслідком польської змови, але автор літопису був менше схильний наголошувати на цьому, ніж автор “Краткой летописи Малыя России”. Він пише, що, хоча Виговський і прийняв угоду, багато козаків були більш скептичними щодо польських намірів, підозрюючи, що поляки не виконають свої обіцянки. Отже, саме Виговський, а не все військо, був звинувачений в укладенні угоди з підступними поляками. Паралелі до цих елементів гадяцького нарративу можна знайти як у літописі Грабянки, так і в “Історії Русів”. Виглядає, що Шерерова версія “Краткого описания” могла бути сполучною ланкою між двома пам’ятками, написаними з різницею майже у століття³⁸.

Шерерова версія “Краткого описания” могла бути частково причетною також до плутанини, створеної автором “Історії Русів” відносно історії Гадяцької угоди. У явній спробі пролити більше світла на історію усунення з гетьманства Юрія Хмельницького і надання булави Івану Виговському анонімний автор “Історії” вхопився за посилання у використаному Шерером літописі на Хмельницького, як одного з учасників переговорів про Гадяцьку угоду. Здається, він не був певен, хто з Хмельницьких, – старший чи молодший, – брав участь у переговорах. Тому анонімний автор згадав Богдана Хмельницького як учасника переговорів про Гадяцькі статті, але представив цю інформацію як не цілком достовірну: її донесли молодшому Хмельницькому поляки. В “Історії Русів” Юрій Хмельницький постає як головний прихильник і жертва угоди, яку він прийняв на основі Гадяцьких статей на конгресі в Заславі. Гарантами цих статей були представники Польщі, Габсбурзької та Оттоманської імперій – великих держав, що начебто зібралися на міжнародний конгрес, не схожий на міжнародні зібрання, які відбувалися в Європі в кінці XVIII – на початку XIX ст. З перспективи автора “Історії Русів”, участь у переговорах представників провідних держав, звичайно, надала престижності й міжнародної легітимності угоді. Але чому конгрес відбувся у Заславі? Можливо, на це питання ніколи не вдасться відповісти, але з точки зору автора “Історії Русів”, певно, був сенс організувати конгрес, на якому зібралися представники козаків, поляків, Габсбурзької й Оттоманської імперій у місті, яке, судячи з тексту “Історії”, знаходилося на українсько-польсько-оттоманському кордоні³⁹.

Автор “Історії Русів” загалом був набагато позитивніший у своїй оцінці Гадяцької угоди, ніж автор літопису, використаного Шерером. Він не тлумачить її як польський підступ, відзначаючи лише, що вона була відхилена військом, спричинила звинувачення проти Юрія Хмельницького та коштувала йому гетьманства. Із посиланням на умови угоди анонімний автор пише: “Но когда онѣ имь объявлены были, то всѣ чины и Козаки, узнавъ о перемѣнѣ толикой важности и столько для всѣхъ позорной, тотчасъ, нагрубивъ Гетману, проклиная подлое его поведение и злѣйскіе умыслы, отстали отъ него и воротились къ городу Чигирину”⁴⁰. Це були важкі слова осуду, але автор “Історії Русів” не вказує, що він поділяє ці сентименти. Згідно з “Історією Русів”, військо не підтримало молодшого Хмельницького, але він знайшов спільну мову із запорізькими козаками, незадоволеними союзом з Росією в основному через образливу поведінку російських солдатів під час спільних військових походів. У цьому конфлікті між запорожцями й московитами анонімний автор став на бік перших. “Солдаты оные, – писав він, бывши еще тогда въ сѣрыхъ зипунахъ и въ лычанныхъ лаптяхъ, небритыми и в бородахъ, то есть, во всей мужичей образинѣ, имѣли однако о себѣ непонятное высокомеріе или какой-то гнусный

³⁸ Scherer Jean-Benoît. *Annales de la Petite-Russie*. – Vol. 2.

³⁹ *История Русов*. – С. 129–130, 143–144.

⁴⁰ Там само. – С. 144.

обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, как-то Полячишки, Нѣмчурки, Татарышки, и такъ далѣе. По сему странному обычаю называли они Козаковъ чубами и хохлами, а иногда и безмозглыми хохлами, а сіи сердились за то до остервененія, заводили с ними ссоры частыя и драки, а наконецъ нажили непримиримую вражду и дышали всегдашнимъ отвращеніемъ”⁴¹. Важко уникнути враження, що, розповідаючи цю історію, яка зображує козаків жертвами культурно нижчих, але зарозумілих російських солдатів, автор “Історії Русів” намагається не лише реабілітувати Юрія Хмельницького, а й виправдати його союз із Польщею.

Незважаючи на приховування своєї симпатії до авторів Гадяча, анонімний автор “Історії Русів” був відкритим прихильником Гадяцьких статей. Так, він знову і знову повертається до них у тексті твору, пишучи про друге гетьманство Юрія Хмельницького, його призначення турками князем Сарматії та обрання гетьманом Михайла Ханенка⁴². Щоразу посилаючись на Гадяцькі чи Заславські статті, він згадує, що вони були схвалені й гарантовані представниками провідних держав. Для автора “Історії Русів” не було проблемою позитивне ставлення до угоди, зважаючи на те, що не лише заславський конгрес, а й більшість тексту Гадяцької угоди були його власною вигадкою. У текст договору він включав лише близькі йому положення. Зокрема, як уже зазначалося, він відкинув “Краткую летопись Малыя России” Рубана-Безбородька, як джерело про угоду. Він також був перебірливим у доборі матеріалу з Шерерової версії угоди. У цілому більшість тексту Гадяцької угоди в тому вигляді, як вона з’явилася в “Історії Русів”, було запозичено з джерела, яке не має нічого спільного з угодою 1658 р. Це був текст Зборівської угоди 1649 р., наведений в “Історії Русів”. До того ж цей текст мав мало спільного з дійсним текстом Зборівської угоди.

Але навіщо анонімному авторові було робити підробку, переробляючи документ, цитований раніше у тій самій праці? Адже автор, мабуть, вважав себе дбайливим дослідником історичного факту, а не літературним містифікатором. Він тільки намагався реконструювати справжню історію угоди на підставі доступних йому джерел. А ці джерела свідчили, що Гадяцькі статті спочатку були запропоновані Хмельницьким. Грабянка, якого анонімний автор міг знати за іншими версіями його скороченого літопису, навіть писав, що йшлося про “добре відомі” статті Хмельницького. Єдині добре відомі статті гетьмана, до яких анонімний автор мав доступ, були статті, які обговорювалися в Зборові. Отже, він використав апокрифічний текст Зборівської угоди, яка була в його розпорядженні, щоб реконструювати текст Гадяцьких статей. На його думку, останні не могли бути менш вигідними для козаків, аніж статті Зборівського договору. Порівняння текстів Зборівської й Гадяцької угод, поданих в “Історії Русів”, не лишає сумніву в тому, що останній текст був витвором автора “Історії”, а перший належав іншому автору. У тексті Зборівської угоди багато українізмів, більшість з яких автор “Історії Русів” виправив у його викладі Гадяцьких статей. Наприклад, частина з тексту Зборівської угоди “Народ Рускій отъ сего часу есть і ма быть ни отъ кого, кромѣ самого себе і правительства своего независимымъ” була відтворена в тексті Гадяцької угоди таким чином: “Народъ Рускій и земля его да пребудутъ вольными, отъ самихъ себя и правительства своего зависимыми”⁴³. У кожному з текстів є українські мовні впливи, але найбільш очевидні, як-от “от сего часу ма быть ні от кого, кроме самого себе”, наявні лише в тексті Зборівської угоди. Анонімний автор “Історії Русів” набагато краще володів російською мовою, ніж автори деяких його джерел.

⁴¹ Там само. – С. 145.

⁴² Там само. – С. 150, 157, 170.

⁴³ Там само. – С. 94, 143.

Автор “Історії” був готовий “вдосконалювати” не лише мову джерел, а й їхній зміст. Так, він починає опис своєї версії Гадяцької угоди не зі згадки про скасування церковної унії, як це робили Грабянка, його редактори й наступники, а з розділу, який стверджує, що руський народ був вільний, що він приєднався до інших “польських народів” як рівний до рівних, і що всі попередні конфлікти між ними мають бути прощені й забуті. Перше речення “реконструйованої” Гадяцької угоди, з його наголосом на правах руського народу, було по суті сполученням перших двох речень апокрифічної Зборівської угоди. Воно проголошує основний інтерес анонімного автора в історії руського народу та його готовність інтерпретувати головні події козацького минулого як епізоди цієї історії. Анонімний автор зробив запозичення зі згаданої Зборівської угоди, перенісши до свого тексту Гадяцької угоди положення, які передбачали незалежність руського уряду; верховну владу гетьмана, обраного його власним військом без участі іноземців; чисельність козацького війська (сорок тисяч плюс необмежена кількість добровольців); та право руського народу захищати свою батьківщину й брати участь у війнах Речі Посполитої або зберігати нейтралітет. Положення угоди про рівність Православної і Католицької церков могло походити або з апокрифічного тексту Зборівської угоди, або з інших джерел інформації про Гадяцьку угоду, які анонімний автор мав у своєму розпорядженні.

Автор “Історії Русів” зробив кілька доповнень до апокрифічного тексту Зборівської угоди і вилучив кілька її положень, перетворивши свою версію Гадяцьких статей на документ, натхнений текстом Зборівського договору, але все ж таки досить відмінний за своїм політичним звучанням. Цікавим у цьому плані є авторове визначення території, на яку претендує руський народ. Так, якщо у Зборівському договорі західний кордон руської держави пролягає по річці Горинь (історичний кордон Гетьманату), то в Гадяцькій угоді територія, на яку претендує руський народ, включає Київське, Чернігівське, Сіверське й Володимирське “князівства або воєводства”. Очевидно, що автор був патріотом Сіверської землі. Адже, хоч у середньовічний період існувало Новгород-Сіверське князівство, а у XVIII ст. на короткий час утворилося Новгород-Сіверське губернаторство, Сіверського воєводства ніколи не існувало. Більш важливо у ретроспективі те, що він відносив до володінь руського народу всі українські землі, приєднані до Російської імперії в результаті поділів Польщі, включно з Волинню.

З політичної точки зору, головною відмінністю реконструйованої Гадяцької угоди від апокрифічного тексту Зборівського договору став наголос анонімного автора на владних повноваженнях гетьмана й правах знаті (“лицарів”). Анонімний автор зазначав, що у військовий час гетьман може стати “самовладним” князем Руси й Сарматії – титул, згаданий в “Історії Русів” у зв’язку з наданням гетьманської булави Юрію Хмельницькому турками. Він, мабуть, вважав положення про абсолютні повноваження гетьмана одними з найважливіших, бо посилався на них, коли оповідав про обрання Михайла Ханенка гетьманом, здійснене нібито на основі Гадяцьких статей. Згідно з авторовим варіантом Гадяцьких статей, гетьман наглядав за діяльністю обраних воєвод і відповідав за вибори до Генерального сейму – установи, не згаданої в тексті апокрифічної Зборівської угоди. Положення цієї угоди, які обумовлювали вибори гетьмана й уряду козацькими старшинами та усім військом, анонімний автор замінив посиланнями на те, що лише знать (“лицарі”) може брати участь у виборах⁴⁴.

Цікавою особливістю “реконструйованого” таким чином тексту Гадяцької угоди був пропуск положення про скасування церковної унії. Хоча це положення з’явилося в усіх відомих анонімному авторові джерелах – двох версіях “Краткой

⁴⁴Там само. – С. 143–144, 157, 170.

летописи Малыя России” та апокрифічному тексті Зборівської угоди, – воно було пропущене в його викладі умов Гадяцької угоди. Чи автор, який, на думку дослідників “Історії Русів”, був під впливом просвітницьких ідей, наголошував таким чином на важливості толерантності; чи демонстрував свою прихильність до нових членів руського народу, до якого тепер приєднувалась значна частина уніатської Волині? – Жодне з цих припущень не дозволяє, однак, пояснити відверті антиуніатські висловлювання в інших місцях “Історії Русів”. Можливо, звичайно, що автор просто забув притлумити антиуніатський тон інших джерел, щоб підігнати їх під власні просвітницькі погляди. Наразі, можна припустити лише, що автор оминув усі згадки про церковну унію у тексті реконструйованої ним угоди не через те, що він мав доступ до версії Гадяцького договору, ухваленого польським сеймом 1659 р., яка не передбачала ліквідації Уніатської Церкви, а з ідеологічних міркувань. Хоч автор і був обмежений у виборі історичних джерел, уява й спроможність творити тексти, які б відбивали ідеї, смаки й уподобання його епохи, практично не мали меж⁴⁵.

Уважний читач “Історії Русів” може зробити висновок, що руський народ за Гадяцькою угодою займав більшу територію, ніж та, яку він мав за Зборівським договором; перебував під керівництвом набагато сильнішого гетьмана, який міг діяти як незалежний князь у військовий час; і мав набагато сильнішу еліту, яка позбавила козацьке військо права обирати гетьмана і воєвод. Численні вигоди козацького війська залишались такими ж, як і статус руського народу в Речі Посполитій. Єдиною негативною рисою угоди в даному трактуванні видається асоціація з Іваном Виговським. Анонімний автор “Історії Русів” продовжує добре усталену традицію козацьких літописів, згідно з якою добра угода дистанціюється від поганого гетьмана Виговського. На переконання анонімного автора, Виговський був етнічним (*природним*) поляком, що в епоху зростаючого націоналізму мало краще пояснити зрадницькі дії гетьмана, ніж попередні згадки літописців про його польську освіту й симпатії⁴⁶.

Образ Гетьманату, що постає з тексту реконструйованих Гадяцьких статей, залежав від реалій XVII ст., але він був досить близьким до того образу козацької автономії, що панував в уяві козацької старшини в середині XVIII ст. Сильна влада гетьмана, політичне домінування козацької еліти, заснування місцевого сейму – усе це було програмою реформи Гетьманату за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Це був той образ Гетьманату, який пам’ятала і плекала українська еліта на межі XIX ст.⁴⁷. Важливе місце в новому наративі Гадяцької угоди займає концепт руського народу, представленого як рівного з іншими народами, а його права не лише визнані Польською Коронаю, а й гарантовані провідними європейськими державами. Це є народ, який у дусі просвітництва толерує інші визнані релігії, і релігія якого є толерованою іншими. Таким народом читач може пишатися.

Дане трактування Гадяцької угоди в “Історії Русів” цілковито задовольняє прагнення автора виявити належну пошану славним вчинкам руського народу та його провідників⁴⁸. У вступі до твору зроблено наголос на змалюванні битв руського народу проти поляків. Але трактування анонімним автором Гадяцької угоди доводить, що інші домовленості, укладені з поляками і подані у належному світлі, також могли виконувати подібну функцію. Авторіві “Історії Русів”, – найбільш антипольської праці в українській історіографії, – вдалося використати міт про Гадяч саме з цією метою. Позиціонуючи історію руського народу в межах російського

⁴⁵ Пор. тексти Зборівської і Гадяцької угод: История Русов. – С. 94–95, 143–144.

⁴⁶ История Русов. – С. 143.

⁴⁷ Про спроби Розумовського реформувати Гетьманат див.: Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. – Cambridge, 1988. – P. 86–94.

⁴⁸ История Русов. – С. III–IV.

імперського історичного простору, автор потребує і польського “іншого”. Його виклад про козацькі війни з Польщею мав на меті наголосити на значимості руського народу для імперії, а козацькі договори з польськими королями давали руському народові можливість претендувати на особливий статус в умовах імперії. Обидва елементи підтримували національну гордість, тим самим роблячи внесок у процес націєтворення модерної України. Міти, подібні до гадяцького, були вкрай потрібні для успіху національного проекту. Трактатування автором гадяцького міту в “Історії Русів” демонструє, як передмодерний міт було адаптовано до вимог національного наративу.

“Історія Русів” відіграла важливу роль у розвитку української історіографії, ставши тією ланкою, що поєднала історичні козацькі літописи XVIII ст. з модерною українською історіографією XIX ст. Вплив цього твору на Тараса Шевченка та його покоління будівничих української нації добре доведено⁴⁹. Коли першу модерну історію України Дмитра Бантиша-Каменського (1822) було розкритиковано за те, що по суті це була історія російської провінції, українські автори у пошуках автентичної української історії звернулися саме до “Історії Русів”⁵⁰. Микола Маркевич, автор багатотомної “Історії Малоросії” (Истории Малороссии) (1842 – 1843), використав “Історію Русів” не лише як джерело патріотичного натхнення, а і як історичне джерело, не піддаючи сумніву його автентичність⁵¹. Разом з працею Бантиша-Каменського, “Історія” Маркевича була єдиним синтетичним твором з історії України, доступним у Російській імперії аж до видання “Очерка истории украинского народа” Михайла Грушевського (1904)⁵². Її вплив на формування української історичної та національної ідентичності важко переоцінити.

З іншого боку, “Історія Малоросії” Маркевича, подібно до поезії Шевченка, поширювала не лише ідеї, а й помилки та перекручування, впроваджені анонімним автором “Історії Русів”. Саме тому історія Гадяцької угоди набула чимало фантастичних рис в українській історичній свідомості першої половини XIX ст. Якщо Бантиш-Каменський знехтував описом Гадяцької/Заславської угоди в “Історії Русів”⁵³, Маркевичу було складно узгодити текст Гадяцьких статей, які він там знайшов, із текстом, який він знав із так званого Фролівського літопису. Не міг знайти Маркевич підтвердження заяви анонімного автора і про те, що Юрій Хмельницький, а не Іван Виговський, уклав угоду. Зрештою, Маркевич опублікував обидва тексти Гадяцького договору, які були в його розпорядженні. Перший текст, дослівно взятий з “Історії Русів”, він назвав Заславськими статтями. А другий, взятий з Фролівського літопису, він назвав Гадяцькими статтями. Іван Виговський, якого Маркевич слідом за автором “Історії Русів” називає поляком, нібито вів переговори з приводу обох договорів. “Честолубивый сребролюбецъ Виговскій, чуждый по рожденію своему для Малороссіи, – равнодушный къ выгодамъ народа, съ нимъ неединоплеменнаго, не усумнился измѣнить Украинѣ, которая его такъ

⁴⁹ Про вплив “Історії Русів” на українських літературних і культурних діячів див.: *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика. – С. 5–60.

⁵⁰ *Plokhyy Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto, 2005. – Р. 153–155.

⁵¹ *Маркевич Николай*. История Малороссии в 5-ти т. – Москва, 1842–1843; *Маркевич Микола*. Історія Малоросії. – Київ, 2003. Маркевич посилається на Георгія Кониського як на автора “Історії Русів” – думка, яку поділяли всі читачі пам’ятки аж до середини XIX ст.

⁵² *Грушевский Михаил*. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904.

⁵³ Бантиш-Каменський використав копію Гадяцьких статей з архіву Колегії іноземних справ у Москві. Див.: *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – Киев, 1993. – С. 225–226.

облагодѣтельствовала”, писав Маркевич, оздоблюючи націоналізм анонімного автора типовим для XIX ст. популізмом⁵⁴.

Продовжуючи давно усталену традицію українських історичних писань, Маркевич дистанціює Виговського від договорів (тепер уже двох), які він нібито уклав. З іншого боку, він став першим автором, який відверто схвалював їх за вигоди, які вони давали козакам. Коментуючи Гадяцькі статті, які він узяв із Фролівського літопису, Маркевич писав: “И чѣмъ была-бы Малороссія, въ дѣйствительности, если-бы Гадячскія статьи могли быть когда-либо выполнены? У насъ свои войска, свои Академіи, школы, типографіи, свое правительство, свои законы, своя монета, своя вѣра; Гетманъ раздаетъ награды, жалуетъ дворянствомъ, даже надъ Польскими войсками, находящимися въ Украинѣ, имѣетъ главное начальство. Мы имѣемъ право вступать въ союзъ съ Крымомъ, *только не съ Москвою* (виділення автора), имѣемъ свою торговлю, свое мореплаваніе; даже вправѣ держать неутралитетъ въ войнахъ Королевства съ другими державами; – это ужѣ не протекція, это государство независимое, отдѣльная держава въ державѣ другой!”⁵⁵.

Це була найбільш позитивна оцінка Гадяцького договору, колись висловлена українським істориком до середини XIX ст. Вона, без сумніву, виражала настрої поколінь козацьких літописців, які так старанно копіювали умови Гадяцької угоди, будучи неспроможними відкрито пояснити у своїх працях, чому вони так плекали цей документ. Але і Маркевич не був цілком послідовний у своїй оцінці Гадяча. Щоб пояснити, чому козацьке військо відкинуло й ніколи не прийняло угоду, він дотримувався версії Рубана-Безбородька в “Краткой летописи Малыя России”, згідно з якою обіцянки поляків були нещирі й мали на меті ошукати козаків. Коментуючи “Заславські статті”, узяті з “Історії Русів”, він також додає цьому поясненню національного звучання: “Въ этихъ условіяхъ мы видимъ что нибудь изъ двухъ: или безсмысліе, или предательство. Онѣ не сходны ни съ здравымъ смысломъ, ни съ политикою; тѣмъ менѣе онѣ были сходны съ характерами двухъ народовъ, которыхъ тяжба и донинѣ не была-бѣ рѣшена безъ Хмѣльницкаго. Одинъ гонитель, другой гонимый; одинъ безгранично гордый, другой благодарно самолюбивый; одинъ дающий обѣты невыполнимые, другой потерявшій прежнюю довѣрчивость. Разъединеніе ихъ было рѣшено, пріязнь безвозвратна”⁵⁶. Така інтерпретація Гадяцької угоди дозволила Маркевичу зробив внесок у “націоналізацію” української історії. Він також підготував ґрунт для інтерпретації угоди як договору, який гарантував Україні повну автономію, якщо не негайну незалежність, – положення, яке різною мірою підтримувало багато українських істориків та політичних діячів на межі XX ст.

У даній інтерпретації Гадяча було мало спільного зі справжнім текстом договору, який урізав права Гетьманату й козацькі вольності – складові договору, що її так болісно усвідомлював Виговський і його сучасники. Пізнішу популярність гадяцького міту можна добре зрозуміти, лише досягнувши політичний та

⁵⁴ Маркевич Николай. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. 2. – С. 10; Маркевич Микола. Історія Малоросії. – С. 250. “Заславські статті”, впроваджені в історіографію автором “Історії Русів” і далі популяризовані Маркевичем, деякі історики вважали автентичними аж до 1880-х рр. Одним із них був Н. Павліщев, автор двотомної праці: Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – Санкт-Петербург, 1887.

⁵⁵ Там само. – С. 34.

⁵⁶ Там само. – С. 12–13.

історіографічний контексти його існування. Цей міт створило й підтримувало покоління літописців та істориків, які відчайдушно шукали в минулому альтернативу російському правлінню. Незважаючи на численні недоліки Гадяцької угоди, особливо помітні в порівнянні з Переяславською угодою 1654 р., вона зрештою почала сприйматися як реальна альтернатива Переяславу і, – що найважливіше, – подальшим козацько-московським договорам, які поступово обмежували автономію України. Той факт, що Гадяцьку угоду ніколи не було введено в дію, зробив її особливо привабливою для вправлянь у віртуальній історії. Відносно легко можна було зробити наголос на версії договору, погодженій під Гадячем; знехтувати договором, ратифікованим сеймом; забути про те, що доля козацтва під польським правлінням була навіть трагічнішою, ніж під російським, і перетворити його на потенційну зброю в історіографічних дискусіях доби. Але не слід занадто суворо оцінювати творців і споживачів гадяцького міту. Адже наукова вартість переяславського міту, з яким він конкурував, не була набагато вищою. В основі переяславського міту лежала сфальсифікована копія справжньої угоди. Щонайменше, він спотворював наміри Хмельницького та його сподвижників і не враховував десятиліття російсько-українського протистояння. Крім того, якщо переяславський міт мав державну підтримку, то гадяцький значною мірою перебував на узбіччі ранньомодерних історичних писань і не був повністю артикульований аж до початку XIX ст. Щоправда, відтоді він зробив неабияку кар'єру, що була важливою для захисту прав нащадків козацької старшини та російського дворянства, утверджувала українську ідентичність і, зрештою, легітимізувала ідею української автономії та незалежності.

Несподівана смерть героя, знехтувана обіцянка, нереалізована угода – щось у цьому приваблює авторів і читачів історичних текстів. Усі вони прагнуть знати, як склалася б історія, якби ці незавершені проекти принесли свої плоди. Гадяцька угода не є винятком з цього правила, тому й продовжує привертати увагу істориків Східної Європи. Сьогодні деякі з них розглядають угоду як пам'ятник розбитим надіям двох народів, які втратили шанс досягти взаємопорозуміння і дорогою ціною заплатили за цю невдачу. Інші вбачають у ній невдалу спробу одного народу встановити панування над іншим. Якими б не були сучасні тлумачення гадяцького міту, він і через три з половиною століття після укладання угоди видається живим і актуальним. Щоправда, тепер він більше не задовольняє потреби, інтереси й турботи окремих соціальних груп, а слугує інтересам націй. Здається, що на відміну від рукописів, які так горять, міти ніколи вповні не вмирають, а лиш відроджуються у щоразу нових оздобленнях.

*Переклад з англійської Миколи Сороки,
наукова редакція Оксани Михед*

Повстання Мартина Пушкаря у оповіді Самійла Величка

Віталій Нагорний, Олександр Єрмак

«Отож, ласкавий читальнику, коли щось здасться тобі в моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добувся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів, забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі, покладаючись на ті правдиві літописи, але не знищуючи й моєї праці, виправ мене даним від бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події» [1, с. 29]. Саме так звертається Самійло Величко до майбутнього читача свого літопису – поза сумнівом наймонументальнішого та найзагадковішого твору давньої української історіографії, що складається з двох томів і охоплює період з 1648 по 1700 роки. Учені закидали літописцю свідоме фальшування документів, фактів, насамперед листування гетьманів із Запорозькою Січчю. Історики лаяли його за те, за що літературознавці відзначали, вчені розглядали його працю у світлі своєї епохи і своїх понять про науку та мистецтво, а не в світлі епохи, у якій творив свою фундаментальну працю Самійло Величко. Цей твір надзвичайно важливий, і встановити його наукову цінність — завдання для істориків.

Чільне місце у праці Самійла Величка належить боротьбі І.Виговського та М.Пушкаря, що на думку деяких сучасних вчених започаткувала на українських землях Руїну і стала суттєвим чинником нав'язування І.Виговському невігідних договорів з боку Польщі і Росії.

Автор виокремлює низку причин невдоволення, які зумовили виступ полтавського полковника супроти гетьмана.

1. «Він [Мартин Пушкар. — Авт.] не хотів приставати на мир з Кримом, бо одне, людність його полку, як прикордонного, ходила до татар за здобиччю...», — наводить першу причину Самійло Величко.

Новітні історики погоджуються з цим, оскільки за домовленістю з Московським царством І.Виговський мусив оголосити війну Кримському ханству, та натомість проводив активну дипломатію — замирився з Ханатом, уклав перемир'я з Коронуєю, договір зі Швецією.

2. «...друге, як звідомлять сучасники, він мав у себе багато татарських полонених, яких треба було б відпустити. В листах до І. Виговського він, однак, дав згоду на мир».

3. «Полтавці були невдоволені поверненням Ю. Немирича, що був одним з найбільших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали».

4. «Нарешті, Пушкареві треба було жити в мирі з Запорожжям, бо це були його сусіди, а тут саме розгорнулася агітація проти Виговського. Через це на території Полтавського полку стояли залоги з інших полків, і це теж не подобалося Пушкареві» [1, с. 223].

Самійло Величко підкреслює, що між І. Виговським та Запорожжям склалися досить напружені стосунки. Ще у вересні 1657 року січовики втопили у Дніпрі посланців гетьмана до кримського хана. Спроба І. Виговського силами козаків Ніжинського й Прилуцького полків зупинити торгівлю запорожців із Гетьманщиною загострила його стосунки з Запорожжям. Намагаючись посилити свій вплив, царський уряд, орієнтуючись на потенційних прибічників, почав формувати антигетьманську опозицію. Внутрішня про старшинська політика І. Виговського,

постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами й спричинили виступ проти гетьмана частини козаків і поспільства.

Самійло Величко змальовує встановлення дружніх стосунків між Пушкарем і Січчю, яка прислала першому на допомогу військо «числом до шістсот добровольців на чолі з їх полковником Яковом Барабашем» [1, с. 223]. Консолідація антигетьманських сил пришвидшила встановлення дипломатичних стосунків Гетьманату з Ханатом.

І. Виговський прагнув вирішити конфлікт з опозицією мирним шляхом. Гадяцького намісника Тимоша він сприявав до М. Пушкаря, «щоб згасив свою впертість та гнів» і схилився до приязні з ним, Виговським. М. Пушкар закував його у кайдани, звинуватив його у потуранні розгрому донців біля Подолок, відіслав до калантаєвського воєводи [1, с. 224].

Досить детально описує С. Величко перебіг повстання. З літопису дізнаємося, що, у відповідь на такі зухвалі дії М. Пушкаря, І. Виговський відправив на розправу з повсталими свій Сербський компанійський полк, який наштотхнувся на опір запорожців на чолі з Я. Барабашем. Запорожці завдали нищівної поразки компанійському полку за долиною Голтви під Диканькою, і як мовить літописець, Барабаш «розгромив їх усіх до щенту» (сучасні дослідники вказують на 300 чоловік загиблими) [1, с. 226]. Саме ці події, вважає літописець, започаткували заколот Пушкаря: «отаким початком і через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік, і запалав вогонь чварної козацької незгоди». Тобто винуватцями козацьких уособиць літописець вважає і гетьмана і полтавського полковника.

Про подальший перебіг подій Самійло Величко оповідає: «... Пушкар вдовольнився перемогою над сербами Виговського, і почав готуватися до подальшої війни проти Виговського і його прихильників, полковників — миргородського Григорія Лісницького, ніжинського Гуляницького, лубенського — Павла Шевця, чернігівського — Силича, прилуцького — Петра Дорошенка та інших» [1, с. 226]. З цих рядків дізнаємося про союзників І. Виговського у боротьбі проти політичної опозиції, що виникла на українських землях.

Далі читаємо: полтавський полковник «...зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав мало у собі товариства з добрим християнським сумлінням та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства та грабунків людських маєтків серця» [1, с. 229].

Саме у цих рядках літописець намагався розкрити соціальну базу повстання та ступінь його організації, але з такою інтерпретацією погоджуються не всі сучасні дослідники. Так, Т. Яковлева наполягає на тому, що це пізній літопис і до того ж тенденційний. Стверджує, що повстання було викликане невдоволенням саме показаних верств населення, які наприкінці 50-х років опинилися у певному соціальному вакуумі, оскільки їх правовий статус не був унормований [4, с. 88]. Водночас, такі історики як Ю. Свідерський, В. Окаринський вважають, що соціальна база повстання була досить широкою і включала незадоволених простаршинською політикою гетьмана козаків, запорожців на чолі з Я. Барабашем, обурених тим, що їх не допустили до виборів гетьмана, та 20-тисячну армію дейнек (селян, озброєних дрючками) [2, с. 338]. Тобто, літописець підняв наукову проблему, що й по сьогодні залишається дискусійною.

На жаль, автор не подає читачеві вимог повстанців, їх гасел боротьби. У сучасній історіографії знаходимо відомості, що повсталі виступали з вимогами повернути так звані козацькі вольності — право вільно варити горілку, вести лови та рибальство, вільно переходити на Запорожжя і обирати гетьмана «Чорною радою» [2, с. 339].

З літопису дізнаємося про участь Московського царства та Кримського ханства у внутрішньополітичній боротьбі на українських землях. 19 березня до Москви було відіслано Григорія Лісницького «з чолобиттям до свого пресвітлого монарха, у якому оскаржив своїх заколотників полтавського полковника М. Пушкаря та запорозького полковника Я. Барабаша, і просив, щоб ці крамольники були, згідно його, монаршої, обітниці погамовані і поскоромлені» [1, с. 230]. Справжня мета української делегації, на думку сучасних дослідників, полягала в тому, щоби виправдати І. Виговського, який не поїхав до Москви та зняти з нього звинувачення у зраді, що лунало від опозиції. З Москви до Пушкаря та Барабаша були відправлені стольник І. Олфімов і дворянин Никифір Волков з монаршими грамотами з вимогою припинити бунт, але повстанці не відреагували на такі вказівки [3, с. 223]. Відтак І. Виговський удруге відправляє послання до російського царя з вимогою допомогти у придушенні бунту. Той наказав окольничому князеві Григорію Ромодановському з великоросійськими військами, «щоб ішли на Україну і поскоромили згаданих противенців» [1, с. 231]. Але наказ був відданий 22 травня уже після того, як повстання було придушене.

На арені боротьби з'являються татари на чолі з Карач-беєм у кількості 10 тисяч чоловік (в історіографії називаються і інші дані — 12-15-40 тисяч чоловік). І. Виговський разом із ординцями та 60-ма тисячами козаків переправився через Дніпро і 25 травня зупинився за дві милі від Полтави. Пушкар вважав, що він готовий до ведення бойових дій проти І. Виговського, «але коли почув про близькість до себе й потугу І. Виговського, то його відвага значно зменшилася — він вирішив не виходити в поле для відсічі, а боронитися з Полтави» [1, с. 231].

Значна увага літописця надана останньому дню повстання. 1 червня, за свідченням Самійла Величка, Пушкар вийшов із Полтави й напав на обоз Виговського, що якраз перебував неподалік. Зав'язалася кровопролитна битва, долю якої вирішив Я. Барабаш, що приспів із запорожцями. У той час, коли пушкарівці «засіли біля горілчаних куф, і вже не сподівалися переміни своєму успіхові», Виговський з'єднався з козаками та двома німецькими полками й повернувся до втраченого обозу. Самійло Величко пише про те, що «тут були збезчещені киями від Пушкаревих дейнеків німці» [1, с. 231]. Цікаво, що зазначена інформація про втечу німців із поля бою не має підтвердження в інших дослідженнях.

А тим часом «Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі, і, вчинивши велику Січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги врзнобіч». У літописі повідомляється : « у цьому бої Барабаш із запорожцями попрацювали небагато, бо, побачивши свій напевний програш, відлучилися завчасу від Пушкаря, й пішли, хоч і не з усіма своїми запорожцями, назад до Січі». Цю інформацію сучасні дослідники спростовують, вважаючи, що Барабаш утік не до Січі, а до Ромодановського, а згодом потрапив до рук Виговського. «Пушкар же працював у тому бою пребагато, і, підтримуючи своє військо, дійшов нарешті до того, що допусти, аби його молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського» [1, с. 231].

Полтава, яка за літописцем 49 років квітла, була «пошкодженою й приведеною до безконечної руїни через того-таки Пушкаря». Виговський дозволив татарам брати ясир на українській землі, але «козацьке військо прикрикнуло на Виговського й одержало від нього дозвіл відняти у татар ясир» [1, с. 232].

Ось так Самійло Величко змалював одну з трагічних сторінок в житті українського народу, у якій загинуло близько 50 тис. чоловік, і котра стала фактично початком Руїни, відвівши їй належне місце у першому томі своєї праці. Літописець подав нам цілісну картину витоків і сутності протистояння між Пушкарем та

Виговським: від загострення суперечностей у боротьбі за владу до придушення повстання та руйнування Полтави.

Варто наголосити на тому, що сучасні вчені в основному погоджуються з викладом подій у праці Величка. Окремі коментарі лише пояснюють читачеві історичний контекст подій, уточнюють фактичний матеріал, пропонують альтернативні думки в історіографічній традиції з приводу трактування тих чи інших подій цієї братовбивчої боротьби.

Історики закидають Самійлу Величку компілятивність, фальшування документів, авторський домисел. Відповідаючи на такі звинувачення перший критик Літопису Г. Карпов пояснював: «літопис складено через переробку матеріалу у формі історії чи роману...», він писав його для «...публіки, а не для вченого гуртка спеціалістів, його твір написано для легкого читання. Коли взяти до уваги тільки зовнішній бік твору, можна прямо сказати: ніхто ще з малоросійських історичних письменників після С. Величка не мав йому рівного» [3, с. 225].

Наголошуємо на майже повній відсутності у праці теоретичних оцінок історичних подій, тенденційно негативному ставленні С.Величка до окремих історичних постатей, у тому числі й Виговського, позитивному — до Московської держави. Поза цим його твір написаний «по гарячим слідам» історичних подій, містить цінний фактичний матеріал, сповна використовуваний дослідниками. Твір має у собі значний морально-етичний та виховний потенціал й потребує поглибленого та ретельного аналізу.

Примітки:

1. Величко С.В. Літопис. Т.І. / Пер. з книжної української мови, вст.стаття, комент. В.О.Шевчука; відп.ред.О.В.Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
2. Свідерський Ю., Окаринський В. Давня і середньовічна історія України. – Ч.І. – Тернопіль: Астон, 2007. – 368 с.
3. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т.І. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О.Шевчука; відп.ред.О. В.Мишанич. – К. : Дніпро, 1991.– 371 с.
4. Яковлева Т. Гетьманщина у 2 пол. 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

Гадяцький вибір Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського

Ірина Дінтан

У 1909 році у «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М. Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час — не випадковий: імперія гучно святкувала 200-ліття Полтавського тріумфу Петра І. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1, с. 98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й навіть для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витоками української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М. Грушевського 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року —

відповідно: Гадяцький договір і перехід І. Мазепи на бік Карла XII — події порівнянні й суголосні, «граничні стовпи нашого історичного життя» [1, с. 89].

Сто років минуло з часу написання вищезазначеної статті, але питання, порушені в ній, залишаються актуальними не лише в науковому, а, на жаль, і в політико-ідеологічному аспектах. У нашому дискурсі звернемося до висвітлення ключових проблем (з-поміж яких наріжна — українсько-польський компроміс 1658 року) гетьманування Івана Виговського у працях Михайла Грушевського — яскравого репрезентанта народницької школи вітчизняної історіографії, а, відтак, доволі критичного поціновувача діяльності українських державців (принагідно зауважимо, що останній том фундаментальної «Історії України-Руси» присвячений саме подіям 1657-1658 років).

Передовсім автор з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького, усупереч ухвалі старшинської ради (квітень 1657 року) про гетьманство Юрія Хмельницького, по смерті його батька здобуває булаву. Це — по-перше. А, по-друге, в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І. Виговського, оскільки воно «... являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», ... викликає недовір'я ...» [3; с. 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І. Виговського путивльському (М. Зюзіну) та київському (А. Бутурліну) воєводам відповідно від 26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І. Роколова та В. Кікіна, київського полковника П. Яненка [3, с. 31-38]. М. Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, наступне: «Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького ..., але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене — хоч я від того уряду й відмовлявся» [3, с. 38].

М. Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3, с. 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, — продовжує автор, — що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3, с. 37].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чернь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2, с. 323-324].

М. Грушевський скрупульозно аналізує дії Москви стосовно Чигирини в зв'язку зі смертю Б. Хмельницького: місії В. Кікіна, І. Роколова, М. Матвєєва, діяльність київського (А. Бутурліна) та путивльського (М. Зюзіна) воєвод, посольство під орудою одного з найбільших московських вельмож О. Трубецького, вимоги якого «підкріплювалися» військами Г. Ромодановського. Підкреслює, що загалом сутність нової політичної лінії Царства щодо Гетьманату полягала в тому, щоби не допустити

стабілізації нової державно-політичної системи України, укорінення державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги до неї всіх станів суспільства. Підсумовує, що ні військово-політичний демарш Москви, ні єзуїтські методи роботи її агентів не завадили старшині самочинно, згідно з «Березневими статтями» 1654 року, обрати 26 серпня (5 вересня) 1657 року свого провідника — І. Виговського, а, згодом, і митрополита — Д. Балабана.

«Новий гетьман, — на думку М. Грушевського, — був людиною досвідченою, тямущою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, — українським патріотом, щирим автономістом, одноступцем старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2, с. 324].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, учений стверджує, що той «спочатку ... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Московією і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2, с. 324]. Так, ще в середині серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя; у середині вересня того ж року намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (зادля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6(16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б. Хмельницького [4, с. 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і політичний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним гетьманом і військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони — з виключкою світл. князя московського, котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3, с. 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського на незалежнення й соборність Української держави. Зокрема передбачалося, що «... король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за наряд свободний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати — як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське... Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніж би поляки проголосили військо Запорозьке з його землями за наряд свободний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3, с. 65].

Але «... реальна вартість нового союзного трактату, — із жалем констатує учений, — була мінімальна» [3; с. 69]. Бо ж «... незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Пруссії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3; с. 69]. Відтак, «... Швеція... не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2, с. 325].

Усіма наявними засобами, попри провокуючі обставини, І. Виговський намагався утримати курс попередника у взаєминах із Олексієм Михайловичем. Спершу навіть сподівався отримати булаву не всупереч царському урядові, а за його

допомогою. Саме про це говорив у серпні 1657 року послові трансильванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство конфіденційно повідомляв, що «московський (цар)... писав йому, що віддасть Україну йому до рук — аби нею розпоряджав» [3, с. 8].

Та сталося інакше. Події серпня-жовтня 1657 року засвідчили спробу Москви ревізувати систему своїх стосунків із Чигирином. Усе ж після генеральної ради в Корсуні 11 (21) жовтня, що не лише висловила вотум довіри Виговському, як гетьману, а й схвалила твердість його політики супроти Московії, остання змушена була тимчасово відмовитися від експансіоністських задумів стосовно України. Як наслідок — «...царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було — сама адреса: «війська Запорізького гетьманові І. Виговському і всьому військові Запорізькому»» [3, с. 78]. Суттєво, що цар звелів «...бояринові кн. А. Н. Трубецькому з тов. ...до війська Зап., не йти — аби від того походу нашим підданам, Малої Росії жителям не понести... великих утрат в підводах і кормах» [3, с. 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однодумцям було замало: «... бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське «благословення» (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради) » [3, с.80]. Цього не сталося, бо ж «... московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3, с. 80].

На думку М. Грушевського, певний інтерес для дослідника являє «... начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» (так звані «статті А. Матвєєва») [3, с.80]. Квінтесенція документа — в наступному: «Ми від вас, як вірних підданих ніякої зради ... не чаємо, — але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, — ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколе не змінне» [3, с. 81].

З огляду на подальші проімперські дії царського уряду щодо гетьманського (саме в руслі «пунктів А. Матвєєва») фарисейство монарших заяв — очевидне. Все ж сам факт порозуміння, хоча й короткоплинного, був позитивним.

М. Грушевський переконаний, що І. Виговський не прагнув розриву з Московією. Упевненість ученого ґрунтується на низці аргументів. Зокрема, стверджений у Корсуні українсько-шведський альянс не мав антимосковського спрямування. У першому ж пункті його наголошувалося: «Воєнна спілка має бути офензивна — крім в. кн. Московського, против котрого Запорізьке військо відмовляється підняти зброю» [3, с. 65]. Взагалі, — на думку дослідника, — Корсунський договір засвідчує, що у цей період Виговський орієнтується не на Польщу, а на її ворогів.

Аналізуючи перебіг українсько-польських перетрактацій у серпні-жовтні 1657 року (місія С.-К.Бенєвського до Чигирини), М. Грушевський підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «... уряд Виговського ... знов-таки положив натиск на необхідність заховати status quo на західній границі — вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії ...» [3, с. 287–288].

Загалом зусилля І. Виговського увінчалися успіхом: під час перебування Бенєвського в Україні термін перемир'я з Польщею було продовжено, але тільки до Великодня — 21 квітні 1658 року. Як видно з листування Виговського і Бенєвського, демаркаційна лінія для козаків проходила по річці Случ, а для поляків — по Горині.

Між ними була нейтральна смуга. Пінськ залишався під протекторатом козаків. Коронна армія мала стояти за умовною лінією, і поляки виступали гарантом того, що татари утримуватимуться від набігів на Україну. Тобто, це була тимчасова угода, що відповідала умовам Віленського перемир'я.

М. Грушевський влучно схаактеризував сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські уособиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної «комбінації», «компланації» і т.д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок — теж по можливості більше «язиком», чим на ділі» [3, с. 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., — стверджує М. Грушевський, — ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника — шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувался на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно — запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував якомога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні — територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т.д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України — по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3, с. 286].

Отже, дипломатія І. Виговського упродовж 1657 — зими 1658 років були продовженням політики Б. Хмельницького. Якщо він і порушував «Березневі статті», то це не було спробою розірвати союз із Москвою, це було лише вільне тлумачення статей, як і у Богдана. Зовнішні відносини гетьманів обумовлювалися відданістю ідеї сильної Гетьманщини і прагненням розширити її кордони (перш за все — за рахунок західноукраїнських земель і частково — Білорусі). Говорячи про козацьких керманичів, передусім — про І. Виговського та І. Мазепу, М. Грушевський наголошував: вони «... на взір старого Хмельницького пробували опертися на всі можливі комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася (тогочасна) українська політика ...» [1, с. 94].

Чому ж саме Польща, котра впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку Гетьманату, в липні-вересні 1658 року стала визначальним орієнтиром Чигирин?

М. Грушевський, аналізуючи гетьманський «Маніфест до європейських урядів», виокремлює умови умотивування розриву з Царством.

По-перше, не міг офіційний Чигирин легковажити розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою, започаткованих Віленськими перетрактаціями 1656 року. Бо ж «... московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння з Польщею ... Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України...» [1, с. 90].

По-друге, «... двоедушная и своекорыстная политика московского правительства, — пояснює учений, — вывела его (Выговского) из терпения, и он, потеряв надежду на Москву, начал действовать собственными средствами» [4, с. 205]. Гетьман і його оточення переконалися, що саме «... московські правителі своєю

політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності ... , незчисленими бідами, підриваючи в корінь політичну силу України й її правлячих верств» [1, с. 91].

Отже, знаковими подіями в поглибленні кризи у відносинах цар — гетьман були такі: прийняття в Москві запорозького посольства, очолюваного М. Стринжою, та заохочення січової охлократії двозначною монаршою грамотою (листопад 1657 року); скликання у лютому 1658 року Генеральної ради в Переяславі задля зміщення Виговського; позірний «нейтралітет», а насправді — підтримка гетьманського заклоту М. Пушкаря-Я. Барабаша; тривале переховування останнього в обозі Г. Ромодановського; розміщення воєвод із залогами в Білій Церкві, Миргороді, Корсуні, Полтаві, Ніжині та Чернігові.

До того ж І. Виговський володів інформацією про наміри Москви порятувати рештки опозиції, щоби використати її для подальшої боротьби з надто самостійним гетьманом. У Чигирині добре усвідомлювали, що «опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга, і третя — не менше критична ... Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувались тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними «панами» наново. Але головне — що маси української «чорні» зістались на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягів старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі військові сили, щоб об'єднати вкруг них всі ці ворожі старшині елементи і розпалити повстання з новою силою — в розмірах далеко більших, ніж це спробували зробити Стринжа, Донець, Пушкар і т.д. самими обіцянками московської підтримки» [3, с. 245].

Водночас, — нагадує М. Грушевський, — були ще й інші чинники польського вибору Чигирини. З-поміж них визначальний — намагання І. Виговського та очолюваного ним державницьки налаштованого угруповання козацької старшини не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в провінцію імперії, відстояти суверенітет Гетьманату. «Конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом ..., — аналізує дослідник, — устиг зазначитися в цілій ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснялася програма московського правительства ...: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир» [1, с. 91].

Напрочуд цікавими, і не лише в осмисленні Гадяцького шляху І. Виговського, є міркування М. Грушевського стосовно критеріїв поцінювання діяльності володарів булави (та й загалом непересічних постатей національної минувшини). «Ми не маємо майже нічого, — зауважує вчений; — щоб в'яснити нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї, й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів ... Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими вони йшли до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены» ...» [1, с. 92]. Ми ж бо, — продовжує М. Грушевський, — «... бажаючи безсторонньо оцінити політику й

змагання тих людей, мусимо вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властиво метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше — міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань суспільності» [1, с. 92].

Саме виходячи із зазначених засад учений стверджує: «... одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один (Виговський), так і другий (Мазепа), при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідомо верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло ... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1, с. 92].

М. Грушевський підкреслює роль світоглядних чинників в осягненні українсько-польського компромісу 1658 року. Адже в системі політичних цінностей тодішньої політичної еліти «золота свобода» польської шляхти була жаданим ідеалом, а державна організація Речі Посполитої — гідним наслідування зразком. Самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно «прав і вольностей» Війська Запорозького, відлякувала «нову шляхту» України й, сама того не бажаючи, схиляла до Польщі.

Неабияку вагу в історії українсько-польського зближення мав кримський складник. Пригадаймо: поновлення союзу гетьмана з ханом обумовлювалося необхідністю військового татарського сприяння в приборканні заколоту М. Пушкаря-Л. Барабаша та забезпеченні південних кордонів Гетьманату. Але після 1654 року шлях у Бахчисарай для українського керівництва міг проходити лише через Варшаву в силу чинності польсько-кримської спілки 1653 року. Надалі отримувати татарську підмогу, дієвість якої підтвердили події травня-червня 1658 року, Чигирин міг лише налагодивши політичні взаємини з Варшавою.

Додатковим стимулом для з'яви українсько-польської унії було й те, що в геополітичних реаліях кінця 50-х років бажання Варшави порозумітися з Україною було не меншим, ніж у Чигирині. Безперечно, приватні інтереси колишніх власників українських земель і фіскальні потреби королівського двору впливали на політику Речі Посполитої щодо Війська Запорозького, та все ж не були визначальними. Низка чинників — як міжнародних, так і внутрішньополітичних змушували уряд Яна II Казимира шукати способи оптимального розв'язання конфлікту Корони з Гетьманатом.

По-перше, Військо Запорозьке бачилося потужним політичним, а ймовірно, і військовим союзником короля (і французької партії при Варшавському дворі) в здійсненні реформи державного устрою, що передбачала звуження прерогатив сейму і, відповідно, посилення позицій монарха та сенату. Зазначену тезу напрочуд аргументовано розкриває М. Грушевський: «... Ян Казимир знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само як за часів Володислава різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхетської сваволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії» [3, с. 317].

По-друге, поява Війська Запорозького не в таборі суперників (Московії чи Швеції), а серед союзників короля, істотно зміцнювала міжнародні позиції Речі Посполитої (додамо, що військово-політична допомога Криму, Австрії та Бранденбурга не була альтруїстичною, а передбачала певні поступки польського керівництва). У Варшаві прагматичні політики усвідомлювали необхідність замирення і з козаками, і зі шведами, і з московитами. Правомірно вважали, що «... всі три трактати [...] не суперечать один одному — треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент — заспокоєння козаків, бо за тим прийде швед або

Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі ...» [3, с. 323].

По-третє, наближення сейму, який мав закріпити польську корону за московським царем, спонукали Яна II Казимира, Марію-Луїзу, їх двір і католицьких єпископів ужити контрзаходів: перш, ніж порвати з Московією, посварити її з козаками і укласти угоду з останніми. Королева сподівалася «... за помічю козаків визволитися з ненависної їй залежності від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польським престолі, передати польську корону французькій династії ...» [3, с. 317].

По-четверте, позиція частини польської аристократії, що усвідомлювала необхідність замирення з козаками, й погоджувалася на певні поступки.

Ілюстрацією таких настроїв може слугувати меморіал познанського воєводи Яна Лещинського, підготовлений на прохання королеви Марії-Луїзи і поданий Яну II Казимиру напередодні сейму 2 липня (н. с.). 1658 року. Автор зосереджується на таких нюансах стосунків уряду Речі Посполитої: «... треба трактувати з ними (козаками) з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні — тому, що трактували їх згорда, не як людей — не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невірничому без всяких застережень для своєї свободи — а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!» [3, с. 319–320].

Творець меморіалу наголошував, що козаки «... варті того, щоб ми прийняли їх до своєї верстви. В обороні свободи вони будуть ... завзяті, поскільки завважають, що з нами їх свобода безпечніша, ніж під іншими протекторами» [3, с. 318].

Я.Лещинський визнає, що на переговорах незадоволення поляків викликає «... пункт, де вони (козаки) хочуть бути окремим народом ... і мати своїх достойників. [...] Можна згодитись з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один нарід не мав прерогативи перед другим...» [3, с. 320].

Далі в меморіалі розглядався весь комплекс зовнішньої політики Речі Посполитої. Лещинський «... вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами ...», але «... здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку — з шведами ...» [3, с. 321]. Був певний того, що одночасно з переговорами з Україною «... треба трактувати з Москвою — аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: ... витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею ... Додати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя [...]. А щоб козаки не скандалізувались планом сукцесії і не боялись помсти за те, що відступили від Москви, то в'яснити козакам, що план цей нічим не загрожує нам і їм. Насамперед — будучи разом («в унії»), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд — аби тільки добре об'єднались. По-друге — план цей безпечно загамує війну і продовжить перемир'я. По-третє — стурбує шведа, так що він хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись» [3, с. 322].

Водночас познанський воєвода вказує на один, але супротивний Речі Посполитій, пункт козацьких вимог — ліквідація Берестейської церковної унії. «Признає противним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблюватися в це релігійне питання, полишаючи його богословам ...» [3, с. 323–324]. А в одному з листів (до Ю. Любомирського) висловлюється доволі толерантно: «... перед усім треба пильнувати консервування нашої релігії, а вже в другій черзі —

повертати інших, і то наукою, мораллю, взірцем, а не нищенням людей: поки тримались першого ішло то нам краще, а як почали наvertати силоміць, то й наша віра пропала ...» [3, с. 319].

Меморіал — це логічне завершення поглядів прогресивно мислячої аристократії на проблему українсько-польського порозуміння, реорганізованого державного співжиття. Світоглядні засади ці багато в чому матеріалізувалися у першій редакції Гадяцького договору, пізніше відкинutoї сеймом.

На певному етапі українсько-польські перемовини увінчалися підписанням 15 липня (н. с.) 1658 року Межиріцької угоди, що, за висновком М. Грушевського, стала підґрунтям Гадяцького трактату. Дослідник доволі критично поціновує її зміст, звинувачуючи П. Тетерю — речника козацьких інтересів — у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджує, що пункти «... представляли собою домагання Виговського на чисто кастріровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом бачимо багато подібного, місцями — буквально тотожного, очевидно — Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, — але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких «еретичних видумок» Немирича — не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських» [3, с. 327].

Розгромивши армію опозиції, І.Виговський продовжує перетрактації з Польщею, намагаючись виправити допущену у Межиріччі помилку. Його тогочасне листування з монаршою родиною засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтересів. 5 вересня 1658 року Ян Лещинський у листі до Яна II Казимира висловлює застереження стосовно позиції Виговського: «Признаюсь, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова — мовляв Виговський домагається окремої держави ..., і другий пункт — вільний наєм війська в Польщі — чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними ... , а не горожанами єдиної республіки ...» [3, с. 330].

Але в королівських «... директивах комісарам (особливо Беньовському) — [наказано] не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Москвою і Швецією попали знову на мертві точки» [3, с. 331].

Польсько-українські переговори завершилися підписанням 6 (16) вересня 1658 року Гадяцького трактату. На основі всебічного аналізу М.Грушевський приходить до висновку, що Гадяцька унія в гетьманському варіанті «... була першим виразом [...], того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки-небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території і українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православного елементу з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого тіла» [1, с. 92-93].

Не зупиняючись на детальній характеристиці Гадяцького трактату, оскільки це не є предметом нашої розвідки, зазначимо, що він спрямовувався, насамперед, на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утвердження Руського князівства як суб'єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М. Грушевський убачає в Люблінській унії 1569 року. Тепер «до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська мисль ішла далі сього готового взірця. ... і

творила нові форми і гарантії національного життя. Сей, наприклад, український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря [...], — се була зовсім нова комбінація автономного устрою Великого князівства Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що Велике князівство Руське має зіставатися нейтральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським ... прояв ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами — Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно нейтральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини» [1, с. 93]. М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошує, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 року, а не тільки в травні 1659 року.

У руслі вищезазначеного не викликають подиву положення, що містяться в одному з варіантів гадяцьких домовленостей – про збереження добросусідських відносин із Московією, які є найкращим спростуванням тези щодо пропольських настроїв І. Виговського («Гетьмани з військом Зап. [...] мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій ... Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої — то і з царем московським» [3, с. 361–362]. Варто згадати й пункт, згідно з яким Військо Запорозьке не братиме участі у війні з Московією («Коли б станам Коронним і В. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене» [3, с. 361].

Отже, навіть після підписання Гадяцької угоди І. Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московією. До того ж мав зважати й на двозначність позиції польських керманичів: існування сильної промосковської партії у Литві, що зумовила (усупереч настановам Яна II Казимира) згоду королівських комісарів на переговорах зі московськими послами на елекцію Олексія Михайловича монархом Речі Посполитої; надії на співпрацю з Московією супроти Швеції (якщо б не вдалося домовитися з першою, не виключалася ймовірність війни, але ... силами Виговського). Усе це позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичного підґрунтя й ставило під сумнів саму можливість успішної її реалізації.

А тому гетьман обрав «... політику вичікування поміж Польщею, Москвою і Швецією ...», імовірно «... сподівався дочекатися присилки польського війська. Може, думав, що Москва піде на уступки і на замирення з ним» [3, с. 372]. До того ж Гадяцька угода ще не була затверджена сеймом і населення України ще не знало про неї.

Але подальші події — царська грамота від 3 жовтня (н. с.) 1658 року про зрадництво Виговського; наступ московських підрозділів на Лівобережжя; кінцево невдала дипломатична місія полковника І. Кравченка в Москві; монарша «згода» на замирення з гетьманом на Гадяцьких пунктах і, водночас, підтримка самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, жорстокі акції московських воєвод стосовно місцевого населення — засвідчували наростання воєнно-політичного протистояння Гетьманату й Царства.

Між тим І. Виговський мав лише 16 тисяч вірних козаків супроти 150-200-300 тисяч (за різними даними) ратників О. Трубецького. Звісно, після взаємної присяги з кримським ханом (24 квітня 1659 року) військові позиції гетьмана зміцніли: в Україну було спрямовано 80-тисячну орду. Проте військових сил у Чигирині було замало, а на збройну потугу Варшави гетьман уже й не розраховував. Тому, усвідомлюючи малоймовірність успішного затвердження угоди 1658 року вальним сеймом і подальшого її втілення на практиці, українське керівництво починає

формувати альтернативу до гадяцького зовнішньополітичного курсу — проводить переговори зі Стамбулом і Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекції.

Одночасно з означеними заходами гетьманської дипломатії продовжувався ратифікаційний процес Гадяцьких статей. Скликана в березні 1659 року старшинська рада спрямувала до Варшави посольство на чолі з Т.Носачем аби домогатися не лише схвалення Гадяцького договору, а й прийняття «нових пунктів». Вони передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і посад, установа реєстру в 60 тисяч козаків, ліквідацію унії та ін.

Правлячі кола Польщі не лише відхилили «нові пункти», а й стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, уже зафіксованих у тексті договору. 22 травня (за іншими даними — 12 червня) виправлений текст Гадяцької угоди був ратифікований Варшавським сеймом у найневигоднішому для України варіанті. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тисяч осіб, залишення унії, вилучення пункту про обов'язкову участь Руського князівства у майбутній війні Речі Посполитої проти Московії та ін.

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М. Грушевського «Виговський мусив належати до тих, що з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода» [3, с. 371].

Чому ж спроба політико-правового розв'язання проблеми українсько-польського протистояння, запропонована у Гадячі 16 вересня 1658 року, залишилася нездійсненою? У руслі відповіді на поставлене запитання подамо оцінку проекту вченим.

М. Грушевський полемізує з «поколіннями польських і українських істориків», які прославляють його «... як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...», програму «східно-європейської федерації...», акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань ...» [3, с. 285].

Чому ж така скептична, навіть нищівна оцінка схвальних відгуків дослідників Гадяцького трактату? До того ж попередньо ми цитували положення з праць М. Грушевського, у яких міститься позитивна характеристика окремих статей документу.

Насправді ж ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає. При належному прочитанні його праць можемо сформулювати певні висновки й застереження.

По-перше, М. Грушевський високо поціновує І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства — нагальної необхідності власного національно-державного буття — і спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах про «Велике князівство Руське». При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї у світогляді національної еліти: «Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно» [1, с. 93].

Дослідник аргументує своє переконання наступним чином: «Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне «Велике князівство Руське», з своїми осібними міністрами, скарбами, військом і монетою, з своїм власним виборним шефом гетьманом, якого мають обирати стани сього великого князівства і подають на

затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности («руської віри»). Українській народності забезпечувалися певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірць краківського університету і т. інше)» [1, с. 93].

По-друге, вчений указує на низку обставин, які змушували І. Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактацій. «Очевидно, — вважає М. Грушевський, — багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда [...] — порозуміння осягнене комісарами з Карач-Беем: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому» [3, с. 371].

По-третє, М. Грушевський наголошує, що фаховий дослідник кінцево має поціновувати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки «... він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...», упродовж «... тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...», то «перерібками цими приведено ... до повного хаосу, і від головного постулату — оцього «вел. кн. Руського» ... зісталися тільки цілком непоказні сліди...» [3, 367]. І вже зовсім песимістичний присуд автора: «угода була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» [3, с.375].

Думається, що останнє положення варто прочитувати у якнайширшому контексті, а не просто як констатацію непридатності «консенсусного» варіанту договору. На основі скрупульозного розгляду праць М. Грушевського насмілимося висловити наступне припущення: учений вважав безперспективним не лише Гадяцький трактат, а й польський зовнішньополітичний вибір І. Виговського. Задля аргументації звернімося до творчого доробку М. Грушевського.

По-перше, «...Гадяцька угода не мала виглядів на успіх ...», оскільки консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до паритетного співжиття у реорганізованій Речі Посполитій — федерації трьох народів. «... Утрата України для Польщі, — продовжує учений, — була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Великого князівства Руського» [1, с. 94].

По-друге, навіть за практичного втілення Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства. Справа в тому, що «в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька України ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь» [1, с. 97].

По-третє, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. «Для українських мас, — акцентує учений, — вертатися назад під панську кормигу польську, обливу кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким» [1, с. 94].

По-четверте, Гадяцький договір був нежиттєздатним, оскільки для його українських творців ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією і, зокрема, панівним становищем шляхетства. М. Грушевський, порівнюючи українсько-московський (1654 рік) і українсько-польський (1658 рік) договори, підсумовує: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну роль і забезпечити її, Гадяцька унія [...] домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію» [3, с. 372]. Усі вимоги релігійного, адміністративного та економічного спрямування «... в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти [...]. Українські шляхтичі сподівалися ... під патронатом козацького війська і нової уніонської хартії, утворити нову економічну базу... — котра б дала їм змогу помірятися на два фронти — і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом» [3, с. 372–373].

Учений указує на приреченість задуму «... оперти українську державність на шляхті...» [3, с. 374]. Пояснює, що «... цей план [...] дозрів і розвинувся головню в зв'язку з планами прилучення західних земель до Козацької України [...]. В обставинах тодішньої безкозацької західноукраїнської дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванні Гадяцького акту [...]. В обставинах же східноукраїнських воєводств така концепція козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку-замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал» [3, с. 374–375].

Відтак Гадяцька унія в концепції І.Виговського – Ю.Немирича, «обрахована на Україну і Білорусь в цілості ... могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона тратила його цілком» [3, с.375].

По-п'яте, М.Грушевський вважає спробу збереження української державності за сприяння Речі Посполитої помилковою. Наголошує, що «Хмельницький не хотів возврата к Польше, он желал создать такую политическую комбинацию, которая могла бы обеспечить Украине совершенно независимое положение, и для этого опирался главным образом на Швецию. Выговский по его смерти пошел тем путем и довел переговоры со Швецией до форменного трактата, гарантировавшего со стороны Швеции свободу и независимость украинского народа» [4, с. 213]. В силу нових геополітичних реалій українсько-шведський альянс виявився недовірим. Гетьману «нужно было подождать какой-нибудь другой комбинации, но обстоятельства не позволяли медлить. Выговский вернулся к Польше, но тем совершенно испортил весь план» [4, с. 213].

Отже, у баченні М. Грушевського Гадяцький договір у сеймовому варіанті в силу цілої низки чинників не порятував Гетьманат. І навіть збройний триумф І. Виговського під Конотопом 28-29 червня (8-9 липня) 1659 року не став підґрунтям для переможного завершення українсько-московської війни. Учений називає фактори, що унеможливили кінцеву перемогу гетьмана: «... кошовий Сірко з запорожцями — ворогами Виговського — напали на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю. Московська партія на лівому березі Дніпра після цього знову підняла голову; чутка, що Виговський піддався полякам, озброювала проти нього населення; ніхто не розбирав, на яких умовах це сталося: думка про польське панування обурювала населення, яке не хотіло й чути про Польщу. Польське військо, розміщене Виговським у Сіверщині, викликало, по старій пам'яті, таку ненависть, що в місцевих полках, відданих

Виговському раніше, тепер почалося повстання [...]. Потім із лівого берега настрої перекинулися і на правий: козаки і тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана [...]. З Виговським залишилося тільки наймане військо і поляки» [2, с. 330-331]. А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля убезпечення України від подальшої Руїни на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

Звісно, можна захоплюватися першим варіантом Гадяцького трактату. Його прихильників «... очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія «вільних і рівних», «з'єднання народів», з другого боку — ці широкі концесії українській освіті, релігійній толеранції і под. ...» [3, с. 375-376]. Але подібний підхід — неісторичний. Бо лише формально компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви. Реально ж прогресивні положення акту були почасти обмежені вже в час підписання в Гадячі; потім — суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. У підсумку Гадяцька унія стала найвищим політичним досягненням правління І.Виговського і водночас першим кроком до трагічного завершення його кар'єри, а, згодом, і життя.

Примітки:

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. — 736 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1998. — Т. 10. — 408 с.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1990. — 400 с.

Розкриття ключових проблем гетьманування Івана Виговського у працях Дмитра Дорошенка «Нарис Історії України»

Лариса Шаповал

Із плином часу не втрачають свого наукового значення праці видатних дослідників національної минувшини. З поміж них чільне місце належить доробку Дмитра Івановича Дорошенка (1882-1951) — політика, державного діяча часів Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського; яскравого репрезентанта державницької школи вітчизняної історіографії [7; с. 139]. Його ім'я в нашій історіографії донедавна було затавровано. Він першим дав науковий огляд історії України як процесу розвитку національної державності, є автором близько однієї тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, релігії. Історичні дослідження вченого науковці кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу [2; с. 222], [4].

Своєрідним підсумком наукових студій ученого став двотомний «Нарис історії України», який уперше був виданий у Варшаві (1932-1933рр.). За фінансовою допомогою Союзу українців Великобританії названа праця побачила світ удруге в

1966 році у Мюнхені у видавництві «Дніпрова хвиля». Автор короткої передмови до цього видання Олександр Оглоблин так характеризує Дмитра Дорошенка як історика: «Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше і яскравіше виступав правдивий образ історичної України... Стара схема української історії наповнювалася новим багатим змістом, перед пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму» [6; с.14]. Українська історіографія вважає цей твір Д. Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби.

У своєму доробку автор прагне розкрити складну, суперечливу й багатогранну постать гетьмана Івана Виговського. Д. Дорошенко у праці «Нарис історії України» порушує ряд важливих проблем, а саме: характер взаємовідносин Івана Виговського з Богданом Хмельницьким, історію обрання гетьмана, первісно-зовнішньополітичну орієнтацію до розриву з Московією, чинники, що зумовили Гадяцький вибір Виговського, оцінку українського політичного компромісу 1658 року, причини втрати гетьманської булави.

«Після смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1695 року), — оповідає дослідник, була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротах»... На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче поки що вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Юрій Хмельницький, має бути тимчасово доручене генеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 року відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада підтвердила вибір Виговського на гетьмана... Взявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив як справжній гетьман — вважає Дмитро Іванович [3; с. 285]. Аналізуючи його попередню біографію, він наголошує, що останній був найближчим співробітником, найдовіренішою особою Богдана Хмельницького. Роль найближчих радників і помічників відігравала низка талановитих представників української шляхти, а серед них найпомітнішою постаттю був Юрій Немирич.

Д. Дорошенко стверджує, що в догадяцький період І. Виговський дотримувався зовнішньополітичних орієнтирів свого попередника: уклав воєнно-політичний договір зі Швецією, поновив мир із Кримським ханством, союз із Трансільванією, уклав перемир'я з поляками, прагнув дотримуватися паритетних взаємин із Московією на базі «Березневих статей» 1654 року. Але «шведсько-український союз не мав практичного значення й проіснував недовго.... Поляки зі свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною» [3; с. 286]. Як наслідок виявилось, що проти Виговського сформувалась сильна опозиція, насамперед було незадоволене Запорожжя на чолі із кошовим Яковом Барабашом і полтавським полковником Мартином Пушкарем, який сам мріяв про булаву. «Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє продати Україну полякам. В такому дусі провадилась агітація проти гетьмана й на Україні» [3, с. 287].

Учений розкриває чинники, що породили антигетьманський заколот Мартина Пушкаря та Якова Барабаша, зауважуючи на диригентській ролі Москви в започаткуванні Руїни. Все, що відбувалося на Гетьманщині (зокрема — блокада Запорожжя), було сприятливим для московського уряду, який уважно стежив за темпом процесу класової диференціації населення та загостренням суспільних протиріч.

Д. Дорошенко вказує, що «козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично привілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками» [3; с. 287]. Вдало підмічено, що «виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 року, мусив природно зосередити владу в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини... Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусила накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння маєтками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян за часів Хмельницького щойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорізька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків». Серед самої козаччини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніші козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Постають ніби дві партії: старшинська — аристократична й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ. Виокремлюючи промосковську орієнтацію провідників «демократичної» партії Барабаша і Пушкаря вчений підкреслює, що «традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній пієтет і пошана до польського короля переноситься на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Уряд московський піддержує їх, а вони за те стають опорою московських впливів на Україну» [3; с. 288].

Питання про владу на Україні ставилося на козацькій раді яка була скликана в лютому 1658 року в Переяславі, що одноголосно підтвердила вибір І. Виговського. «Всі козаки були за нього як за того, що голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи. Хитрово в імені царя мусив потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусив зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини зі Швецією», — наголошує Д. Дорошенко [3; с. 289].

Підкреслюючи двозначність московської політики стосовно Івана Виговського після Переяславської ради 1658 року, він змальовує хід антигетьманського повстання під проводом М. Пушкаря — Я. Барабаша: «Полтава була спалена, багато людей татари похапали в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних. Тим часом Лубни й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення... Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50 000 українських людей.» [3; с. 289].

«Саме ця історія з Пушкарем, — зазначає Д. Дорошенко, — мусила переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Москвою. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею, — наголошує вчений, — справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України й на обернення її в звичайну провінцію Московського царства. Люди,

виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимості й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям... Бачачи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші уступки, українські політичні круги почали схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність» [3, с. 290].

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники укладання Гадяцького договору, Д. Дорошенко солідаризується з поглядами авторитетного дослідника політики І. Виговського В. Гарасимчука, який стверджує, що непереможені обставини підштовхували гетьмана до злуки з Польщею [1]. «Ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилевих обставин... Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком » [3; с. 290]. До думки про державний союз із Польщею схилились українські політичні кола (козацька старшина, вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном, українська шляхта – волинська, подільська, брацлавська) на чолі з гетьманом І. Виговським. Історик - державник наголошував про де-популяризацію ідеї злуки з Польщею серед українського загалу (міщан, рядових козаків і селян). Подібні настрої активно використовували ті українські політики, що стояли у відкритій опозиції до Виговського, будуючи власні корисливі та честолюбні плани, які вміло відкориговувала Московія [3; с. 291].

У праці «Нарис історії України» автор детально розкриває зміст Гадяцької унії, укладеної 16 вересня 1658 року в місті Гадячі. Підкреслює, що гетьманський варіант передбачав трансформацію Речі Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. «Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного...» [3; с. 292]. Наступні три розділи мали постанови щодо внутрішнього устрою Великого князівства Руського, релігії та просвіти.

Звістка про українсько-польський компроміс стала приводом для початку польсько-московської війни за Україну. Звісно, що московський монарх оголосив І. Виговського зрадником свого народу. Український уряд із свого боку розіслав «Маніфест до всіх європейських дворів», сповіщаючи про мотиви свого розриву з Царством [3; с. 292-293]. Д. Дорошенко скрупульозно аналізує текст документу в зазначеній праці.

Особливу увагу надає дослідник з'ясуванню чинників краху І. Виговського як гетьмана. Пояснює, що «його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він запродав Україну ляхам і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей Гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною» [3; с. 295]. Виговський уповні усвідомлював небезпеку подальшої конфронтації громадянства у поєднанні з московською інтервенцією. У листі до Яна II Казимира з боєм визнавав, що «ціла середина Полтавщини, цвітучі полки Полтавський, Ірклівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли

кропивою, а людність була винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю. У людей утрачався всякий інтерес до громадської справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові» [3; с. 295]. А тому, аби запобігти подальшій Руїні гетьман у вересні 1659 року на «Чорній раді» під Германівною добровільно склав свої клейноди.

В українській історіографії Гадяцький трактат, а у зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, отримали неоднозначну оцінку. «Сумно скінчилося, говорить М. Костомаров, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу»; «Гадяцька унія впала через те, що вона пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні.. народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі» [3; с. 295]. Д. Дорошенко в «Нарисі Історії України» виокремлює погляди українських істориків, — В. Вовка-Карачевського, М. Стадника, М. Грушевського, О. Левицького, М. Драгоманова, В. Антоновича, В. Гарасимчука, С. Наріжного, які негативно чи позитивно поцінювали Гадяцьку угоду, гетьманство І. Виговського. Зокрема, В. Гарасимчук сприймає Гадяцьку умову як «величезний пам'ятник козащини», а самого Виговського — за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятого любов'ю до свого народу, який «ніколи не споганив свого імені коштом свободи свого народу» [1; с. 43]. Дослідник доби Івана Виговського В. Липинський вважав, що Іван Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України» [5; с. 134].

Таким чином, Дмитро Іванович Дорошенко виходячи з державницьких засад розуміння історичного процесу, високо поцінює Івана Виговського як поборника незалежної й соборної України в своїй праці «Нарисі історії України». Водночас пояснює, чому Гадяцький договір як спроба паритетного співжиття трьох народів у реорганізуванні Речі Посполитої, залишився нездійсненим, а гетьман, зважаючи, передусім, на його негативні політичні наслідки, змушений був зректися булави.

Примітки

1. Гарасимчук Василь Виговщина і Гадяцький трактат. — [Б.м.], [Б.р.] — 105 с.
2. Довідник з історії України (А-Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл./ За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-е вид. доопр. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — 1136 с.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. — Львів: Світ, 1991. — 573 с.
4. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державницька школа.: Історія. Політологія і право. — К.: Генеза, 1996. — 254 с.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Відень; [Б.в.] 1920. — 304 с.
6. Оглоблин О. Думки про сучасну советську історіографію. — Нью-Йорк: [Б.в.], — 1963. — 87 с.;
7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — 568 с.

Чинники антигетьманського виступу Мартина Пушкаря — Якова Барабаша: історіографічний огляд проблеми

Вікторія Воскобійник

Тридцятиліття по смерті Б. Хмельницького означене лаконічно і влучно — Руїна. Цей термін, яким послуговувалися М. Костомаров, М. Грушевський і багато інших істориків, означає період політичної кризи Гетьманщини, що знайшла свій вияв у боротьбі старшинських угруповань за владу, калейдоскопічній зміні гетьманів, у накопиченні внутрішніх проблем і соціальної напруги аж до збройного громадського протистояння, у втручанні іноземних держав в українські справи...

Початок Руїни вважається антигетьманське повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша, з'ясування чинників якого залишається контраверсійною проблемою вітчизняної історіографії. Наукове осмислення її є підґрунтям для належного розкриття витоків сумнозвісної Руїни.

Першим, хто спробував проаналізувати чинники виступу М. Пушкаря-Я. Барабаша в контексті доби, був Самійло Величко. Висвітлення подій позначене суб'єктивізмом автора, та все ж не варто применшувати заслуги літописця. Зокрема, незадоволення полтавського полковника діями І. Виговського автор умотивовує тим, що, по-перше, Пушкар не був присутній ні на похороні Б. Хмельницького, ні під час обрання нового гетьмана [1, с. 217]; по-друге, не погоджувався на мир із Кримом: людність полтавського полку ходила супроти татар за здобиччю; по-третє, полтавці були невдоволені прибуттям Ю. Немирича — одного з найбільших магнатів, якому Виговський повернув маєтності на території полку; по-четверте, Мартину Пушкарю потрібно було жити в мирі зі своїми сусідами — запорожцями, а саме на Січі була започаткована анти гетьманська агітація, в зв'язку з чим на теренах Полтавського порубіжжя стояли залоги інших полків, що дуже дошкуляло тамтешній людності.

У 1875 році побачила світ праця О. Левицького «Очерк внутренней истории Малоросии во 2-ой половине XVII века». У ній автор виокремлює основні чинники заколоту Пушкаря-Барабаша: 1) прагнення полтавського полковника заволодіти гетьманською булавою; 2) настрої простолюду, що хоч і не вбачав у росіянах своїх братів, але й не ставився до них так вороже, як до ляхів. [7, с. 50].

У другому томі своєї «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницький також торкається даної проблеми. Зокрема, автор вбачає причини виступу в тому, що, по-перше, до Переяслава на підтвердження легітимності обрання гетьмана не були запрошені запорозькі козаки; по-друге, Виговський завчасно замість того, аби «бути лише за гетьмана», став ним [13, с. 183]; по-третє, «основоположниками настроїв були Я. Барабаш і М. Стринжа, які намовили полтавського полковника виступити проти Виговського». Таким чином, Яворницький акцентує увагу на політично-правовому аспекті виступу-узурпації влади Виговським.

М. С. Грушевський — представник народницької школи — у X томі своєї праці «Історія України-Руси» виправдовував політику Виговського, посиляючись на експансіоністську політику Московії. Історик не відкидав наявності честолюбних прагнень полковника, але, водночас, вказував і на соціальні передумови повстання.

Д. Дорошенко, представник державницької школи, стверджував, що Пушкар «марив про гетьманську булаву» [4, с. 54], але основним чинником повстання виступила Запорізька Січ, де ще за життя Б. Хмельницького було неспокійно, а по його смерті січовики взагалі «підвели голову». Таким чином, Дорошенко позитивно

ставиться до Виговського, водночас не заперечуючи його пропольських поглядів, але й не підтверджуючи їх наявність.

За радянської доби серед науковців і белетристів превалювали штампи: Пушкар і Барабаш — народні герої, Іван Виговський — пропольські налаштований зрадник.

Так, М. Яворський наголошував, що хоча козацька революція остаточно повалила феодалізм, приватне землеволодіння на Наддніпрянщині було ліквідовано, та кращі землі загарбала старшина. Ще за Хмельницького виникають нові класові виступи трьох ворожих новому народові пригноблених груп: селян, козацької голоти і запорожців. Під керівництвом Пушкаря почалось повстання дейнеків. Їх гасло — перетворити всю Гетьманщину на військово-козацьку громаду зі спільною землею, рівністю і виробничою владою.

М. Слабченко, згадуючи про повстання М. Пушкаря, писав, що полковник згуртував довкола себе «пролетарський елемент», спираючись на запорожців, які жили «своєрідним комуністичним устроєм», і почав боротьбу з «кишеньковими злодіями» — старшиною.

В «Історії Української РСР» маємо вкрай тенденційне тлумачення даних подій: «по всій Україні селяни, козаки, міське населення рішуче виступали проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської групи гетьмана, поєднуючи ці виступи з боротьбою проти феодального гноблення... рядове козацтво... наполягало, щоб гетьманська адміністрація виконувала політичну програму Б. Хмельницького... Боротьбу проти шляхетсько-старшинської групи Івана Виговського очолили патріоти-сподвижники М. Пушкар і кошовий... Я. Барабаш» [6, с. 150].

Досить цікавою, хоча, думається, дещо суперечливою є праця В. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби», яка була надрукована в 1985 році. Щоправда, в ній ще відчувалися штампи попередньої доби, але події вже розглядаються і в соціальному ракурсі. Зокрема, автор вважає наріжним для селян і рядових козаків земельне питання [9, с. 48], що давалося взнаки ще за життя Б. Хмельницького, а за гетьманства І. Виговського — загострилося. Автор підсумовує: «народні маси, далекі від розуміння внутрішніх законів розвитку феодальної суспільно-економічної формації, однак, не могли не бачити істотних змін, які сталися в економічному і політичному становищі козацької старшини. Прибравши до своїх рук земельні угіддя та промисли, вона посіла панівне місце і в політичному житті суспільства» [9, с. 50].

З набуттям Україною незалежності, вітчизняні історики отримали змогу неупереджено й всебічно з'ясувати актуальні проблеми минушини і, зокрема, козацької доби. З'явилася низка монографій, статей, а серед них — і стосовно нашої проблематики.

В. Степанков у статті «Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва» визначальними факторами повстання вважає соціальні зміни, які відбулися ще за Б. Хмельницького: формування нової панівної верстви в складі старшини, заможного козацтва, дрібного шляхетства, міського патріархату, верхівки духовенства, які все ж ще не трансформувалися у феодалів, (тому продовжувала існувати відносна відкритість соціальних груп) [10, с. 91]; підноситься опозиція, що давалося взнаки ще при Б. Хмельницькому, який, проте, зумів не допустити посилення відцентрових тенденцій, зберіг цілісність козацької держави, «залізною рукою», упокорюючи Січ і коригуючи соціально-економічний курс. Виговський же виявився не таким авторитетним і гнучким: налаштував проти себе широкі верстви населення, почав шукати порятунку ззовні. Головними винуватцями виступу В. Степанков, як і Д. Яворницький, вважає Я. Барабаша та полтавську людність, які спонукали до радикальних дій. У

фундаментальній колективній праці «Історія українського козацтва: нариси у 2-х томах» подається наступне трактування передумов виступу: по-перше, обставини хвороби Б. Хмельницького і боротьба за булаву після його смерті послабили гетьманську владу; по-друге, починаючи з 1656 року починають загострюватись соціальні суперечності, що тісно переплітаються з ідеалами «вольниці» запорожців і анархо-охлократичними настроями народних мас, які стікалися на Запорозжя. Кошова старшина прагнула повернути Січі провідну політичну роль у козацькій Україні [5, с. 255].

На увагу заслуговують статті В. Горобця в збірках «Полководці Війська Запорозького» та «Історія України в особах. Козаччина». Історик виокремлює такі основні причини виступу: 1) географічне розташування Полтавського полку, його близькість до Січі, що впливало на суспільні настрої. Тому, коли Виговський знехтував Січчю як політичним суб'єктом при гетьманських виборах, а також через його дещо однобоку соціальну політику, полтавський полковник відповідно зреагував. Економічна ж блокада тільки ускладнила ситуацію; 2) розміщення на території полку військового контингенту у складі козаків Ніжинського і Прилуцького полків обурило Пушкаря. 3) повернення Юрію Немиричу у володіння Кобеляк, Біликів, Кишеньків, Перевалочної посилило анти гетьманські настрої [2, с. 87]. В. Горобець вважає, що Пушкар лише пристав до руху, який уже визрів; 4) Не можна відкидати честолюбних устремлень як М. Пушкаря, так і Я. Барабаша. В силу комплексу чинників «доля розпорядилася таким чином, що саме він [Пушкар] потрапив у епіцентр подій».

Т. Чухліб у своїй праці «Гетьмани і монархи» як одну з передумов повстання вважає двозначність політики московського уряду, який, з одного боку, підтримував заколотників, а з іншого — наказав Виговському втихомирити їх [12, с. 83].

В. Борисенко («соціально-економічний розвиток Лівобережної України в 2-ій половині XVII століття») виділяє такі основні складові протистояння: 1) через брак досвідчених державних діячів Запорозжя виявило щодо Москви політичну короткозорість. Явно всупереч здоровому глузду Кримське ханство вважалося одвічним ворогом українства; 2) заборона Виговського ходити походами на кримські володіння означала наступ на життєво-важливі інтереси Запорозької Січі; 3) Запорозька Січ була дестабілізуючим чинником; 4) намагання М. Пушкаря звести на гетьманство Ю. Хмельницького. На думку дослідника, Пушкар виступив насамперед проти уряду і не зініціював з'яву царських воєвод в українських містах.

Заслуговує на увагу і стаття В. Чемериса «Хто ви, Іване Остаповичу Виговський?» Автор, посилаючись на документи та праці різних дослідників, приходить до висновку, що І. Виговський діяв за принципом: немає вічних друзів, а є вічні інтереси твоєї країни» [11, с. 107]. «Сьогодні для блага України вигідно їй бути з Росією — будь з Росією, — завтра буде вигідно з Польщею — будь з Польщею». Виговський розумів, що йому доведеться воювати на два фронти — проти Росії, яка відкрито підтримувала опозицію в Україні тих, хто прагнув влади, і все робила, аби позбутися неугодного їй гетьмана і вирвати з його рук булаву та передати її тому, хто буде служити Росії; і проти своїх «претендентів на булаву, різних запроданців, зокрема — прибічників Пушкаря» [11, с. 107].

Ю. Мицик у своїй праці «Гетьман Іван Виговський» ставить питання: «Чи справді Виговський діяв таємно від гетьмана [Б.Х.], чи справді він був більшим прихильником союзу з Московщиною, ніж гетьман?» [8, с. 20].

І відразу ж дає негативну відповідь, посилаючись на листи одного з представників політичних кіл Речі Посполитої. На думку автора, І. Виговський займав центральну, як і Б. Хмельницький, позицію в тогочасному уряді, але «в останні роки життя Хмельницького зближується з поміркованим крилом» [8, с. 22] (а

саме: з М. Громикою, Г. Гуляницьким, Г. Лісничим, генеральним суддею С. Зарудним, генеральним обозним Т. Носачем та ін.). Коли ж Москва починає втручатися у внутрішні справи України, Виговський починає шукати допомоги з боку Польщі.

Згадаємо працю і новітньої російської дослідниці Т. Яковлевої «Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття». Авторка вважає, що причини Руїни варто шукати ще в суперечностях періоду Хмельниччини, зокрема. у масовому «показаченні» селянства, яке, позбавлене постійних засобів до існування, стає дестабілізуючим фактором, гальмом на шляху завершення державних реформ. Побоюючись вибуху незадоволення, Богдан Хмельницький і старшина не могли скласти реєстр козаків, а, відповідно, ввести податкову систему в країні. По смерті гетьмана починається боротьба за владу між старшинськими угрупованнями, що ще більше посилює загрозу Гетьманщині з боку «анархо-руйнівного» елементу — козацької голоти та запорожців. Саме на них, використовуючи популістські гасла, спиралися Мартин Пушкар і Яків Барабаш. Саме ж повстання, на думку вченої, було «не більше, як уміло підіграний хід кількох хитрих політиків» (Ю. Немирича та ін.).

Таким чином, і по сьогодні відсутня цілісна однозначна концепція чинників і сутності антигетьманського виступу Мартина Пушкаря, Якова Барабаша — події, що започаткувала сумнозвісну Руїну...

Примітки:

1. Величко С.В. Літопис / Пер.з книжної мови, вступна стаття, коментарії В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Минишич. — К.:Дніпро, 1998. — 371с.
2. Горобець В. Історія України в особах. Козаччина. — К.: Україна, 2000. — 302 с.
3. Горобець В. М. Пушкар // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — Кн. / — К.: Україна, 1998. — С. 299-312.
4. Дорошенко Д. Нариси історії України. В 2-х томах. — Мюнхен: [Б.в.], 1994. — 300 с.
5. Історія українського козацтва: Нариси: у 3-х томах / Редкол.: В.Смолій і ін. — К.: Вид. дім «КМА», 2006. — Т. 1. — 800 с.
6. Історія Української РСР: у 8 т. / за ред. П.Кудлай. — К.: Наукова думка, 1979. — 616 с.
7. Левицький О. Очерк внутренней истории Малоросии во 2-ой пол. XVII в. — К. : [Б.в.], 1875. — 217 с.
8. Мисик Ю. Гетьман Іван Виговський. К.: Вид. дім «КМА». — 2004. — 84 с.
9. Смолій В. формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. — К. : наукова думка, 1987. — 217 с.
10. Степанков В. Гетьманство Ів. Виговського: соц.-політична боротьба і програма державного будівництва // Середньовічна Україна: Збірка наукових праць. К., 1994. — Вип. 1 — С. 88-109.
11. Чемерис В. Хто ви, Іване Степановичу Виговський? // Пам'ять століть. — 2002. — № 2. — С. 97-121.
12. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. — К. : Арістей, 2005. — 640 с.
13. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3-х томах. — Л.: Світ, 1991. — Т. 2. — 714с.
14. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини.— К. : Основи, 2003. — 644 с.
15. Яковлева Т. Гетьманщина у 2-ій пол.. XVII ст. — К. : Основи, 1998. — 520 с.

Гадяцька унія в польській історіографії

Конрад Бобятинський (Варшава)

Події, пов'язані з Гадяцькою унією та спробами впровадження в життя її пунктів, здавна тішилися великим зацікавленням у польській, а також українській та російській історіографіях. Зі зрозумілих причин польські історики в цілому швидше позитивно оцінювали саму ідею підписання угоди, яка у своєму задумі мала надовго вирішити козацьку проблему й забезпечити “народу руському” те саме місце, що й полякам та литовцям у структурах Речі Посполитої “трьох народів”. Натомість дискусії викликали питання, пов'язані з генезою унії, перебігом дипломатичних переговорів, які відбувалися між Річчю Посполитою й Чигирином у 1657–1659 рр. Порізнному інтерпретовано мотиви, якими керувалися архітектори Гадяча з козацького боку – тобто Іван Виговський та Юрій Немирич, – прагнучи по смерті Б. Хмельницького порвати з Москвою й досягнути порозуміння з Польсько-Литовською державою. Дискусії серед польських істориків точилися й навколо оцінки політики Речі Посполитої стосовно проблеми ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р. Як відомо, опір значної частини сенаторів та послів затвердженню деяких статей призвів тоді до змін у тексті унії. Останні були дуже негативно сприйняті козаками, що значною мірою спровокувало швидкий занепад влади І. Виговського в Україні. Це означало поразку проекту розв'язання української проблеми на умовах, наближених до гадяцьких, тобто через надання козакам найширшої автономії. Затяті суперечки, зрештою, не лише в польській історіографії, збуджувала, збуджує й, напевно, буде збуджувати далі також оцінка шансів на успішне впровадження унії в життя.

У цій статті не маю наміру аналізувати погляди на Гадяцьку унію польських істориків XVII–XVIII ст., значна частина яких безпосередньо спостерігала за процесом: це окрема велика розмова. Зосереджуся на суто академічній історіографії.

Серед першопрохідців властиво наукового освоєння проблематики Гадяцької унії слід у першу чергу згадати історика першої половини XIX ст. Міхала-Димітра Краєвського, автора першої, хоча й незавершеної синтези історії Речі Посполитої доби Яна Казимира⁵⁷. Причиною наміру І. Виговського повернутися під скіпетр останнього Вази на польсько-литовському троні, автор визнав обмежувальну політику в Україні царських влад (“Виговський, відчуваючи тверду опіку Москви, прийняту Хмельницьким, пояснив населенню скільки кривд воно відчуває під новим пануванням, який обтяжливий мусить платити податок за варіння горілки, якими прикрими є монополії, яких раніше не знав”)⁵⁸. Безпосереднім приводом до підписання Гадяцької угоди став, за М. Краєвським, невдалий наступ війська І. Виговського на Київ, після чого “всюди добачаючи до себе нехить козаків, які прозивали його ляхом, тираном, загарбником Русі та збурювачем суспільного спокою, підписав угоду з королівським посланцем Бенювським, який довго відтягував”⁵⁹. Проаналізувавши найважливіші статті унії, автор дійшов висновку, що важка військова ситуація та заангажування Польсько-Литовської держави на інших фронтах призвели до того, що угода практично не принесла Речі Посполитій жодної користі⁶⁰. Однак саму ідею укладення угоди з козаками на гадяцьких умовах М. Краєвський оцінив уже дуже позитивно. “Відтягнути козаків від Москви було наміром, якому слід було присвятити увагу у зв'язку зі стількома поразками переповненого гордістю шляхетства, якого не

⁵⁷ *Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668...* – Warszawa, 1846. – Т. I–II.

⁵⁸ Там же. – Т. I. – С. 95–96.

⁵⁹ Там же. – Т. I. – С. 99–100.

⁶⁰ Там же. – Т. I. – С. 101.

хотіли ділити з людьми, які ще недавно були погорді й у підданстві”. Причини поразки шукав перш за все по козацький бік. Зазначаючи, що “всі ці труднощі були б нічим в очах тих, хто добре мислив, якби тільки непостійність помислів обмежених людей не перешкоджала зусиллям короля і станів... Але швидко побачимо, якими даремними були ці жадання і як важко заспокоїти чернь, розбурхану розбоєм та вольністю”⁶¹.

Значно менше місця присвятив козацьким справам Джозеф Казимир Плебанський у своїй книзі, яка стала першою біографією Яна Казимира та Людвіки Марії. Цей автор лише згадав про щасливий поворот у польсько-козацьких стосунках після смерті Б. Хмельницького та про роль королеви у справі завершення переговорів з І. Виговським⁶².

Дуже позитивно, але часто дуже ідеалістично оцінював проект унії з козаками Антоній Валевський, автор монументальної історії Речі Посполитої доби Потопу⁶³. Цей шанований у XIX ст. історик, відомий своєю прихильністю до Яна Казимира, писав, між іншим: “Віддавна перейнятий наміром вгамувати козаків, обрав політику, наповнену поміркованістю й талановитою продуманістю, бо ж на Виговського, наявного провідника козаків, можна було розраховувати. Згідно з тією політикою зв’язок козаків з Річчю Посполитою мав відтоді базуватися не на підданстві (*absoluta subiectio*), як було перед цим, а на поєднанні з Польщею на зразок литовської унії”⁶⁴. Завдяки обізнаності з віденськими архівами А. Валевський першим з польських істориків докладно висвітлив роль посередників цісаря Фердинанда III у нав’язуванні перемовин з Чигирином, згадуючи, між іншим, про виступи цих посередників на сеймі 1658 р., на якому було вирішено старатися навколо вирішення української проблеми⁶⁵. Дуже позитивно А. Валевський писав також про заангажування в проект унії І. Виговського й не шкодував на його адресу позитивних оцінок (“був то чоловік нехлопських здібностей, умілий, навіть хитрий, красномовний, поціновувач мистецтва вгамування людей й приховування своїх намірів”, “був він вродженим поводитирем прихильників”, “гордий поляк, душа всіх переговорів”)⁶⁶.

Про саму Гадяцьку унію А. Валевський писав з великим ентузіазмом: “Цей видатний трактат назавжди залишиться пам’ятником похвали Речі Посполитій, оскільки був виміром історичної справедливості, вчиненій руському народові, був реставрацією згаданої польської порядності, яка довела до унії з Пруссамі, Литвою, Курляндією і т. п.”. А. Валевський робив наголос на універсальному значенні ідеї Гадяча. Вона означала для нього перш за все тріумф західної культури над східною: “Руський етнос дозрівав, овіяний під протекцією Польщі духом просвіченого Заходу, й самоусвідомивши себе, домагався свого визнання законами; старопольська чудовість, пристрасно обмежена, але ще не згасла, визнала це за Руссю. Тільки бездумна екзальтація могла припустити, що Польща з огляду на Москву, яка посилювалася, зможе обійтися без дієвої допомоги русинів; ті, хто мислив, прагнули зробити з них передмур’я проти Москви, твердиню, залюднену кількома мільйонами (а на тепер кільканадцятьма мільйонами) доблесного народу русинів і який стількома переможними битвами здобув право на самоврядність. Його відродження могло стати також відродженням потуги Речі Посполитої, покликаної дякувати Виговському,

⁶¹ Tamże. – T. I. – S. 154–155.

⁶² Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – S. 96.

⁶³ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1870. – T. 1.

⁶⁴ Tamże. – T. I. – S. 4–5.

⁶⁵ Tamże. – T. I. – S. 4, 13.

⁶⁶ Tamże. – T. I. – S. 24.

Беньовському (а насамперед королю), які зробили таку велику справу”⁶⁷. Укладення угоди з козаками історик визнав дуже великим досягненням габсбурзької дипломатії та перемогою Австрії над інтригами Франції та Швеції⁶⁸.

Події Гадяча відбулися й на сторінках синтез історії Польщі пера істориків XIX ст. Й. Лелевеля, Є. Морачевського, Х. Шмідта, Я. Шуйського, М. Бобринського, Т. Моравського.

На противагу А. Валевському скептично до ідеї Гадяча віднісся Йоахим Лелевель, зазначаючи, між іншим, що “ця умова збудила гнів серед козаків, небагато їх поверталось обличчям до Польщі, а Москва була ображена”⁶⁹. Базуючись на історіографічних концепціях та фактографічному багажі Й. Лелевеля, Є. Морачевський основну увагу звернув на ту критику, яку укладення угоди викликало серед станів Речі Посполитої на сеймі 1659 р. (“що до сенату хлопству й гультьайству широко відкрило двері, а на найдорожчий клейнод шляхетський всякому дозволили зазіхати”). Дослідник не приховував своїх радикальних демократичних поглядів, які мали значний вплив на його історичну візію. Тому немає нічого дивного, що Є. Морачевський дуже суворо оцінював Гадяцьку унію. Вважав, що поляки ніколи не думали впровадити в життя її постанови. “Почасти це була змова з підбурювачами українного люду, але не умова між Річчю Посполитою й українною людністю. Інакше бути не могло в часах, коли ще жодним мудрецям світу і в голову не приходило, щоб простолюднине могли мати права чи домагатися теперішнього привілею як для стану”⁷⁰.

Іншим прихильником лелевельської республіканської візії історії Польщі був Генрік Шмідт. У монументальній “Історії польського народу” цей історик коротко описав переговори з козаками 1657–1659 рр. Пишучи про ратифікацію трактату сеймом 22 травня 1659 р., Г. Шмідт визнав, що обґрунтована потреба історичних поступок Речі Посполитої козакам зійшла на пси внаслідок опору духовництва, яке зажадало викреслити з тексту угоди пункти про знесення Брестської унії та включення до складу сенату православних ієрархів. “Цей крок, – писав він про нобілітацію козацьких еліт, подібно ж оцінюючи наслідки всієї унії, – не призвів до сподіваних благотворних наслідків, швидше навпаки, тільки роздратував козацьку чернь, яка почала дуже боятися, аби ошляхетнена старшина не накинула на неї ярма підданства”⁷¹.

Цілком інакше на проблему Гадяцької унії дивилися передові представники так званої “краківської історичної школи”. У книзі, яка підсумовувала його дослідження історії Польщі, Джозеф Шуйський писав: “Засуджена свого часу думка Оссолінського й Киселя, піднесена обома навіть помірковано, стала після кривавого досвіду популярною, на жаль, запізно”. Д. Шуйський куди нижче від Валевського оцінював потенціал І. Виговського, підкреслюючи, що гетьман не мав в Україні тієї повноти влади, що Б. Хмельницький, і що бракувало йому, І. Виговському, здібностей (“характеру теж взагалі не мав”), щоб впровадити в життя умови трактату від 16 вересня 1658 р.⁷²

Подібним чином дивився на Гадяцьку унію один з найвидатніших учнів Д. Шуйського Міхал Бобринський. “Угода, така, як перше укладена і втілена, могла

⁶⁷ Tamże. – T. I. – S. 27–28.

⁶⁸ Tamże. – T. I. – S. 61.

⁶⁹ [Lelewel J.], *Dzieje Polski* Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział. – Lwów, 1848. – S. 173–174.

⁷⁰ *Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej...* – Poznań, 1855. – T. 1. – S. 1–6.

⁷¹ *Schmit H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów, potocznie opowiedziane przez...* – Lwów, 1863. – T. I. – S. 729–730.

⁷² *Szujski J. Historyi Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście, posłowie P. Matusiak.* – Poznań, 2005. – S. 298 (препринт видання 1889 р.; перше видання в 1880 р.).

розраховувати на довге життя, тоді підривало її не стільки неприязне ставлення поляків, скільки анархія в лоні козацтва й надзвичайно важливий вплив, який здобула над ним Росія”, – писав дослідник. Він визнав, що попри все Гадяч приніс Речі Посполитій значну тимчасову користь, давши їй цінного союзника у протистоянні з московськими військами⁷³.

Позитивно сам факт укладення гадяцької угоди (“велика то була подія”) оцінив також Теодор Моравський, історик з еміграції, який перебував дещо на узбіччі головних напрямків польської історіографії другої половини XIX ст. Однак він звернув увагу на те, що “насувається на край великий труд”, тобто невідворотність продовження війни з царем за Україну⁷⁴.

Потужний розвиток у польській історіографії досліджень з історії козацтва припав на початок XX ст. Провісником став Францішек Равіта-Гавронський, автор, між іншим, першої монографічної праці, присвяченої генезі Гадяча. Опираючись головню на опубліковані джерела, а також на архівалії з Бібліотеки Чарторийських, дослідник зробив спробу реконструкції перебігу перемовин, які з початку 1657 р. вів з козаками головний натхненник Гадяцької унії з польського боку волинський каштелян Станіслав Казимир Беньовський⁷⁵. Досліджуючи генезу Гадяча, Ф. Равіта-Гавронський педалював головню на культурні й цивілізаційні різниці між вихованими в західній (тобто польській) культурі козаками й Москвою. Козацькі ватажки – Хмельницький (автор акцентує увагу на виразній зміні його політики в останні місяці життя), Виговський і Тетеря – “першими, як багатші досвідом, зрозуміли, що федерація з Москвою не гарантує руському народові самостійний розвиток, і запрагнули знову повернутися до «спільної вітчизни»”⁷⁶.

Багато місця Ф. Равіта-Гавронський присвятив аналізу складної дипломатичної гри, яку після смерті Б. Хмельницького вів І. Виговський не тільки з Річчю Посполитою, але також із Москвою. Подаючи перебіг переговорів з С. К. Беньовським та закулісся чергових дипломатичних місій, висланих царем в Україну, дослідник дійшов висновку, що вже до початку травня 1658 р., тобто до розгрому М. Пушкаря під Полтавою, – І. Виговський інтригував на два фронти, “вичікуючи моменту, щоб остаточно схилитися в один чи інший бік. Перебуваючи в постійних контактах з Москвою, вводячи її в оману вірністю, зміцнюючи за її допомогою свою гетьманську владу, одночасно через довірених осіб переписувався з Беньовським”. Тільки після ліквідації найнебезпечнішого опозиціонера, гетьман набув “певності і поведив себе (з Москвою. – К. Б.) так гордо, чого не міг би чинити, якби не наміри рішучого розриву”⁷⁷. Наслідком цього рішення стало підписання Тетерею у червні в Межирічі декларації про повернення козаків під зверхність Речі Посполитої.

Оцінюючи значення Гадяцької унії, Ф. Равіта-Гавронський писав: “Для Речі Посполитої Польської це був знаменний акт, для козаків міг би стати початком нового життя, якби тогочасне козацтво мало в собі зародки державності, коли б його бажання та ухвали не писалися на піску, коли б більше знала про загрозливе становище й менше

⁷³ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie / opr. i wstępem poprzedzili M. H. Serejski i A. F. Grabski. – Warszawa, 1974. – (1-е видання 1879 р.). – S. 356–357.

⁷⁴ *Morawski T.* Dzieje narodu polskiego w krótkości zebrane przez... – T. III (“Królowie obieralni”). – Poznań, 1877 (2-е видання). – S. 538–540, 546–547.

⁷⁵ *Rawita Gawroński F.* Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej – Lwów, 1907. Попри солідну джерельну базу Ф. Равіта-Гавронський не уникнув у цій праці суттєвих помилок, приміром, “хоронячи” Беньовського під час чергового туру переговорів з козаками на початку 1659 р. (Тамże. – S. 79). Свої погляди на генезу Гадяча дослідник подав також у праці “Polityka kozacka w ostatnich latach życia Bohdana Chmielnickiego” // Biblioteka Warszawska. – 1910. – T. CCLXXIX. – Seria 9. – T. III–IV.

⁷⁶ *Rawita Gawroński F.* Poselstwo Bieniewskiego... – S. 6.

⁷⁷ Тамże. – S. 59–60, 67.

мала жовнірської метушні, яка вела разом з іншими вадами більше ніж на бездоріжжя, до руїни”⁷⁸. Попри значущі зміни, внесені до тексту угоди на сеймі, “всі відчували глибоку радість з приводу оформленої згоди, яка, здавалося, клала край внутрішній боротьбі та сварці, тим, хто тулився, повертала втрачені маєтки, вигнанцям – батьківські доми, костелам – Божу хвалу, а всім мешканцям такий жаданий спокій для праці”. Аналізуючи причини поразки унії, історик ще раз доводив, що “розбилися ці домовленості і все майбуття об ту саму козацьку недовіру, об дух непокори, об нездатність поставити публічний інтерес над власним. Громадянська війна між Пушкарем і Виговським стала початком повного занепаду ідеї державності, яка викликала перші суперечки між Хмельницьким та Москвою і була сформульована тільки під Гадячем”⁷⁹.

Черговий раз до подій, пов’язаних з Гадяцькою унією, Ф. Равіта-Гавронський повернувся вже в незалежній Польщі, пишучи першу в польській історіографії синтезу історії козацтва⁸⁰. Ця книга, правда, мала популярний характер, але була написана на підставі багаторічної архівної евристики автора, а також з використанням широкого кола літератури – польської, української та російської. Праця готувалася з помітним публіцистичним запалом і була підпорядкована чіткій меті – захисту польського пункту бачення козацької справи, а також спростуванню деяких поглядів російських та українських істориків, яким хочу тут приділити увагу.

Розвиток досліджень в українській історіографії (меншою мірою в російській) з історії козацтва розпочався дещо раніше, ніж у польській – на зламі XIX–XX ст. Варто зазначити, що низка дуже важливих праць, у яких порушувалися події Гадяцької унії, з’явилася більш-менш у тім самім часі, коли Ф. Равіта-Гавронський видавав свої перші праці з історії України, звідки виникла потреба визначитися щодо них у пізніших публікаціях.

Ще в першій половині XIX ст. в академічних синтезах історії України й Росії з’явилися перші спроби оцінки Гадяцької унії. Очевидно вирішальна більшість істориків з імперії Романових вже тоді дивилася на акт рішучо негативно. При цьому слід наголосити, що в цих працях Гадячу було присвячено відносно небагато місця; зосереджувалися перш за все на підкресленні значення Переяславської ради 1654 р. Відтак Гадяцька унія подавалася як невдала спроба стримати неунікнений історичний процес поєднання Росії з Україною-Малоросією, започаткований у 1654 р., і головне як зрада законного володаря Олексія Михайловича⁸¹.

Першим російським істориком, який професійно займався історією України, був, як відомо, Дмитро Бантиш-Каменський⁸². На його думку, укладення Гадяцької унії стало наслідком змови польської та литовської магнатерії з І. Виговським з метою

⁷⁸ Там же. – С. 78.

⁷⁹ Там же. – С. 92–93. У цій праці Ф. Равіта-Гавронський навів текст промови, виголошеної Беньовським в обозі під Гадячем перед підписанням тексту унії (С. 72–75), а також сам текст унії, змодифікований на сеймі у квітні 1659 р. (С. 83–91).

⁸⁰ *Rawita Gawroński F. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny.* – Warszawa, 1924.

⁸¹ Цінний огляд української, російської та польської історіографії Гадячу зробила Т. Яковлева (Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – Київ, 1998. – С. 8–40). Див. також: *Kościółkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958 // Alma Mater Vilnensis. Prace zebrane / Opr. S. Kościółkowski, Z. Jundziłł, K. Okulicz, C. Baudouin de Courtenay, W. Jędrzejewiczowa, W. Wielhorski, X. W. Meysztowicz, Z. Folejewski, W. Kwiatkowski, J. Kruszyński.* – Londyn, 1958. – Т. V. – С. 34–38; *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka.* – Kraków, 2007. – С. 144–149.

⁸² *Бантиш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче...* – Москва, 1822. Ще жорсткіше оцінював політику І. Виговського тогочасний український історик М. Маркевич (*Маркевич Н. История Малороссии.* – Москва, 1842–1843. – Т. 1–4).

повернутися до стану з-перед 1648 р. і притлумити усі тенденції, спрямовані на визволення з польської неволі та на поєднання з Московською державою. Ці тези повторювали чергові генерації російських дослідників. У чорних барвах діяльність І. Виговського та його прибічників, названих бунтівниками, злочинцями та зрадниками інтересів козацтва, подавали автори концептуальних синтез історії Росії на чолі з Сергієм Соловйовим та Дмитром Іловайським⁸³. Принагідно глорифіковували діяльність М. Пушкаря як ватажка вірних Москві козаків, які очолювали народну боротьбу за визволення від утисків шляхти. Однак варто додати, що зіперта на представницькій джерельній базі праця С. Соловйова довго зберігала фактографічну вартість (реконструкція дипломатичних московсько-козацьких контактів 1657–1658 рр.), і для польських істориків також.

Об'ємніший образ Гадяцької унії знаходимо в працях українського історика Миколи Костомарова. Він першим зауважив, що в тогочасній Україні існував поділ на дві партії, і що за цим стоїть той факт, що ідея утворення в рамках Речі Посполитої Князівства Руського знаходила велику підтримку серед багатьох груп населення України (більшість козацької старшини, вище духовництво, багаті міщани). Дослідник вважав, що справжнім автором концепції унії був І. Виговський, який щиро, а не, як писала більшість істориків з імперії Романових, з політичного розрахунку прагнув порозуміння з Польсько-Литовською державою й шукав для козаків місця в її структурах. Проте одночасно М. Костомаров дуже скептично оцінював шанси на впровадження гадяцьких умов у життя. Як на нього, вина за остаточну поразку унії падає на обидві сторони-підписанти, які не змогли зрозуміти сенсу самої ідеї. Додатково Ян Казимир і польська сторона ніколи не мали наміру “чесно й щиро дотримуватися слова”⁸⁴.

Подібне ставлення до унії мав найвидатніший український історик Михайло Грушевський, який у своїх працях ґрунтовно висвітлив генезу, зміст та значення Гадяцького трактату. Добачаючи в проєкті цікаву пропозицію віднайдення для козацтва постійного місця в лоні Речі Посполитої, водночас підкреслював, що цей проєкт був приречений на поразку, бо унія “була немилосердно покалічена вже під час свого народження”. Сенсу Гадяча, витвору козацьких еліт, як доводив М. Грушевський, не розуміли широкі кола українського люду, які перш за все боялися повернення до своїх маєтків магнатерії та шляхти, а також поновлення феодальних утисків⁸⁵.

Швидше позитивно політику І. Виговського характеризував Василь Герасимчук. Цей потужний дослідник історії козацтва вважав, що справжня мета гетьмана полягала в тому, щоб здобути повну незалежність України, а Гадяч був лише першим етапом на шляху реалізації задуму⁸⁶.

Істориком, якого тут належить згадати і який станом на 10-ті рр. ХХ ст. найприхильніше оцінював Гадяцьку унію (хоча добачав також низку її вад), був В'ячеслав Липинський. Насамперед він підкреслював універсальне значення цього

⁸³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1961. – Кн. V–VI; *Його ж.* Гетман Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. – С. 43–64; *Иловайский Д.* История России. – Москва, 1905. – Т. V. Див. також: *Blachowska K.* Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku. – Warszawa, 2001. – S. 182–187, 236–242.

⁸⁴ Костомаров Н. Гетманство Выговского // Костомаров Н. Собр. соч. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. I. – Т. II. – С. 307–403; *Його ж.* История казаков в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. – 1880. – № 6.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1998. – Т. X (роки 1657–1658). – С. 375–377; *Його ж.* Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Т. X.

⁸⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1909. – № 87–89; *Його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // Там само. – № 59–60.

акту, який, коли б був упроваджений у життя, міг надовго змінити перебіг української історії й забезпечити Україні постійне місце на політичній арені цієї частини Європи⁸⁷.

Однак погляди В. Герасимчука та В. Липинського не користувалися в Україні великою популярністю. Значно більшим визнанням тішилися конструкти тих українських істориків, які на зламі XIX–XX ст. з різних причин писали про гадяцький компроміс негативно. З критичної позиції стосовно козаків як елементу, позбавленого державо- і культуротворчих рис, цю подію дуже упереджено аналізував Пантелеймон Куліш⁸⁸. Як повернення до цілковитого підпорядкування Польщі оцінював угоду Дмитро Яворницький⁸⁹. Політику І. Виговського (якого однозначно вважав прибічником Польщі і противником незалежної України) здрібнював Василь Волк-Карачевський. Останній дослідник вважав, що найбільша помилка гетьмана полягала в розбудові Козацької держави на взір Речі Посполитої. Колишнє місце власників мала посісти козацька старшина, яка дедалі більше уподібнювалася до польської шляхти. Це мусило призвести до тривалого розколу в українському суспільстві, бідніша частина якого не добачала жодного сенсу в поверненні під польську владу⁹⁰.

Найгостріше оцінював Гадяцьку унію М. Стадник. Він вважав гадяцький трактат за одну з найтрагічніших подій в історії України. Мета укладання останнього полягала в тому, щоб цілковито ліквідувати незалежність козацтва, а потім вмонтувати українські землі до Речі Посполитої, яка в майбутньому хотіла зробити з них базу для наступу на Московську державу. Всі польські обіцянки зберегти автономію майбутнього Князівства Руського М. Стадник вважав нещирими, бо вони мали лише схилити козаків до підтримки концепції І. Виговського⁹¹.

Повертаючись до синтези історії козацтва Ф. Равіти-Гавронського, слід наголосити, що цінність цієї праці применшує той факт, що вона з'явилася через виразну суспільну потребу. Не можна не зауважити, що автор часто інтерпретував минуле крізь призму власних дуже радикальних політичних поглядів ендецького забарвлення. Багато його зауваг і гіпотез з попередньої монографії про посольство Беньовського набуло тепер гостроти, яка часто виходила за суто наукові рамки. Попри позитивну оцінку військових талантів козацтва, автор категорично відмовив йому в здатності до творення довготривалих державних організмів. Дуже негативно Ф. Равіта-Гавронський оцінював політику Б. Хмельницького, закидаючи йому авантюризм, а також примат особистих інтересів ("умів розривати, але з'єднувати не умів, умів нищити, але будувати не здолав. Тільки засіяв і поглибив внутрішні суперечки двох народів, уміщених поруч самою історією в нерозривному зв'язку")⁹². Розпочате в 1648 р. повстання вважав не національно-визвольним рухом, а авантюрою "п'яного натовпу" без дальших планів і цілей, найважливішим наслідком якої стало знищення багатовікових цивілізаційних здобутків на українських землях.

Подаючи у своїй праці однозначно негативний образ наслідків, які викликав перехід козацтва під зверхність царя, Ф. Равіта-Гавронський шукав корені Гадяцької

⁸⁷ *Lipiński W.* Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa.* – Kijów; Kraków, 1912; *Його ж.* Україна на переломі... // *Історичні студії та монографії.* – Відень, 1920. З інших найважливіших українських дослідників, які репрезентували гроно прихильників Гадяцької унії, варто згадати О. Левицького та В. Буджиновського.

⁸⁸ *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Москва, 1888–1889. – Т. I–III.

⁸⁹ *Яворницький Д.* История запорожских казаков. – Санкт-Петербург, 1892–1897. – Т. I–III.

⁹⁰ *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII веков // *Киевские Университетские Известия.* – 1898. – Т. 38.

⁹¹ *Стадник М.* Гадяцька унія // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві.* – Київ, 1910–1911.

⁹² *Rawita Gawroński F.* *Kozaczyzna Ukrainna...* – S. 112.

⁹¹ Там же. – S. 103–111.

⁹² *Rawita Gawroński F.* *Kozaczyzna Ukrainna ...* – S. 112.

унії в подіях 1654 р., коли з'явилися перші непорозуміння по лінії Кремль–Чигирин. Бачачи, що співпраця спершу з царем, а згодом зі шведами та Ракоці не приносить сподіваних вигод, Б. Хмельницький за кілька місяців до смерті мусив наважитися на повернення під крило Яна Казимира⁹³. “Гадяцька угода, – писав Ф. Равіта-Гавронський, – розвинула ті автономістичні ідеї, які витали вже в голові Хмельницького в дуже невиразній формі розмежування воєводства й козацького судочинства. У його помислах козацтво було ще окремою цілісністю, непорушною у своїх ніби привілеях і звичаєвих правах, а ленна залежність на взір Валахії уявлялася йому замало не ідеалом”. Гадяцьку унію автор визнає за перше порозуміння, яке комплексно відбивало найважливіші потреби “народу руського”, надаючи йому привілеї, подібні до отриманих литовцями в 1569 р.: “Як і є тут неясності, котрі могли давати привід для різночитань (особливо щодо кордонів), але охоплена цілість національних інтересів: його представництво, адміністрація, судівництво, шкільництво, церковні справи, військо і, врешті, спільна політика, спільне з Річчю Посполитою державне представництво і спільний сейм”. Причина поразки, за Ф. Равітою-Гавронським, полягала у відсутності “поза духівництвом настільки політично дозрілої інтелігенції, яка б розуміла важливість Гадяцького акту й користала з нього в інтересах національного розвитку. Та купка інтелігенції та військова старшина, яка зосереджувала у своїх руках провід руських справ, баламучена підкупом та інтригами Кремля, замість того, щоб стати чинником об'єднання, стала вихідним пунктом нових внутрішніх конфліктів і нових нещасть. Призводив до цього також неспокійний дух козацтва й козацької старшини, серед якої амбіції брали гору над національним інтересом”⁹⁴.

Якщо йдеться про дослідників, які порушували проблему Гадяча ще перед початком Першої світової війни, то варто згадати про праці Т. Корзона, М. Гавліка та О. Яблоновського.

Тадеуш Корзон у синтезі історії Польщі новочасної епохи присвятив козацькому питанню не так вже й багато місця. Що стосується Гадяча, то лише звернув увагу на те, що корені посилення в Україні пропольських настроїв після смерті Б. Хмельницького слід шукати “в різниці звичаїв, політичних понять, способі урядування, які уявлялися під час поєднання великоросіян, вимуштруваних у суворій школі іванів грозних, з козаками, розніженими вольностями ляхів”⁹⁵.

Мечислав Гавлік займався ідеєю унії Речі Посполитої з Москвою й, очевидно, принагідно не міг оминати козацької проблеми⁹⁶. Його стаття не має нині наукової вартості, бо зіперта на вузьку джерельну базу й понад те наповнена помилками й неточностями. М. Гавлік багато місця присвятив описові московсько-козацьких антагонізмів, починаючи від 1654 р. На думку автора, вони були головною причиною затухання успіхів московської зброї після 1655 р. і змусили царя вдатися до посередництва цісаря Фердинанда III та розпочати в 1656 р. мирні переговори з Річчю Посполитою під Вільно⁹⁷. Ситуація, яка склалася в Україні, була для М. Гавліка віддаленим тлом польсько-московських дипломатичних переговорів. Попри це, дослідник підкреслює, що “мир з козаками й елекція царя в Польщі навзаєм виключали одне одне”, а укладення Гадяцької угоди стало переломним пунктом у стосунках між двома державами. М. Гавлік також наголошує, що за допомогою козаків Ян Казимир

⁹³ Tamże. – S. 103-111.

⁹⁴ Tamże. – S. 120.

⁹⁵ Korzon T. *Historia nowożytna*. – Kraków, 1903. – T. II (od 1649 do 1788 roku). – S. 177–179.

⁹⁶ Gawlik M. *Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII // Kwartalnik Historyczny*. – 1909. – T. XXIII. – Z. 1–2.

⁹⁷ Tamże. – S. 80, 86.

прагнув переламати на свою користь хід війни зі східним сусідом. Дещо на маргінесі основної канви стверджує також, що проект замирення ситуації в Україні викликав занепокоєння і навіть обурення литовців, тим паче, що ще навесні 1658 р. Москва відновила військові дії на території Великого князівства й розбила під Верками відділи литовського польного гетьмана Вінцентія Госевського⁹⁸.

Проблемою Гадяцької унії також зайнявся при підготовці синтези історії України Олександр Яблоновський. Дослідник педалював на суспільні різниці в козацькому середовищі між старшиною (“просякнута, попри все, шляхетськими ідеалами”) і черню, які паралізували спроби вирвати всю Україну з-під влади Олексія Михайловича. Тому підтримка, на яку міг розраховувати І. Виговський при реалізації своєї пропольської політики, була обмеженою. О. Яблоновський вважав незначними шанси на реалізацію уніатських концепцій, але саму ідею Гадяцької угоди оцінив дуже позитивно, як “договір, який коли б міг увійти в життя, забезпечив би Східній Європі та Слов’янщині зовсім інше майбутнє порівняно з тим, яке їй доля приготувала фактично”⁹⁹.

Козацька тематика тішилася також великою зацікавленістю в польській історіографії міжвоєнної доби. Вже в 1920 р. Антоні Прохазка опубліковував результати своїх досліджень біографії І. Виговського¹⁰⁰. Ця праця, зіперта переважно на рукописи львівських і краківських архівів, була поділена на п’ять частин. Автор присвятив її вибраним подіям з життя гетьмана, обставинам трагічної смерті в 1664 р., діяльності в період між смертю Б. Хмельницького та укладенням Гадяцької унії, перебігу задніпровського походу гетьмана 1663–1664 рр., зрештою, родині І. Виговського. Головного творця Гадяцької унії А. Прохазка подає як типового представника шляхетського суспільства Польсько-Литовської держави, і передусім добре освіченого, талановитого й вродженого політика. Головною метою його діяльності мало бути оберігання України від подальшого нищення у процесі військових дій, гарантування козакам панівних у Речі Посполитій вольностей та привілеїв, а також поширення в козацькому середовищі західноєвропейської культури, тобто польської¹⁰¹.

За А. Прохазкою, від початку 1654 р. І. Виговський був постійним противником зміцнення в Україні московської влади й уже на початку 1657 р. мав торувати шлях до порозуміння з Яном Казимиром та до переговорів з Беньовським. Політику гетьмана щодо Речі Посполитої дослідник називає “подвійною грою, яку спершу не помітили й не зрозуміли ані поляки, ані тим паче литовці”, проте її усprawедливлюють побоювання І. Виговського реакції Москви й козацької черні¹⁰². Саму Гадяцьку унію А. Прохазка оцінював помірковано позитивно, не приховуючи, однак, що під час її реалізації було зроблено чимало помилок. Тому також підкреслює, що вона була “гарним задумом, але, видно, не була добре продуманою й напшовхнулася на такого сильного ворога, як москаль, і через брак відповідних сил мусила занепасти”¹⁰³. Її значення автор часто порівнює з Городельською унією, бо подібно до того, як це відбувалося в 1413 р. у випадку з боярством, “засоби й плоди західної цивілізації” мали потрапити до козаків і руського народу¹⁰⁴.

⁹⁸ Там же. – С. 101, 121–122.

⁹⁹ Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. – Kraków, 1912. – С. 258–261.

¹⁰⁰ Prochaska A. Wyhowski, twórca unii hadjackiej i jego rodzina... // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1920. – Т. XLVI.

¹⁰¹ Там же. – С. 31, 121, 209–221.

¹⁰¹ Там же. – С. 62–63.

¹⁰² Там же. – С. 32, 113–114.

¹⁰³ Там же. – С. 115–118.

¹⁰⁴ Там же. – С. 218–219.

Двома роками пізніше, в 1922 р., вийшла друком чергова важлива праця, в якій було порушено проблему Гадяцької унії. Йдеться про видану посмертно книгу видатного львівського історика Людвіка Кубалі (помер у 1918 р.), яка була останньою частиною його студій над історією війн Речі Посполитої 1648–1660 рр.¹⁰⁵ Ця монументальна монографія містить передусім надзвичайно багато нової фактографії. Козацька проблема представлена в ній на широкому тлі з урахуванням як складної міжнародної ситуації, так і внутрішніх справ. Чи не першим Л. Кубалю звернув увагу на те, що, наважуючись у 1657 р. на поступки козакам, королева Людвіка-Марія мала намір у майбутньому використати їх для того, щоб посадити на трон французького кандидата і зміцнити центральну владу¹⁰⁶. У книзі на підставі солідного джерельного фундаменту докладно розглянута політична гра, яку І. Виговський вів з Москвою, поляками та шведами після смерті Б. Хмельницького. Л. Кубалю вважав, що рішення про поєднання з Польщею гетьман прийняв у січні 1658 р. Тоді І. Виговський вислав до Варшави львівського купця Т. Томкевича, який під час зустрічі по дорозі в Полонному з С. К. Бенювським переказав інформацію, що “Виговський вже вирішив укласти мир з Польщею і свою покірність королю засвідчує та готовність до замирення”¹⁰⁷.

Ця місія започаткувала жваві контакти, які довели до підписання Гадяцької угоди. У своїй книжці Л. Кубалю докладно описав перебіг переговорів, які І. Виговський провадив у вересні в обозі під Гадячем не тільки з С. К. Бенювським, але й із московським послом Василем Кікіним¹⁰⁸. Багато місця дослідник присвятив перебуванню козацького посольства у Варшаві під час сейму 1659 р. та переговорам з приводу ратифікації угоди, а також подав розлогий опис військових дій в Україні 1658–1660 рр.¹⁰⁹. Натомість автор небагато вніс новизни, якщо вести мову про інтерпретацію Гадяцького трактату. Лаконічно й дуже однобоко Л. Кубалю оцінював значення унії. Небагато уваги присвятив також помилкам, яких припустилася Річ Посполита й пропольськи налаштована частина козацтва під час спроб впровадити в життя гадяцькі ухвали. Зрештою, фактично всю вину за поразку цієї ідеї звалив на козаків, вважаючи, що “ані Князівства Руського, ані Гадяцької угоди не хотіли. Їхні підозри наростали, чулися скривдженими тим, що отримали, і тим, чого їм дати не хотіли. Поступки ні на що не здалися”. На думку Л. Кубалі, козаки ніколи “не були спроможні зрозуміти для себе значення угоди, не змогли оцінити значення гетьмана, потуга якого у випадку, коли б угода увійшла в силу, була грізна для Речі Посполитої і гарантувала їм усе, чого прагнули”. “Маючи міністрів сенаторського стану Князівства Руського, цивільних і військових несенаторських достойників, шість сенаторів, 18 послів, залежних від себе, й 30000 готового війська, не рахуючи 1000 в залогах і у дватри рази більше, коли б захотів, – гетьман міг диктувати права Речі Посполитій й робити, що йому подобається, не оглядаючись на обов’язок впровадження шляхти до захоплених маєтків”, – обґрунтовував дослідник далі¹¹⁰.

Під кінець 30-х рр. розлогу статтю, присвячену генезі та значенню Гадяцької унії, опублікував перфектний знавець козацької проблематики Владислав Томкевич¹¹¹. Щоправда, його праця має популярний характер, але широко використовує польську, українську та російську літературу предмета. Судження В. Томкевича, на відміну від положень Ф. Равіти-Гавронського й Л. Кубалі, виважені. Вже на самому початку статті

¹⁰⁵ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 // Szkice Historyczne. – Lwów, 1922. – № 6.

¹⁰⁶ Там же. – С. 62–63.

¹⁰⁷ Там же. – С. 94, 102.

¹⁰⁸ Там же. – С. 109–122.

¹⁰⁹ Там же. – С. 238–257, 379–413.

¹¹⁰ Там же. – С. 253–254.

¹¹¹ Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – R. XI. – № 1–2.

В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “найцікавішою спробою розв’язати козацько-українську проблему через давню Річ Посполиту Польську”. Додаючи, що унія не витримала випробовування часом, визнав відсутність підстав “не трактувати її як прояв політичної зрілості її творців, як концепцію, здатну намітити новий шлях для двох близьких народів”. Дослідник порівняв Гадяч з Конституцією 3 травня. Обидва акти практично не були втілені в життя, здорові наміри з’явилися в обох випадках дуже пізно й не були поціновані значною частиною суспільства, і, зрештою, були перекреслені зовнішніми чинниками, тобто Росією¹¹².

На відміну від своїх попередників, В. Томкевич дуже негативно оцінював політику Речі Посполитої стосовно українських земель. Підкреслював, що була можливість раніше розв’язати козацьку проблему на прийнятних для обох сторін умовах. Дії польської сторони напередодні 1648 р. оцінював як безпрограмові, зауважуючи, що з козаками “поступали... з такою самою непослідовністю, яка через пару століть пізніше буде неодноразово характеризувати наші починання щодо так званої руської чи української проблеми”. Називаючи численні помилки, яких припустилася Річ Посполита на своїх південно-східних територіях, В. Томкевич, однак, не оббільював і козаків, не знаходячи в них ніякої “державотворчої” жилки, лише деструктивну¹¹³.

Подаючи свою точку зору на генезу Гадяцької унії, дослідник багато місця присвятив характеристиці політики І. Виговського й оцінці постаті гетьмана. І хоча вважав його найздібнішим учнем Б. Хмельницького, але водночас зазначав, що гетьман “не мав ані виразної політичної програми, ані тієї популярності й поваги, якою тішився його попередник”. Називав І. Виговського “хамелеоном”, “політиком, готовим домовлятися з кожним і проти кожного”, що призвело до появи численних противників, конкурентів і заздрісників. Провідна ідея діяльності І. Виговського полягала не стільки в тому, щоб знайти для козаків постійне місце в лоні Речі Посполитої, скільки в бажанні будь-якою ціною порвати з Москвою, яка прагнула ліквідувати рештки автономії України. В. Томкевич рахував, що через відсутність шансів на близьку співпрацю зі шведами спадкоємець Б. Хмельницького “найохочіше пішов би пліч-о-пліч з татарами, але згідно з польсько-татарською умовою хан не міг укласти союз з козаками без згоди Яна Казимира. Відтак гетьман мусив шукати підтримки в Речі Посполитої, і хоча усвідомлював, які впливають звідти вигоди, однак відразу ж рахувався з можливістю зрадити Польщу так, як тепер зраджував Москву”. І. Виговський також мусив брати до уваги панівні настрої серед старшини, де переважали полонофільські тенденції, а для більшості провідників через особисті та ідейні причини ближчим був польський устрій, ніж московський¹¹⁴.

У підсумку своїх роздумів В. Томкевич назвав Гадяцьку унію “без сумніву великою ідеєю, яка виросла з духу найкращих традицій Ягеллонської Польщі”. Ця унія створювала триалістичну Річ Посполиту, а народ руський, який здобув власні уряди, військо й парламентське представництво, “отримав усі види на вдалий розвиток, на сторожі якого завжди міг стати гетьман, який мав потужну владу”. Значні вигоди від такого розв’язку мала б також, згідно з автором, вся держава: “Річ Посполита, позбуваючись давньої незагоєної рани, могла тепер скерувати всі сили в напрямку вирішення гарячої чорноморської проблеми, могла вирішально зміцнити свою перевагу на Сході Європи й відсунути московську потугу, яка зростала, в її давнє русло. Коли б Гадяцька унія не залишилася тільки документом тверезої політичної

¹¹² Там же. – С. 1.

¹¹³ Там же. – С. 2, 6.

¹¹⁴ Там же. – С. 9–13, 30–31.

думки, а істотно увійшла в життя, тоді історія тієї частини Європи пішла б, поза сумнівом, по іншому шляху”, – дещо ідеалістично писав В. Томкевич¹¹⁵.

Згідно з дослідником, головною причиною занепаду ідеї Гадяча були взаємні підозри її творців та невіра в успіх. Унію вважали за неминуче зло й перехідний стан, “після якого все повернеться до давньої форми”. Вище В. Томкевич оцінив дії польської сторони, яка, попри все, опинилася на висоті завдання й ратифікувала уніатський акт, вносячи, однак, до нього непотрібні поправки, зле сприйняті партнерами. Могильниками унії автор визнав козаків, які не були готові сприйняти ідею державності: “Сп’янілі в хаосі війни, уявили собі, що хаос може бути постійним, що вони самі можуть завжди бути центром уваги в одвічному польсько-московським протистоянні”. Розкол України надвоє не зміг залатати І. Виговський, який, на думку В. Томкевича, думав перш за все про власні вигоди. Гетьман також не мав ані енергії, ані задуму протидіяти антагонізмам між старшиною і черню, які остаточно призвели до поразки його політики.

В. Томкевич також підкреслював, що Гадяцька угода була укладена або на ціле покоління пізніше, або щонайменше на рік раніше. Внаслідок війни зі шведами, яка тривала, Річ Посполита не могла залучити більших сил на східний фронт. Тому не надала достатньої військової підтримки І. Виговському та його прибічникам, що значною мірою спричинилося до її поразки¹¹⁶.

Процеси, пов’язані з Гадяцькою унією, відбилися також на сторінках синтезу історії Польщі, писаних у міжвоєнний період. Перш за все слід згадати працю Владислава Конопчинського¹¹⁷. На думку цього тонкого знавця новочасної доби, після смерті Б. Хмельницького “козацтво, підняте його умінням та енергією на шпиль потужності й бажане тоді скрізь, як союзник, швидко зійшло на рівень безголової стихії”. Щоб уникнути цього, козацька старшина вирішила розірвати зв’язки з царем й віддатися під опіку Речі Посполитої. Головну роль у тих діях В. Конопчинський приписує не І. Виговському (“амбітний тактик без стратегічної лінії в політиці”), а Юрію Немиричу. Саму унію дослідник подає як “розумний, справедливий компроміс, справу короля, королеви й небагатьох виняткових передбачливих задумів”. Постанову Речі Посполитої – головно факт ратифікації трактату сеймом 12 травня 1659 р. – визнав доказом політичної зрілості. Натомість “значно слабше виступила на захист Гадяча Україна”. До цього призвели суспільні відмінності й антипольські настрої серед черні, яка не підтримала справи надань для старшини й повернення шляхти до своїх українських маєтків¹¹⁸.

Політичні зміни, які відбулися в Польщі в результаті Другої світової війни, призвели до того, що минуле південно-східних регіонів на певний час випало з орбіти дослідницьких зацікавлень, а судження, публіковані істориками, на тему Гадяцької унії мало нагадували науковий дискурс¹¹⁹. Прикладом марксистського підходу до цієї проблеми можуть бути погляди Казимира Піварського, автора розділу, присвяченого XVII ст. в монументальній “Історії Польщі”, виданій Польською Академією наук. Про мир з Москвою від 3 листопада 1656 р. дослідник писав, що він “внаслідок кресової політики польської магнатерії й територіальних претензій Москви, які заходили дуже далеко, не міг бути тривалим. Польські латифундисти не хотіли відмовлятися від своїх маєтків в Україні. Схилили на свій бік частину козацької старшини: багатих козаків,

¹¹⁵ Tamże. – S. 29.

¹¹⁶ Tamże. – S. 29–31.

¹¹⁷ Konopczyński W. *Dzieje Polski Nowożytnej*. – Kraków, 1936. – Wyd. I. Тут використано друге видання (opr. J. Dziegielewska i M. Nagielski. – Warszawa, 1986. – T. I–II).

¹¹⁸ Tamże. – T. II. – S. 27–28.

¹¹⁹ Слід зазначити, що й повоєнні радянські історики не присвятили Гадяцькій унії жодної окремої праці, обмежуючись, як-от: М. Марченко чи Л. Абецедарський – короткими згадками в однозначному ідеологічному супроводі (угоду визнано перш за все “зрадницькою”) на сторінках синтетичних праць.

землевласників, між іншими шляхтича Івана Виговського, обраного після смерті Б. Хмельницького (6 VIII 1657) гетьманом. Він (Виговський. – К. Б.) уклав з Польщею угоду в Гадячі в 1658 р., яка розвивала Зборівську угоду”. Саму унію К. Піварський оцінив так: “Гадяцька угода, що означала розрив з Росією, не мала підтримки серед українських народних мас, які, подібно до рядового козацтва й навіть багатьох зі старшини, виступили проти неї”¹²⁰.

Через ситуацію, яка панувала в Польщі в 50-ті рр., гадяцька тематика не порівняльно частіше порушувалася еміграційною історіографією.

У зв’язку з 300-літтям укладення цього миру 7 червня 1958 р. доповідь на тему Гадяча виголосив у Лондоні Станіслав Кошцялковський. Текст його виступу, зіпертий головню на праці Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Конопчинського й В. Томкевича, був пізніше видрукуваний як стаття¹²¹. Подібно до своїх попередників С. Кошцялковський вважав, що Гадяцька унія могла стати поворотним пунктом в історії Центрально-Східної Європи, “однією з найважливіших подій в нашій історії”. З жалем зазначив, що “реально була тільки нереалізованою спробою розв’язати дуже важливу та своєрідну козацьку проблему, спробою, яка не дала позитивних результатів й залишилася лише фактом, гідним пам’яті, і значення якого слід розглянути й усвідомити”¹²².

Гадяцьку угоду С. Кошцялковський зарахував до нереалізованих проєктів Яна Казимира, якого вважав політиком-фантастом. Аналізуючи ставлення еліт Речі Посполитої до миру з козаками, шукав її прихильників передусім серед дигнітаріїв, які підтримували давню угодовську політику канцлера Єжі Оссолінського, а також серед “прогресивних русинів”. Набагато вище оцінював поставу Ю. Немирича, ніж І. Виговського. Останньому закидав лавірування та відсутність ширшої політичної думки. С. Кошцялковський зробив також детальний аналіз самого акта унії, докладно порівнюючи його з текстом Люблінської унії¹²³. Слідом за В. Томкевичем стверджував, що Гадяцьку угоду було укладено у винятково несприятливих зовнішніх обставинах. З одного боку – на рік, два і навіть три раніше, бо “перед кінцем війни зі Швецією”. З іншого – запізно, “по більш ніж десяти роках військових дій, ведених обома сторонами з нечуваною жорстокістю, з почуттям кривд, завданих противником, що перейшло в зятяту ненависть, в бажання помститися супротивнику, з яким будь-яке поєднання для багатьох по обидва боки видавалося чимось взагалі неможливим, приниженням. З цієї причини чому ж не з’явилася хоча б на 10 чи 20 років раніше, ще перед згаданим страхітливим пролиттям крові, ще перед цією жахливою руїною душ, яка так дуже ускладнювала всілякі зв’язки братерства, угоди чи унії!”¹²⁴.

Кінцеву частину своєї статті С. Кошцялковський присвятив оглядові попередніх поглядів, які з тематики Гадяча презентували польська, українська та російська історіографії. Пишучи про ставлення до унії польських істориків, зазначив, що загалом трактують вони її позитивно, “як важливий і мудрий політичний експеримент доби співжиття народів; підносять його етичні вартості, відбите в ньому певною мірою подолання себе – своїх давніх упереджень та ненависті – й щиро вболівають, що був він тільки експериментом, який не втілювався в життя”¹²⁵.

¹²⁰ Historia Polski / pod red. H. Łowmiańskiego; opr. S. Arnold, B. Baranowski, J. A. Gierowski, S. Herbst, K. Lepszy, K. Piwarski, A. Wyczański, L. Żytkowicz i inni (wyd. I w 1958 r.). – Warszawa, 1965. – Wyd. IV. – T. I. – Cz. II. – S. 685. Подібним чином Гадяцьку унію оцінює також Б. Барановський (*Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660, [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 486–487.*

¹²¹ Kościelkowski S. Uгода hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958... – S. 11–40.

¹²² Там же. – S. 11.

¹²³ Там же. – S. 12–29.

¹²⁴ Там же. – S. 31.

¹²⁵ Там же. – S. 33–38.

Дуже позитивно також оцінив угоду в дотичній статті Стефан Менкарський, пишучи, що “після невдалої спроби Жолкевського укласти унію з Москвою під короною Вазів, це була велика й, додаймо, набагато природніша ініціатива цивілізаційного упорядкування Східної Європи й вмонтування її назавжди до світу західної культури”. Автор подав угоду як історичний факт, започаткований “у душі мудрості, справедливості й політичної передбачливості”¹²⁶.

У 1959 р. в Лондоні було видано дві чергові публікації на тематику Гадяча. Автор першої з них Валер’ян Квятковський у своїй науково-популярній статті спирався переважно на твердження Ф. Равіти-Гавронського¹²⁷. Головною темою цього шкiца є аналіз характерів польського й руського народів, на підставі якого автор пробував довести, що значна подібність між обома націями була джерелом їхніх постійних антагонізмів і конфліктів. Найкращим в історії проявом взаємної співпраці визнав Гадяцьку угоду: “В Гадяцькій унії, – можна ризикнути стверджувати, – проявилися і ніби згрупувалися в найкращій своїй концентрації ці спільні польсько-козацькі риси, й хороші, й погані заразом, про які йшлося вище: і рух до культури з вірою в її відроджувальну силу, й емоційний, попри увесь підхід до справи”¹²⁸, – обґрунтовував дослідник.

Щоправда, невдовзі ідея тісної польсько-козацької унії занепала, але В. Квятковський вважав, що вона жила далі в пам’яті поколінь. Прикладів на підтвердження своєї тези шукав у політиці І. Мазепи, П. Орлика чи також С. Петлюри, а ще у співпраці польського й українського народних рухів в ХІХ–ХХ ст. “Все, чим інші хочуть затемнити й применшити історичне (!) значення Гадяцької унії, є в моїх очах швидше доказом її значущості. Вона мусила бути світлим променем сонця на шляху подальшого історичного розвитку, бо невдовзі після її вигасання запанував у думках такий морок, а в діях такий не бачений ніколи ані до, ані пізніше хаос”, – писав В. Квятковський, доходячи навіть до твердження, що ця угода була першозразком для Британської спільноти народів¹²⁹.

Таку саму ентузіастичну візію Гадяча запропонував у популярному нарисі історії України Владислав Велгорський: “Той проект, впроваджений в життя на якісь десять років раніше, міг би відвернути поразку козацьких війн, які принесли фізичну “руїну” краю та розпалювання пристрастей по обидва боки. Як судять деякі історики, така вчасно реалізована програма, напевно, змінила б напрямок історичного розвитку в цій частині Європи”¹³⁰.

Дуже позитивно Гадяцьку унію, як вирішення “загалом набагато корисніше для козаків і для русинів, ніж їхня підлеглість Москві”, оцінив інший історик, який залишився в еміграції, Оскар Галецький, водночас вболіваючи, що “угода в атмосфері недовіри не могла увійти в життя”¹³¹.

У 1960 р. у Великобританії побачила світ чергова значуща праця, у якій порушувалися питання польсько-козацьких стосунків після смерті Б. Хмельницького. Це була біографія Ю. Немирича пера Станіслава Кота, видатного історика культури, ідеології, а також політичних доктрин ХVІ–ХVІІ ст.¹³².

Діяльність Ю. Немирича, одного з творців Гадяцької угоди, цікавила польських істориків вже набагато раніше, а перший спеціальний шкiц з’явився на початку другої

¹²⁶ *Mękowski S. Hadziacz – światło w Ruinie (1658–1659) // Orzeł Biały. – 1958. – № 38.*

¹²⁷ *Kwiatkowski W. Unia hadziacka źródłem do zglębienia psychiki dwóch narodów: polskiego i ukraińskiego // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – Т. І. – S. 99.*

¹²⁸ *Tamże. – S. 111.*

¹²⁹ *Tamże. – S. 115–123.*

¹³⁰ *Wielhorski W. Ziemia Ukrainie Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – Т. І. – S. 55. Див. також характеристику статей угоди (S. 56–59).*

¹³¹ *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej // Instytut Literacki. – Paryż, 1960.*

¹³² *Halecki O. Historia Polski. – Londyn, 1958. – S. 152.*

половини XIX ст. й належав Єжі Лукашевичу. Дослідник трактував постать київського підкоморія дуже негативно. Називав його зрадником, “який, заприсягшись з ворогами на згубу власній вітчизні, служив їм рукою й головою, сподіваючись з їхньою допомогою наситити власну пиху шляхом посідання найвищих посад в краю”. Переміну віри з аріанської на православ’я, а також залучення до справи унії з Річчю Посполитою Є. Лукашевич пояснював кон’юнктурництвом Ю. Немирича, бажанням уникнути вигнання з краю після ухвали сейму 1658 р., а також побоюванням втратити величезні маєтки в Україні¹³³. З цими твердженнями, вважаючи їх цілкомити несправедливими, не погодився С. Кот. На його думку, поставу Ю. Немирича слід оцінювати перш за все крізь призму його походження й почуття “національної свідомості”, а київський підкоморій завжди вважав себе не поляком, а українцем-русином. С. Кот визнав Ю. Немирича справжнім автором проекту Гадяцької унії та її інтелектуальним творцем, а також натхненником багатьох пунктів тексту, укладеного в Гадячі¹³⁴. Писав також про те, що Ю. Немирич розвинув “сміливу концепцію створення автономного Князівства Руського й формування його стосунків до Речі Посполитої на засадах федерації як третього члена біля Корони та Литви”. Зазначив, однак, що “навіть найбільше заприязнені з ним (Ю. Немиричем. – К. Б.) і найрозумніші мужі стану в Короні, вважали цю концепцію перебільшенням, навіть фантастичною”. Попри це загальна оцінка Ю. Немирича була однозначно позитивною. С. Кот переконує, що тільки він, як людина “широких горизонтів, високої освіти та обізнаності з міжнародними стосунками”, міг втримати у своїх руках кермо “нового державного утвору”, тобто Князівства Руського. Натомість трагічна смерть київського підкоморія стала, на думку дослідника, однією з головних причин поразки всього проекту¹³⁵.

Саму Гадяцьку унію С. Кот назвав “найширшою концепцією, яку знаємо в історії взаємовідносин цих двох народів. Створювала вона українську державу в рамках польсько-литовської спільноти й мала забезпечити руському елементу (як в ті часи він називався на противагу московському), його мові й культурі вільне державне існування на розлогій території. Ця концепція, якби могла бути реалізована, змінила б долю Східної Європи, стримуючи експансію Росії як в бік Чорного моря, так і в бік Балтики; не доходячи до Дніпра, Росія ніколи б не дісталася Вісли. Концепція Гадяцької угоди, започаткована серед різни й ненависті, була перемогою почуття польсько-українського братерства з погляду расового й культурного, а також у зв’язку з культурою Заходу”. Поза смертю Ю. Немирича причин поразки унії С. Кот шукав у військовій слабкості Польсько-Литовської держави, а також в “анархічній недовірі України своїй владі, репрезентованій І. Виговським”¹³⁶. Вкотре серед дослідників підкреслював, що намір утворити Князівство Руське з’явився в погану пору: “Шкода, хоча виник у мудрих головах, з’явився він в момент, коли по обидва боки ще не розійшлася нагромаджена ворожість та недовіра й коли обидві сторони, які домовлялися, не мали вільних рук до його реалізації. Польща далі мала в краї шведські війська, Україна – московські, а половина козацтва була охоплена бунтом”¹³⁷.

Однобока й некритична оцінка постаті Ю. Немирича викликала численні полемічні голоси, і не тільки в польській історіографії. З поглядами С. Кота не

¹³³ *Łukaszewicz J. Jerzy Niemirycz, podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historyi panowania Jana Kazimierza* // Biblioteka Warszawska. – 1860. – Т. II. – S. 355.

¹³⁴ *Kot S. Jerzy Niemirycz...* – S. 8–9, 40, 50. Слід зазначити, що дуже позитивний образ Ю. Немирича подав також у своїй праці український еміграційний історик М. Брик, єдиний в українській історіографії, хто спеціально займався політичною діяльністю київського підкоморія (*Брик М. Єжі Немирич на тлі історії України*. – Losser, 1974).

¹³⁵ *Kot S. Jerzy Niemirycz...* – S. 39, 43–44.

¹³⁶ Там же. – S. 7.

¹³⁷ Там же. – S. 43.

погодився у своїй рецензії на його працю Януш Тазбір і подав ліпше скомпоновану візію діяльності київського підкоморія¹³⁸.

У наступні десятиліття Я. Тазбір ще кілька разів повертався до цієї теми¹³⁹. Остаточно результати своїх досліджень, які за винятком аналізу низки нових джерел з польських та закордонних архівів, дослідник подав у статті, опублікованій у 1984 р.¹⁴⁰ Аналізуючи мотиви, які рухали Ю. Немирича, Я. Тазбір педалював на релігійні чинники, головню на не толеранцію до аріан, яка загороджувала майбутньому творцеві Гадяцької унії дорогу до найвищих посад у державі й призвела до переслідувань його¹⁴¹. Тому Ю. Немирич вже в 1648 р. належав до прибічників вибору на польський трон протестанта, князів семигородських з роду Ракоці, а в 1655 р. перейшов до обозу Кароля Густава. Найважливішою причиною політичного вибору київського підкоморія, особливо в роки Потопу, Я. Тазбір визнав, однак, бажання повернути собі величезні маєтки в Україні. “Мусило, однак, спливати мало не десять років від початку повстання Б. Хмельницького, поки київський підкоморій переконався, як маловірогідні надії на повернення тих земель Речі Посполитій”. Саме тоді Ю. Немирич наважився поставити на козацьку карту. Я. Тазбір вважав, що ця подія відбулася під кінець червня 1657 р.¹⁴²

Подібно до С. Кота, Я. Тазбір твердить, що київський підкоморій був головним творцем концепції утворення автономного Князівства Руського, яке мало бути сконфедероване з рештою членів Речі Посполитої на взір Нідерландів чи Швейцарії (“яке з Литвою і Короною мала з’єднувати лише особа монарха, спільний сейм і зовнішня політика”)¹⁴³.

На думку дослідника, Ю. Немирича слід завжди розглядати як контroversійну постать. Хоча “його політична та конфесійна біографія є доволі добре знаною”, але “мотиви, якими він керувався, ще не цілком з’ясовані”, й наразі не можемо чітко сказати “наскільки чувся Русином, зв’язаним з рідною Україною, а якою мірою його перехід на православ’я був щирий, чи завжди вела ним пам’ять про розлогі латифундії?”. Я. Тазбір ставить також чергове істотне питання, на яке надалі не можемо дати однозначної відповіді, чи Ю. Немиричем керували тільки особисті амбіції й бажання зробити кар’єру, чи з огляду на розпачливий стан держави хотів перш за все рятувати свою українську вітчизну, творячи “укохане велике Князівство Руське”.

Саму Гадяцьку унію дослідник оцінював швидше скептично, називаючи її “будівлею на піску”. Як запізнїла щонайменше на 20 років, вона не могла викликати підтримку в суспільства, яке бачило в ній “чергову спробу повернення в Україну “панських урядів”. Наслідком цього був вибух влітку 1659 р. повстання Цюцюри й Золотаренка, й після несповна рік гадяцька ідея перетворилася в руїну¹⁴⁴.

Розвиток досліджень з історії козацтва в повоєнній польській історіографії пов’язаний перш за все з іменем Збігнева Вуйцика. Цей дослідник багаторазово упродовж останніх 50-ти років займався проблемою Гадяцької унії. Виразно помітну еволюцію його поглядів варто тлумачити не тільки появою доступу до нових архіваліїв, але й змінами політичної ситуації. Вперше пишучи про Гадяцьку унію ще в

¹³⁸ *Tazbir J. Prawdziwe oblicze Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. – 1960. – T. LI. – Z. 4. – S. 721–726.*

¹³⁹ Див. біографію Ю. Немирича, яка належить Я. Тазбіру (*Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa, 1977. – T. XXIII.*).

¹⁴⁰ *Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. – 1984. – T. LXXV. – Z. 1. – S. 23–36.*

¹⁴¹ Там же. – S. 24–25.

¹⁴² Там же. – S. 31.

¹⁴³ Там же. – S. 32–33. Початок переговорів з козаками Я. Тазбір датує кінцем 1657 р.

¹⁴⁴ Там же. – S. 35–36.

50-х рр. XX ст., З. Вуйчик, згідно з духом епохи, зазначав, що головним мотивом поступок козакам було прагнення польських феодалів (тобто магнатерії) до повного підпорядкування України. Згадуючи про політичні плани І. Виговського, дослідник визнав, що вони зіштовхнулися з “рішучим опором широких кіл народних мас, які в значній більшості не хотіли ані порозуміння з Річчю Посполитою, ані з Кримським ханатом”.

Гадяцька угода була оцінена однозначно негативно (“це був акт, з точки зору інтересів магнатерії, дуже спізнений, а з погляду на тогочасну внутрішню ситуацію в Україні й на панівні там настрої – Гадяцька унія не може бути визнана за щось більше, ніж мертвий паперовий документ”). На думку дослідника, він занапастив шанс на близьку польсько-московську співпрацю, започатковану Віленською угодою від 3 грудня 1656 р., призвів до поновлення військових дій і не приніс користі жодній зі сторін. Більше того, Річ Посполита втратила важливого союзника у війні зі Швецією й, шукаючи нових союзників, мусила піти на поступки Бранденбурґії. Наслідком помилкової східної політики стали згодом велявсько-бидгоські переговори й зростання потуги Гогенцоллерів¹⁴⁵.

Свої думки З. Вуйчик дещо змодифікував і злагіднив у своїй черговій праці, опублікованій через два роки. Досліджуючи генезу Гадяча, цим разом набагато менше оперував “класовими чинниками”, натомість звернув значну увагу на те, що в 1658 р. велика частина козаків підтримувала політику І. Виговського. Властиво унію дослідник оцінював уже як “акт великого політичного розуму з боку керівних польських чинників”, підкреслював, що у випадку її реалізації можна було б “розв’язати засадничу державну проблему й інакше покерувати долями двох народів: польського й українського”. На думку З. Вуйчика, на жаль, ця концепція дуже спізнилася: “Ненависть до урядів шляхетсько-магнатської Речі Посполитої була в Україні надзвичайно сильною, щоб ідея міцного миру, ба, навіть тільки покращеного співжиття з Польщею, мала якісь реальні шанси на життя”. “У кінцевому результаті, – завершував дослідник, – Гадяцька унія не тільки не зробила історичної кар’єри Ягеллонської унії, а навпаки, залишилася тільки мертвим паперовим документом”¹⁴⁶.

Цю думку З. Вуйчик повторив також у популярній синтезі історії козацтва. З одного боку, писав, що “з польського пункту бачення унія була справою великого політичного розуму”, але з іншого – вчергове зазначив, що не було шансів на її впровадження в життя, бо “політику визиску й утиску, яку вела шляхта й польська магнатерія в Україні понад три чверті століття, не можна було перекреслити одним актом”¹⁴⁷.

Згадана книга мала на меті передовсім укорінити в широких суспільних колах офіційну інтерпретацію історії польсько-українських стосунків XVII ст. Тому на противагу попередньо обговореній стисло науковій монографії, яка відзначалася високим рівнем, у цій праці не бракувало політизованих оцінок, типових для польської історіографії того періоду. Пишучи про політику стосовно козацтва, З. Вуйчик, правда, слушно зауважує, що “тоді Польщі бракувало ширшої політичної думки” з приводу розв’язання цієї проблеми, але водночас виносить вирок, що “шляхта керувалася винятково класовим егоїзмом”, а “потім в Україні вибухнули велика визвольна війна й таке зростання ненависті до польської влади, що гадяцька справа в 1658 р. вже не мала жодного шансу на те, щоб стати початком нової епохи в польсько-українських стосунках”. Цього разу для З. Вуйчика прибічники Польщі серед козацької старшини

¹⁴⁵ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 374–377.

¹⁴⁶ *Tenże.* Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 33–34.

¹⁴⁷ *Tenże.* Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S. 216.

вже “були відособлені й оточені ворогами”, а творців унії “почали вважати зрадниками, які запродали край навзаєм за надання й королівські привілеї”¹⁴⁸.

Натомість науково виважену оцінку Гадяча З. Вуйчик представив у своїх пізніших працях. Політику С. К. Бенювського вже не подавав як нещадну й цинічну гру, визнав її за “приклад прекрасної політичної й дипломатичної роботи, позбавленої при цьому – ясна річ – усіляких докорів сумління”. Пишучи, що “цей надзвичайно важливий політичний акт” чи також “великий історичний момент” був запізним (З. Вуйчик вважав, що його слід було укласти в 1638 р.), а пристрасті, протилежні інтереси й опір по обидва боки, не дозволили впровадити Гадяцьку унію в життя, одночасно зауважив, що не меншою мірою від внутрішніх проблем до поразки ідеї призвів вплив зовнішніх чинників, перш за все протидія з боку Москви¹⁴⁹.

У повоєнній польській історіографії до 1989 р. Гадяцькою унією займалася також низка інших дослідників новочасної доби. Багато місця присвятили цим подіям першорядні знавці історії козацтва В. Маєвський, Я. Перденя. Цікаві спостереження помістили до своїх праць А. Вичанський, Т. Василевський, В. Серчик, Л. Подгородецький чи також Д. Геровський.

Головну причину поразки Гадяцької угоди Веслав Маєвський шукав у суспільних чинниках. Хоча, на думку дослідника, мир давав “козацькій Україні навіть більшу самостійність, ніж двом іншим складовим частинам Речі Посполитої”, однак це не гарантувало збереження нового устрою, який склався на тих землях після 1648 р. “Шляхта мала повернутися до своїх маєтків, що означало згоду на ліквідацію непокозаченого вільного селянства, згоду на його повернення в підданство. Одночасно це створювало загрозу для землі, якою володіли козаки в приватних маєтностях, чи принаймні якусь непевність у цій справі. До цього ще долучилося побоювання, що козацька старшина перетвориться на шляхту”, – зазначав В. Маєвський. Тому нічого дивного, що загроза повернення під владу Речі Посполитої гвалтовно збурила маси, які, діючи в інтересах Росії, позбавили І. Виговського булави¹⁵⁰.

В. Маєвський також підкреслював, що різне ставлення до унії людності Лівобережжя впливало не тільки з поглядів старшини по обидва боки Дніпра, а також із постави нижчих суспільних верств. Причин такого стану речей дослідник дошукується в суспільних поділах. На Правобережжі перед 1648 р. було розташовано п'ять з шести старих реєстрових полків (на Лівобережжі тільки Переяславський полк). Колишні їхні вояки (В. Маєвський називає їх “старими козаками”) значно краще від мешканців Лівобережжя дивилися на давню співпрацю з поляками. Власне в Речі Посполитій, а не в Москві бачили гаранта збереження свого майнового стану й суспільних стосунків, а також захисника перед народними масами. Гадяцьку унію підтримувало й чисельніше на Правобережжі багате міщанство, й значна частина православного духовництва на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном, яка противилася визнанню зверхності московського патріархату¹⁵¹.

Найпроникливіший у польській історіографії аналіз доби Руїни подав у своїй праці, виданій через 30 років після смерті автора, Ян Перденя¹⁵². Попри те, що минув

¹⁴⁸ Tamże. – S. 209–218.

¹⁴⁹ Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej / Opr. J. A. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (pod red. Z. Wójcika). – Warszawa, 1982. – T. II (1572–1795). – S. 213–214; Tenże. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S. 127–128.

¹⁵⁰ Majewski W. Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie Prawobrzeżnej (1659–1662) // Rocznik Przemyski. – Kraków, 1967. – T. XI. – S. 106–108.

¹⁵¹ Tamże. – S. 116–126. В українській та російській історіографії дослідження суспільної структури козацтва та її вплив на політичні симпатії різних суспільних верств мають набагато довшу традицію. Започаткували їх ще О. Лазаревський, В. Барвінський, І. Розенфельд. Продовжили, передовсім, М. Ткаченко, В. Легкий, В. Борисенко, В. Степанков, В. Смолій, В. Щербак, В. Горобець, О. Гуржій.

¹⁵² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

час, його зіперті на широку джерельну базу твердження переважно зберігають наукову вартість. Досліджуючи причини розриву Правобережної України з Москвою, Я. Перденя підкреслював, що старшина, яка підтримувала І. Виговського (серед інших і Петро Дорошенко), крім того, що мала сильні родинні та економічні зв'язки з Річчю Посполитою, “була... просякнута польським державним і суспільним устроєм, прагнула здобути більшу самостійність і навіть державну незалежність, правну рівність зі шляхетським станом, тому не бажала перетворитися з часом у безправних і позбавлених голосу царських підданих”¹⁵³. Автор неодноразово писав про суспільний поділ у козацькому середовищі. Коли полонофільська “група можних” хотіла втримати й зміцнити позицію, здобуту в 1648 р., то “поспільство й козацька чернь, завжди визискувана можними, шукала покращення своєї долі в царській опіці й бачила порятунок в російському війську, в його чільниках і воєводах”. Цей дисонанс швидко призвів до розколу України на два ворожі табори й до внутрішньої міжусобиці – найперше до повстання М. Пушкаря, пізніше до безпорядків літа 1659 р. У наслідку І. Виговський був відсторонений від влади і “скінчило своє життя й Князівство Руське”¹⁵⁴.

Оцінюючи саму Гадяцьку унію, Я. Перденя сумнівався, чи цей проект був реальним. Дослідник вважав, що ідея не мала достатньої підтримки серед козаків, але бракувало також розуміння її в Речі Посполитій. Вже на сеймі 1659 р. шляхта зреклася багатьох обіцянок, узятих С. К. Беньовським, бо “не задовольняло її утворення самостійного організму, та ще й без гарантії утримання в єдності з Річчю Посполитою”. Не погоджуючись на утворення Речі Посполитої “трьох народів”, брали до уваги винятково визнання за козаками широкої автономії. “Іншій стороні, – як пише Я. Перденя, – тоді цього вже не вистачало”¹⁵⁵.

Дуже критично впровадження в життя концепції триалістичної Речі Посполитої оцінював Анджей Вичанський. На його думку, вона була цілковито нереалістичною й тільки спровокувала вибух нового козацького повстання та відновлення війни з Москвою¹⁵⁶.

Багато місця Гадяцькій унії та польсько-козацьким переговорам, напоєних “духом толерантності й порозуміння”, присвятив на маргінесі своїх студій над біографією Яна Казимира Тадеуш Василевський. Позитивно оцінюючи прагнення врегулювати українську проблему на компромісних умовах, дослідник особливо відзначив роль самого монарха в укладенні миру, який поставив “народ руський на одну дошку з польським і литовським”¹⁵⁷.

Дуже критично оцінював унію в популярному шкіці, присвяченому історії України, Лешек Подгородецький. Згідно з дослідником, вона, правда, була справою “добре задуманою”, але принаймні на кілька десятиліть спізненою” й укладеною в ситуації, коли “український люд не хоче повертатися під владу польських панів”. “Вже пролилося дуже велике море крові, вжеросло багато взаємної ненависті, щоб Гадяцька унія могла увійти в життя”, – писав Л. Подгородецький¹⁵⁸. Ці погляди поділяв автор монументальної синтези історії України Владислав Серчик. Хоча й погоджувався він, що Гадяцька унія “була... найважливішим, найкраще сформульованим правним актом, підписаним представниками Речі Посполитої, в якому козацькі постулати найкраще враховувалися”, але потім слідом за З. Вуйциком

¹⁵³ Tamże. – S. 18.

¹⁵⁴ Tamże. – S. 21–41.

¹⁵⁵ Tamże. – S. 467.

¹⁵⁶ Wyczański A. Polska – Rzeczą Pospolitą szlachecką 1454–1764. – Warszawa, 1965. – S. 348.

¹⁵⁷ Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984. – S. 216–218; Tenże. Jan Kazimierz. – Warszawa, 1985. – S. 49–50.

¹⁵⁸ Podhorodeck L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa, 1976. – T. II. – S. 297–300.

бідкався, що ця угода “п’ятдесят років раніше та навіть ще на початку повстання Хмельницького могла стати основою для тривалого врегулювання взаємних стосунків, нині ж була тільки результатом сприятливої політичної кон’юнктури чи також швидше результатом вичерпання обох партнерів. У 1658 р. був тільки двосторонній компроміс, загалом приречений на коротке життя”¹⁵⁹. На думку В. Серчика, І. Виговський від самого початку був самотнім у своїх діях. Його поразку великою мірою спричинили зміни, упроваджені до Гадяцької угоди на сеймі 1658 р., бо в результаті “почали відвертатися від нього навіть найближчі соратники”. Гадяцьку концепцію остаточно похоронили бунт на Запорозжжі та на Лівобережжі, а також московська інтервенція (попри видатну перемогу І. Виговського під Конотопом)¹⁶⁰.

Проблематика Гадяцької унії відбилася також на сторінках підручників з історії Польщі, написаних у 70–80-ті рр. ХХ ст. Найширше про неї писав Джозеф Геровський. Дослідник зазначав, що ціною активізації східної політики були поступки на користь Швеції та Бранденбургу. Угоду з козаками, яка мала відкрити новий етап у взаємостосунках, визнав спізнілою, бо в Польщі допіру “невчасно зрозуміли помилки давньої політики” й гору взяла угодова партія. Швидко, однак, з’ясувалося, що “угода з Польщею не має достатньої підтримки серед загалу “Князівства Руського”. Щоправда, за допомогою польських і татарських військ І. Виговський зумів розбити російську армію під Конотопом, але не стримав виступу черні. Загинув закатований Ю. Немирич. І. Виговський мусив зректися булави, а його наступник Юрась Хмельницький, Богданів син, уклав Переяславську угоду. Справа панування над Україною мала вирішитися силою зброї”¹⁶¹.

Коротко висвітлювали унію та її генезу автори інших підручників з історії Польщі: Генрик Самсонович, Януш Тазбір, Владислав Чаплінський, Єжі Топольський. Г. Самсонович зупинився фактично лише на переліку її найважливіших пунктів, натомість Я. Тазбір ще додав, що угода “приходила на двадцять років пізніше, тому була підтримана лише частиною козацької старшини. Більшість уже втратила віру в добрі наміри Польщі, українське селянство, не без рації, бачило в Гадяцькій угоді нову спробу відновлення державної системи на цій землі”¹⁶². Подібною точки зору дотримувався В. Чаплінський¹⁶³. Дуже лаконічно потрактував проблему Є. Топольський, згадуючи лише, що “Гадяцька угода, яка означала в той час програму домінації над Україною, не була підтримана українським суспільством. І. Виговський мусив поступитися, а козацтво знову з’єдналося з Росією (1659)”¹⁶⁴.

Системні зміни, які відбулися в Центрально-Східній Європі в 1989–1991 рр., створили сприятливі умови для розвитку досліджень з історії козацтва. Відсутність цензури, а також політичних бар’єрів, можливість скористатися з досі недоступних архіваліїв, локалізованих на території колишнього Радянського Союзу, посприяли тому, що впродовж останніх кільканадцяти років у польській історіографії з’явилася низка праць, у яких, крім іншого, представлений новий пункт бачення проблем, пов’язаних з Гадячем. Ці дослідження проводилися одночасно, а часто й у співпраці з українськими істориками, яка, щоправда, не призвела до з’ясування усіх розбіжностей, проте значно просунула вперед дискусії над ними.

¹⁵⁹ *Serczyk W. A.* Historia Ukrainy. – Warszawa, 1979. – S. 152–153.

¹⁶⁰ Там же. – S. 154–155; *Tenże.* Hadziacz 1658 // *Kontrasty.* – 1986. – R. XIX. – № 3.

¹⁶¹ *Gierowski J. A.* Historia Polski 1505–1764. – Warszawa, 1984. – S. 237–238.

¹⁶² *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1973. – S. 229; *Zarys historii Polski* / Opr. T. Manteuffel, J. Dowiat, S. Trawkowski, A. Wyczański, J. Tazbir, E. Rostworowski, W. Zajewski, J. Leskiewiczowa, K. Groniowski, M. M. Drozdowski, E. Duraczyński, F. Ryszka (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1980. – S. 267–268.

¹⁶³ *Czapliński W.* Zarys dziejów Polski do roku 1864. – Kraków, 1985. – S. 289.

¹⁶⁴ *Dzieje Polski* / Opr. J. Żak, B. Miśkiewicz, A. Gąsiorowski, J. Topolski, J. Wąsicki, L. Trzeciakowski, A. Czubiński (pod red. J. Topolskiego). – Warszawa, 1975. – S. 329.

На хвилі національного відродження, пов'язаного з відновленням у 1991 р. незалежності України й тенденціями до пошуку коренів власної державності, події навколо укладення Гадяцької угоди тішилися серед українських істориків неослабною популярністю. Варто зазначити, що більшість дослідників на чолі з Ю. Мициком визнала гадяцьку ідею (у варіанті з вересня 1658 р.) хоч у тогочасних обставинах й утопічною, але єдиною можливою і прийнятною для обох сторін концепцією створення спільної держави й міцного польсько-українського союзу¹⁶⁵. Це був важливий крок на шляху до мети, яку визначив собі І. Виговський, тобто до утвердження автономії, а в майбутньому до здобуття для України незалежності. Крім того, обмежувальна політика Московії не залишала наступнику Б. Хмельницького жодної іншої альтернативи. Козацька держава могла лише або еволювати з позиції рівноправного союзника царя до однієї з провінцій імперії Романових, або боронити свою суверенність у союзі з Річчю Посполитою та Кримським ханатом. У фіаско унії українські дослідники звинувачували, передовсім, польську сторону, яка ніколи щиро не хотіла підтримати емансипаційних прагнень козаків і вже при ратифікації акта сеймом впроваджувала далекосяжні зміни, а потім не надавала І. Виговському достатньої військової допомоги. Це призвело до поразки всієї ідеї, краху гетьмана та дало початок в Україні періоду Руїни.

Такі погляди часто наштовхувалися на критику польських дослідників, які протягом останніх двох декад зосередилися на дослідженні інших аспектів Гадяча. Перегляд найновішої літератури варто розпочати зі статті вроцлавського історика Марка Шваби¹⁶⁶. Вона є цікавим доповненням й, маємо надію, також інспірацією подальших поглиблених досліджень проблеми ставлення суспільства до концепції “політичної перебудови польсько-литовської Речі Посполитої шляхетської в триалістичну державу з визнанням Великого князівства Руського третьою рівноправною провінцією”. Як впливає зі студій М. Шваби, ставлення Литви та її мешканців до укладеного Бенювським миру з козаками було зумовлене перш за все катастрофічним станом під ту пору Литви. Бо ж з 1654–1655 рр. переважна більшість території Великого князівства Литовського перебувала під окупацією Москви, а його мешканці мислили перш за все про якнайшвидше закінчення війни з царем і “висловилися в 1656 р. за мир з Росією та елекцію царя на польський трон”. Тільки таке розв’язання давало їм в тогочасній ситуації надію на повернення втрачених земель. Тому немає нічого дивного в тому, що політичні еліти Великого князівства Литовського (з канцлером Кшиштофом Пацем і великим гетьманом Павлом Яном Сапегою на чолі) з великою недовірою сприйняли підписання миру з І. Виговським, побоюючись, що це суттєво віддалить закінчення конфлікту з Московією¹⁶⁷.

М. Шваба також вважає, що дбаючи головно про власні інтереси, литовці не ставили собі навіть питання, яке місце має посісти козацтво в структурах держави, а не розуміли сенсу триалістичної концепції Речі Посполитої. Тому під час сейму 1659 р. литовські сенатори й послали “шукали приводу зірвати Гадяцьку унію”. Вони також рахували, що угода ламає статті Люблінської унії, коли “фаворизує збунтованих козаків без їхніх гарантій дотримання угоди”, даючи їм упривілейовану позицію в Речі Посполитій. “Протести литовців проти Гадяцької унії, – писав, підсумовуючи, М. Шваба, – були не тільки проявом політичного консерватизму, а й інакше, ніж у Короні, інтерпретованих концепцій зовнішньої політики держави. В ситуації безпосередньої загрози з боку Москви та Швеції в Литві боялися, що представники корони, укладаючи

¹⁶⁵ Передусім Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – Київ, 1998;

Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004.

¹⁶⁶ Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku // Studia Wschodnie. Prace Historyczne / Pod red. K. Matwijowskiego i R. Żerelika. – Wrocław, 1993. – Т. II.

¹⁶⁷ Там же. – С. 33–35.

мир з козаками, прагнуть перш за все відновити впливи в Україні, що наражає Річ Посполиту на війну з Росією. Литовці тонко відчували наслідки війни зі східним сусідом і вважали, що муситимуть заплатити завищеної ціни за схвалення концепції угоди з козаками”¹⁶⁸.

Цікавий аналіз Гадяцької унії на тлі попередніх угод, укладених Польсько-Литовською державою з козаками, подав Януш Качмарчик¹⁶⁹. Дослідник слушно зауважив, що неможливо обґрунтувати тезу З. Вуйцика стосовно того, що мир на тих самих умовах, як у Гадячі, мусив бути укладений 20 років раніше (у 1638 р.). “Тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки посла, які зрозуміли, якою потугою є козаки, й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли прийняти ухвали гадяцької комісії”, – зазначав Я. Качмарчик. Також писав, що “вже візія цілковитої поразки, море пролитої крові, призведе до першого й хіба останнього миру Речі Посполитої з козацтвом на рівноправних засадах”. Автор визнав, що до цієї концепції схилявся в останні місяці життя Б. Хмельницький, розчарований співпрацею з Московією, Ракоці і шведами¹⁷⁰.

Гадяцька унія є, за Я. Качмарчиком, першим договором польсько-козацьким, укладеним двома рівноправними сторонами. Не так давно Річ Посполита диктувала своїм підданам умови капітуляції. Цим разом “не було переможених і переможців”. Козацтво, на думку автора, можна навіть визнати за сторону, яка диспонувала кращими аргументами для торгів і “козирним тузом” – царем Олексієм Михайловичем. Дослідник доводив також, що “сторони, які домовлялися під Гадячем, не мислили в категоріях чергової угоди”, а прагнули найти таке рішення, яке забезпечувало козакам “стійке місце в структурах Речі Посполитої”. “Готували акт, порівняльний за важливістю тільки з люблінським, зрештою, виразно вжуючи на нього”, – зауважує Я. Качмарчик, подаючи при цьому приклади конкретних рішень, узятих з Городельської унії¹⁷¹. Шкода лише, що дослідник не спробував відповісти на питання, які в тогочасних політичних реаліях мали шанси на впровадження Гадяцької унії в життя.

В останнє десятиліття об’єктом студій стали релігійні аспекти Гадяцької унії. Багато уваги присвятив їм Антоній Миронович, ґрунтовний знавець історії православ’я в Речі Посполитій XVII ст.¹⁷².

Однією з головних причин погіршення козацько-московських стосунків у 1657 р. дослідник вважав конфлікт про юрисдикцію Київської митрополії, який тривав з 1654 р. Цей конфлікт гвалтовно загострився після смерті митрополита Сильвестра Косова (25 квітня 1657 р.). Унаслідок зусиль І. Виговського наступником став Діонісій Балабан, а не царський фаворит і прибічник верхності московського патріарха Никона Лазар Баранович. Новий митрополит виступав за збереження наявного статусу митрополії та близьку співпрацю з Польщею. Поціновуючи роль цього достойника в нав’язуванні перемовин з Річчю Посполитою, дослідник стверджує, що “поставка київського митрополита лягла в підмурівок Гадяцького миру”¹⁷³.

А. Миронович широко висвітлив складні переговори, які велися навколо релігійних пунктів Гадяцького акта. Особливі протиріччя серед духівництва викликали

¹⁶⁸ Tamże. – S. 36–37.

¹⁶⁹ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna uroda czy nowa unia? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1994. – Z. 2.

¹⁷⁰ Tamże. – S. 36; zob. też Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S. 241–242.

¹⁷¹ Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna uroda... – S. 37–40.

¹⁷² Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 140–190; Tenże. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 161–183.

¹⁷³ Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 140–144; Tenże. Kościół prawosławny... – S. 163–165, 168–169.

статті про знесення Брестської унії, рівноправність православ'я з римською релігією, про наділення православним ієрархам місць у сенаті. На підставі джерел з ватиканських архівів, дослідник докладно вивчав заходи Апостольської столиці й нунція П. Відоні в 1657–1659 рр., які мали на меті не допустити внесення до тексту унії пунктів, які ображали Римо-Католицьку та Уніатську Церкви. А. Миронович також зауважив, що в період, який безпосередньо передував підписанню унії, “аргументи нунція не могли переконати короля й сенаторів, які будь-якою ціною прагнули довести справу до миру з козаками” і вважали, що аби досягнути цю мету, слід піти на компроміс у релігійних справах¹⁷⁴.

Багато місця А. Миронович присвятив обговоренню нових проектів церковної унії, сформульованих у 1658–1659 рр. у козацьких середовищах, найлояльніше налаштованих до Польщі. Ці проекти мали на меті пристосувати релігійні стосунки в Україні до нової політичної ситуації. Вирішенню спірних між православними й уніатами питань служив також постулат скликання спільного собору, на що в жодному разі не хотів погоджуватися Ватикан¹⁷⁵.

Як обґрунтував А. Миронович, власне діяльність П. Відоні та його тиск на Яна Казимира й сенаторів призвели до ревізії деяких пунктів унії на сеймі 1659 р. На поступки пішли й козаки, які відступили від вимоги цілковитого скасування Брестської унії, наполягаючи винятково на обіцяній полякам ліквідації її в трьох воєводствах, які мали входити до складу Князівства Руського. Однак навіть цього зобов'язання, як пише А. Миронович, польська сторона не збиралася задовольнити¹⁷⁶.

Попри своє величезне значення, Гадяцька унія не була “остаточним епілогом подій, започаткованих вибухом повстання Хмельницького”. Суперництво за українські землі ввійшло в нову фазу й набрало “не тільки військового характеру, а й істотно охопило політичну та релігійну сфери”. А. Миронович підкреслює, що “козацькі маси не виражали загального розуміння політичної вартості Гадяцької угоди” і сприйняли її “як акт зради”, побоюючись повернення в Україну давніх землевласників й поновлення ситуації з-перед 1648 р. Автор також ставить цікаве питання, чи Річ Посполита загалом планувала захищати унію зброєю? Сам у тому сумнівається, пишучи, що “не було серед тогочасних дигнітаріїв загального переконання про невідворотність порозуміння з козаками”, а по обидва боки панувала взаємна недовіра та відсутність переконань у міцності досягнутого компромісу. Незважаючи на зміни, внесені до тексту унії під час сейму, до її противників й далі належали П. Відоні, уніатська ієрархія та частина латинських біскупів. Останні відверто протестували проти обмеження Брестської унії та поступок православним. Як показало недалеке майбутнє, їхні побоювання були безпредметними. Розвиток ситуації в Україні влітку 1659 р. призвів до того, що “Гадяцька угода не увійшла в життя”. “Уніати не зазнали значної шкоди”, – пише А. Миронович, додаючи, що не посунулася далі вступної фази діяльність спеціальної комісії, яка на основі Гадяцької угоди мала допильнувати, щоб православним повернули всі церкви й маєтності, фундовані до 1596 р.¹⁷⁷

Проблему ратифікації Гадяцької унії на сеймі 1659 р. ґрунтовно опрацював Яцек Вітольд Волошин¹⁷⁸. З огляду на тематику праці, дослідник зосередився головню

¹⁷⁴ *Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 151–159; Tenże. Kościół prawosławny... – S. 169–172, 176–179.* Зрештою заходи Ватикану мали на меті не тільки торпедувати мир з козаками, а й розірвати перемир'я з Московією й не допустити елекцію царя на трон Речі Посполитої.

¹⁷⁵ *Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 149–171.*

¹⁷⁶ *Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 159, 171–176; Tenże. Kościół prawosławny... – S. 171–180.*

¹⁷⁷ *Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 179–189; Tenże. Kościół prawosławny... – S. 181–185.*

¹⁷⁸ *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 214–220.* Ця тематика була порушена також в: *Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. – Wrocław, 2000. – T. I. – S. 279, 286–287.*

на розгляді суперечок, пов'язаних зі впровадженням до тексту угоди статті, дотичної знесення Брестської унії. Проти такого рішення протестував перш за все уніатський митрополит Габріель Коленда, який з цією метою спеціально приїхав до Варшави, де отримав потужну підтримку серед єпископату. Спробували схилити до співпраці присутнього на сеймі київського православного митрополита Діонісія Балабана, але той, попри свої пропольські погляди, “відкидав будь-яку форму співпраці з уніатами”. Я. Волошин звернув увагу на поділи, які панували стосовно проблеми унії в середовищі римо-католицького духовництва. Частина біскупів на чолі з краківським П. Тжебіцьким та луцьким Я. Виджогою була готова до компромісу, аби тільки довести справу до миру з козаками. Тиск, який чинила решта біскупів на І. Виговського, а також військові заходи Москви змусили козаків у кінцевому рахунку відступитися від вимоги ліквідації Брестської унії на території всієї держави¹⁷⁹.

Оцінюючи значення Гадяча, Я. Волошин підкреслює, що у федеративній Речі Посполитій “Князівство Руське стало б... третьою складовою з домінантною позицією Православної Церкви. Її вірні мали б виключне політичне право в Київському воєводстві, а Католицька Церква стала б там другою вірою. Формально у Князівстві Руському дійшло б до ліквідації Греко-Католицької Церкви. Натомість успіхом католицької сторони можна визнати уникнення дуже різкого рішення про її цілковиту ліквідацію”¹⁸⁰.

Цікаві судження з приводу Гадяцької унії висловив на сторінках свого дослідження про польсько-українські стосунки XVI–XVIII ст. Генрик Литвин. Уже у вступі дослідник звернув увагу, що лише після 10 років громадянської війни сторони дозріли до укладення далекосяжного консенсусу. Важка зовнішня та внутрішня ситуація, а також неможливість розв'язати конфлікт з козаками збройним шляхом призвели до того, що восени 1657 р. позиція Речі Посполитої щодо української справи “стала набагато реалістичнішою, ніж будь-коли”. “Україна ж після поразки прошевдської політики Хмельницького знову стала перед вибором протектора. Маючи вже непоганий досвід функціонування під московським протекторатом, значна й чисельна частина старшини запрогнула співпраці із старим партнером, який не диспонував такою докучливою адміністративною машиною, як царська”¹⁸¹.

Оцінюючи гадяцьку угоду, Г. Литвин пише: “Акт унії був документом, який свідчив якнайліпше про його творців. Доводиться тут, однак, погодитися з переважною більшістю істориків, що з'явився запізно, щоб втілитися. При цьому неможливо не зауважити, що раніше, поза всяким сумнівом, не існувало умов для його появи. З польського боку не було готовності до далекосяжного компромісу, з українського – еліти, схильної до опрацювання й ухвалення проекту, який апелював би до устроєвих засад і взірців Речі Посполитої. Натомість у 1658 р. антипольська партія була дуже сильною, щоб зв'язок з Варшавою міг устійнитися. Включення до угоди умови ліквідації Брестської унії віщувало, що польська сторона не виконає зобов'язань. Сейм 1659 р., щоправда, ратифікував Гадяцький акт, формулювання, дотичні ліквідації Брестської унії, стосувалися винятково Князівства Руського”¹⁸².

Варто також зазначити, що Г. Литвин звернув увагу на велику активність руської шляхти в публічному житті Речі Посполитої другої половини 50-х рр. XVII ст. (перелічує не тільки Немиричів, але й інші роди – Сурини, Стеткевичі). Це були найпалкіші й найвитриваліші прибічники утворення Князівства Руського як третього

¹⁷⁹ *Wołoszyn J. W.* Problematyka wyznaniowa... – S. 214–218.

¹⁸⁰ *Tamże.* – S. 218–219.

¹⁸¹ *Litwin H.* Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczypospolita–Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // *Miedzy soba. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 101.

¹⁸² *Tamże.* – S. 101–102.

рівноправного члена держави, але їхні політичні погляди й наміри, на жаль, збудили мало розуміння як на українському, так і на польському боці¹⁸³.

На маргінесі своїх досліджень, присвячених іншим проблемам, Гадяцькою унією займалася також Тереза Хинчевська-Геннель¹⁸⁴. На думку цієї дослідниці, причиною поразки ідеї унії, було перш за все, панівне по обидва боки взаємне нерозуміння: поляки й литовці назагал не виказували схильності до компромісу, “а в Україні не поцінували цього зв’язку ані люд, ані тим паче антипольська партія, яка виключала будь-яке порозуміння з Варшавою”. Авторка, щоправда, оцінила Гадяцьку угоду як справу великого політичного розуму, але також вважала її дуже запізненою, принаймні на 20, якщо не на 50 років¹⁸⁵.

Атракційність рішень, ухвалених у Гадячі, призвела до того, що кілька разів здійснювалися спроби повернутися до них. Т. Хинчевська-Геннель зайнялася проектом миру з козаками, який постав на 50 років пізніше, у часи Івана Мазепи. Як відомо, цей видатний гетьман з кінця 1705 р. провадив таємні переговори зі шведами про можливе визнання Станіслава Ліщинського польським королем. Принагідно зондував можливості порвати з Росією й перейти під протекцію Карла XII. Тоді серед українських еліт панувало жваве зацікавлення ідеєю Гадяцької унії. У бібліотеці Печерської Лаври шукали оригінального акта миру, укладеного в 1658–1659 рр., та аналізували за наказом І. Мазепи під кутом придатності в актуальній політичній ситуації. За авторкою, не виключено, що гетьман серйозно задумувався про впровадження в життя після визволення Лівобережної України з-під влади Петра I багатьох рішень, опрацьованих у Гадячі¹⁸⁶. Однак, його плани пішли за вітром після поразки шведів під Полтавою в 1709 р. Т. Хинчевська-Геннель підкреслює, що на той час концепція реанімування Князівства Руського в кордонах Речі Посполитої виглядала швидше нереальною, бо “в Україні зв’язок з Польщею не був популярним, натомість краще міг сприйнятися союз зі Швецією. Гадяцьку унію 1658 р. було незмірно важко втілити в життя. П’ятдесятьма роками пізніше Гадяцькою унією зацікавлений з українського боку був перш за все І. Мазепа разом зі своєю довіреною козацькою старшиною. Нижчі верстви не підтримували її як у XVII, так і у XVIII ст.”¹⁸⁷.

З нагоди конференції “Річ Посполита двох народів та її традиції до 1945 р.”, організованої Підляською академією в Седльцях 11–12 грудня 2002 р., проблемою Гадяцької унії зайнялися два молоді історики з Варшави та Седлець Піотр Кроль і Маріуш Стангрецюк¹⁸⁸.

Особливо на увагу заслуговує стаття першого з них, яка обговорює дипломатичні ініціативи 1654–1658 рр., спрямовані на те, щоб довести справу до порозуміння між Річчю Посполитою й козаками. Як підкреслював автор, зі зрозумілих причин стороною, яка виявила в цих контактах більшу активність, була Річ Посполита; для неї перехід України під зверхність Москви був смертельно небезпечним. П. Кроль

¹⁸³ Tamże. – S. 105.

¹⁸⁴ Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – Z. 4–5; *Taž*. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – 2002. – T. CIX. – Z. 3.

¹⁸⁵ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej... – S. 135–136. Див. також: Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej... – S. 114–116.

¹⁸⁶ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej... – S. 137–144.

¹⁸⁷ Tamże. – S. 145–146.

¹⁸⁸ Kroll P. Próby porozumienia między Rzeczpospolitą a Kozaczyzną w latach 1654–1658. Przyczynek do genezy ugody hadziackiej // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Red. nauk. M. Wagner i J. Wojtasik. – Siedlce, 2004. – S. 125–139; Stangreciuk M. Unia hadziacka 1658 r. // Tamże. – S. 141–165.

на підставі широкого кола джерел докладно обговорив чергові спроби розбити козацько-московський союз. У підсумку зазначив, що польська політика щодо України зазнала впродовж цього періоду значних змін, на що вплинув зовнішній чинник – загроза з боку Москви та Швеції. “Початково польські дії були скеровані на провокування розколу в середовищі козацтва й на опанування України чи за допомогою використання відцентрових чинників, чи в союзі з татарами. Польська сторона, за небагатьма винятками, зверталася до козаків і руської людності поза особою гетьмана. Ситуація зазнала змін, коли над Річчю Посполитою нависла загроза війни на два фронти, а не вистачало часу й зусиль, щоб розв’язати українську проблему. Це змусило королівський двір до дипломатичних дій з метою не розколоти козацтво, а нав’язати переговори з Хмельницьким і відтягнути його й Україну від Москви та підпорядкувати її Речі Посполитій. З цієї пори польська сторона трималася мирного розв’язання конфлікту з козаками, що було спричинене поважними проблемами держави й неможливістю вжити інших заходів”. Як підкреслює дослідник, Україну спершу старалася повернути шляхом або співпраці з татарами, або дипломатичних переговорів з царем, проте “остаточно перемогла ідея завершення польсько-козацького конфлікту як порозуміння двох рівноправних партнерів”, що вилилося в підписання Гадяцької унії¹⁸⁹.

Значно нижче слід оцінити наукову цінність суджень М. Стангрецюка. Його стаття спирається переважно на застарілу літературу та поодинокі опубліковані джерела. Дослідник некритично використовує низку висновків Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубалі, В. Томкевича, С. Конопчинського, які вже давно не відповідають сьогоднішнім концепціям.

Завершуючи огляд праць, у яких порушувалася тематика Гадяцької унії, не можна оминати недавно опублікованої книжки Мацея Франца¹⁹⁰. Низка наявних у ній суджень та гіпотез викликала, без сумніву, жваву дискусію не тільки в польській, а й в українській історіографії. Не бракує в цій праці суджень, які не завжди достатньо спираються на джерела. Шукаючи коріння ідеї побудови в Україні Козацької держави, дослідник вважає, що її справжніми творцям були Петро Конашевич-Сагайдачний і Петро Могила. Натомість дуже негативно оцінює роль, яку відіграв в Україні Богдан Хмельницький. М. Франц вважає, наприклад, що гетьман “не вийшов за обрії повстанця й бунтівника, будучи ним попри ціле своє життя після 1648 р. і вже точно попри буття політика та творця держави”. Особливо критикує гетьмана за Переяславську унію й перехід України під зверхність Москви, підкреслюючи, що Б. Хмельницький “не зумів використати шансів, наданих йому долею, не зумів устійнити та зміцнити козацьку автономію під боком Речі Посполитої” й не залишив після себе “навіть тіні політичної концепції, як мала б виглядати політика, дії козаків по його смерті”¹⁹¹.

Цілковито інакше М. Франц оцінює І. Виговського. Не щадить похвальних слів, підкреслюючи, між іншим, що “йдучи в бік Гадяча, виконав виняткове завдання”. Про саму Гадяцьку унію висловлюється з ентузіазмом, вважаючи, що укладено її у відповідний момент, коли “еліти по обидва боки дозріли, були готові до поступок, до того, щоб стати понад поділи та пролиту доти кров”. У занепаді всього проекту звинувачує перш за все польську сторону, яка впровадила до тексту унії далекоюсяжні поправки, й тоді “вражені цим й одночасно відкинуті, козаки розпочали полишати І. Виговського, бачучи, що з поляками всілякі порозуміння є нічим”¹⁹².

¹⁸⁹ Kroll P. Próby porozumienia.. – S. 139.

¹⁹⁰ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006.

¹⁹¹ Tamże. – S. 260, 324, 343, 353, 392, 400.

¹⁹² Tamże. – S. 350–353, 359–360.

У підсумку М. Франц пише, що “візія Князівства Руського”, створена в Гадяцьких пунктах, була найповнішою формою реалізації ідеї Козацької держави, невдалою, правда, однак найближчою до очікувань в Україні. Зрівняння в правах українських земель з Коронаю та Литвою відбивало не тільки розуміння їхньої ролі й значення, але й подолання тих феодально-культурних обмежень, які впродовж значної частини XVII ст. унеможливлювали подібну дискусію. Ніколи раніше запропонувати такий трактат не вдалося б. У 1659 р. також виявилися неготовими, про що свідчать засідання сейму і зміни, впроваджені під диктування шляхти, до узгодженого з козацькою стороною документа унії. Проблема для польської сторони полягала у відсутності партнера, якого у 1638 р. не існувало. А загалом не було такого партнера від смерті Сагайдачного в 1622 р.”¹⁹³.

М. Франц визнав також, що ідея побудови Козацької держави могла бути впроваджена в життя тільки під боком Речі Посполитої. Поразка планів І. Виговського є для нього поразкою всього козацтва й початком періоду Руїни: “Козаки, піддані безмежному вже тоді царському контролю, не були суб’єктом політики. Залишалися тільки пішаками у великій політиці царя Олексія Михайловича Романова та його планах територіального розвитку держави. Нездатність побачити ці дві різниці дивує, особливо, що в історіографії ця проблема досить часто порушується”¹⁹⁴.

Попри збільшення інтересу до української проблематики протягом останніх кільканадцяти літ, автори написаних після 1989 р. синтез історії Польщі – перш за все Я. Тазбір та Д. Геровський – обмежилися повторенням своїх поглядів, представлених у попередніх працях¹⁹⁵. За те свій голос до дискусії долучив М. Маркевич. На його думку, в підмурівку унії лежало велике знеохочення козацької старшини московським урядуванням, “яке нічим не нагадувало стосунків, які панували в Речі Посполитій”, а також спротив православного духовництва стосовно планів ліквідації автономії Української церкви й підпорядкування її московському патріархові. Згідно з дослідником, трактат, укладений 16 вересня 1658 р., очевидно, слушно називається Гадяцькою унією, бо виразно ворує на Люблінську унію. Про це найкраще свідчить твердження, що козаки “як вільні до вільних, рівні до рівних, зацні до зацних повертаються”. У документі мовиться про “Річ Посполиту народу польського, литовського і руського”. Маркевич приєднався також до думки тих істориків, які визнали, “що Гадяцька унія з’явилася запізно на десять або двадцять років”, підкреслював також велику роль в укладенні миру Юрія Немирича, справжнього творця ідеї Князівства Руського¹⁹⁶.

Багато нез’ясованих доти аспектів Гадяцької унії стало темою докторської дисертації П. Кролля, присвяченої історії козацтва в 1658–1660 рр. Ця праця поки що залишається в рукописному вигляді, хоча найближчим часом планується її публікація¹⁹⁷. На думку автора, Гадяцька угода беззаперечно була переломною подією в історії Польської держави й України, бо тільки такий текст гарантував міцність угоди, укладеної сторонами, які 10 років вели війну. У планах І. Виговського та його дорадців унія мала бути черговим етапом на шляху до самостійності України.

¹⁹³ Tamże. – S. 400. Див також оцінку Гадяча на с. 354–359.

¹⁹⁴ Tamże. – S. 393, 401.

¹⁹⁵ Polska na przestrzeni dziejów / Opr. T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, H. Samsonowicz, J. Staszewski, J. Tazbir, A. Wyczański (pod red. J. Tazbira). – Warszawa, 1995. – S. 259; *Gierowski J. A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763 // Wielka Historia Polski. – T. III. – Kraków, 2003. – S. 85–87.*

¹⁹⁶ *Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. – Kraków, 2004. – S. 539–540.*

¹⁹⁷ *Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudowna. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660, maszynopis pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Nagielskiego i obronionej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w czerwcu 2006 roku.*

Гетьман з моменту набуття влади над козаками продовжував політику Б. Хмельницького й прагнув здобути повну незалежність. Перебіг подій та дедалі гірше становище України в рамках держави царів підштовхнули його шукати нові рішення і нових союзників. Тільки цим разом угоди мали бути поставлені на міцну основу й мусили гарантувати козацтву права, привілеї й автономію, а також стати відправним пунктом до побудови незалежного організму.

Становище Речі Посполитої (війна зі Швецією, яка тривала, погіршення стосунків з Москвою), а також наростання дедалі більших суперечностей по лінії Чигирин–Кремль призвели до того, що королівський двір повернувся до планів перетягнути козаків на свій бік. Було розпочато переговори й висловлено згоду на підписання миру з І. Виговським, хоча давали собі раду, що це може мати негативний вплив на перемовини з царем. Сподівалися, однак, що мир із козаками дозволить Польській державі повернути своє значення, сили й втрачені землі. Розраховували на те, що козаки підтримають коронне військо, яке воювало в Королівській Пруссії, а також змусять Москву до піддатливості на мирних переговорах, розпочатих під Вільно. Клопоти на сході та півночі, плани двору, пов'язані з реформою сейму та елекцією *vivente rege*, спонукали до того, що хотіли за всяку ціну набути козаків, погоджуючись на поважні поступки. Проте швидко виявилось, що не всі готові підтримати умови польсько-козацького трактату.

За автором, Гадяцька угода зміцнювала козацькі позиції на терені Князівства Руського, творячи аристократію зі старшини і шляхту з реєстрових. Ці еліти мали підтримувати гетьмана в розбудові нового державного організму – Князівства Руського. Заборона вступу польських та литовських військ на землі, підлеглі юрисдикції гетьмана, зміцнювала його позитивну владу, послаблюючи залежність від Речі Посполитої. І. Виговський прагнув створити державу під протекторатом короля на взір Великого князівства Литовського, але з ознаками суверенного краю.

Як доводить П. Кроль, І. Виговський, поєднуючись з Річчю Посполитою, не мав наміру стати зброєю польської політики й боротися винятково за її інтереси. Даючи собі раду в непопулярності, яку здобуде серед козаків факт повернення під владу короля й польської шляхти, він старався, щоб умови були якнайкорисніші для козаків. Проте одночасно мусив зробити певні поступки польській стороні. Тому до акта угоди долучили декларацію, в якій погоджувався, між іншим, на зменшення реєстру до 30 тис. й на виведення козаків з Білорусі.

На думку П. Кролля, успіхи на північному фронті (відвоювання Торуня) та поліпшення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені зміцнили позицію кіл, які нараджували проти Гадяцької угоди. Збільшилися лави критиків акта. Ті не відкидали потреби миру з козаками, але вважали, що зроблено далекосяжні поступки. Дедалі більше голосів домагалось змінити деякі пункти договору. Противилася угоді Литва, яка побоювалася, що це не тільки ускладнить укладення мирної угоди з Москвою, а й призведе до відновлення війни, що в тогочасних умовах означало завоювання Великого князівства Литовського царським військом. Суперечності, якими обросла угода, аж ніяк не сприяли довірі між козаками й Річчю Посполитою.

Наважуючись на укладення Гадяцької угоди, І. Виговський шукав такого рішення, яке б дозволило козацтву вільно функціонувати та розвиватися. Для нього угода була засобом для розбудови автономії чи навіть суверенної держави, а не метою. Гетьман сподівався, що в умовах шляхетської демократії й парламентської системи вдасться укласти договір, подібний до Люблінської унії. У тогочасній політичній ситуації мусив вибрати або подальший зв'язок з Москвою, що, як уже міг переконатися, може означати втрату автономії й цілковите підпорядкування Кремлю, або пошук іншого виходу й поєднання з іншою державою. Крім того, у зв'язку з наближенням польсько-московських переговорів з'явилася небезпека, що обидві

держави дійдуть порозуміння коштом України. Польща, подібно до козаків, також перебувала на межі війни з Москвою. Військовий союз і спільна небезпека могли зміцнити зв'язок, а втримати автономію в умовах Речі Посполитої було більше шансів, ніж у випадку поєднання з централізованою монархією Романових.

Вже після підписання в Гадячі угоди обидві сторони вирішили докласти всіх зусиль для зміни деяких її положень. Гетьман прагнув розширити автономію Князівства Руського й обсяг своєї влади. Взоруєчи на Люблінську унію, намагався створити третій рівноправний член Речі Посполитої, Князівство Руське, в якому привілейованою верствою були б реєстрові козаки й вірна гетьманові шляхта. З цього симбіозу мала народитися нова руська еліта, народ політичний, обдарований повнотою прав і привілеїв, між іншим шляхетських, чому прислужилися б нобілітації козаків. Гарантію автономії забезпечували: заборона на вхід коронних військ на терени Князівства, перехід усіх компетенцій у внутрішніх справах до рук гетьмана й міністрів, власний скарб, суд і навіть партикулярний генеральний сеймик (брацлавська конвокація). До угоди не вдалося внести пропонований козацькою стороною пункт про контрасигнацію гетьманом кожного королівського документа, дотичного руських справ, а також норму про поширення території Князівства на Руське, Волинське й Подільське воєводства. Погіршення становища І. Виговського, у зв'язку з діями царських військ, які навесні увійшли в Україну, призвело до того, що гетьман мусив піддатися й прийняти умови польської сторони. Останні знову не могли заходити далеко, щоб не спровокувати козаків відвернутися від Речі Посполитої й пошукати шляхів для порозуміння з Москвою і навіть з Туреччиною. З огляду на незначну польську військову присутність в Україні й брак козацько-литовської співпраці в Білорусі, це була дуже реальна загроза. Крім того, король давав собі раду, що має справу з учнем Б. Хмельницького, і від нього можна сподіватися активної дипломатичної діяльності, спрямованої на пошук нових союзників.

Як підкреслює П. Кроль, Гадяцька угода була польсько-козацьким компромісом. Обидві сторони зрікалися частини своїх планів, щоб досягнути чогось більшого. У Речі Посполитій розуміли, що повернення земель, втрачених на користь Москви, є неunikненною умовою на шляху повернення державі її попередньої позиції на міжнародній арені, а угода створює також нові можливості для наступу в Білорусі. Тому вирішено поступитися козацьким вимогам й погодитися на значну політичну, військову та релігійну автономію. Одночасно козацька сторона, репрезентована гетьманом та частиною старшини, згідної з політикою І. Виговського, мусила зректися марень про незалежність та самоуправління. До угоди її схилила дедалі агресивніша московська політика, скерована на ліквідацію козацької автономії.

У підсумку автор констатував, що взорована на Люблін унія потребувала часу, щоб зміцніти. Творена ж була в малосприятливих умовах недовіри партнерів й відсутності в українському суспільстві сил, які підтримали б ідею триалістичної Речі Посполитої. Польська сторона так само, як і козацька, не підтримувала рішень сейму й трактувала цю угоду як неминуче зло, як тимчасовий акт. Дуже багато чого розділяло обидві сторони, щоб підтримати досягнутий компроміс. Крім конфлікту навколо замалого реєстру й повернення давніх власників до своїх маєтків, найбільше суперечок збуджували релігійні справи, які викликали затяті дискусії на сеймі 1659 р. перед ратифікацією угоди.

Останнього часу до студій над Гадяцькою угодою повернувся також Януш Качмарчик¹⁹⁸. У нещодавно опублікованій книзі цей історик найбільше місця присвячує генезі угоди. Описуючи складну міжнародну ситуацію в Центральній-Східній Європі, головню звертає увагу на роль австрійської дипломатії, яка,

¹⁹⁸ *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. –Kraków, 2007.*

застосовуючи всі доступні засоби, старалася зірвати підписаний у 1656 р. союз Речі Посполитої з Москвою. Автор також вичерпно проаналізував розвиток контактів по лінії Варшава–Чигирин від початку 1657 р., аналізуючи складну дипломатичну гру, яку Б. Хмельницький, а потім І. Виговський мусили проводити між Річчю Посполитою та Москвою. Після опису змісту угод, укладених у Гадячі, а потім під час сейму 1659 р. у Варшаві, Я. Качмарчик, як і більшість сучасних польських істориків, підкреслив, що “споруда Речі Посполитої трьох народів ставилася на дуже непевних підмурках”. Причини, які призвели до цього, були різноплановими: недовіра між С. Беньовським та І. Виговським, розшарованість козацтва, відсутність військової підтримки з боку Речі Посполитої, втягнутої у війну зі Швецією, конфедерації у війську¹⁹⁹.

Підходи польської історіографії до Гадяцької унії зазнали упродовж останнього століття значної еволюції. На це мали вплив розвиток методології, зміни політичної ситуації (як у Польщі, так і в Україні та Росії), у якій довелося творити черговим генераціям істориків, зрештою розширення доступу до нових архівних джерел, котрі дозволяли подивитися під іншим світлом на деякі аспекти проблеми.

Перші монографічні праці польських істориків з тематики Гадяча постали ще в період загарбання Польщі Росією і в перших роках II Речі Посполитої. Їхні автори – А. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля, А. Прохазка – мали на меті підважити однозначно негативний образ миру з козаками, який подавали у своїх працях такі українські й російські дослідники, як Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов, Д. Яворницький, В. Волк-Карачевський, М. Стадник. На противагу їм польські дослідники глорифікували саму ідею Гадяцької унії, зображуючи її як перемогу західної культури на українських землях та як великий шанс для козаків знайти собі постійне місце в колі латинської цивілізації. Водночас підкреслювано, що саме українська сторона не доросла до того, щоб стати господарем планованого Князівства Руського. На козаків клали цілковиту вину за поразку проекту, бо в їхньому гроні нібито бракувало відповідних партнерів до співпраці з Річчю Посполитою. У політиці чергових козацьких гетьманів передвоєнні польські історики не добавляли жодних державотворчих тенденцій. На їхню думку, козаки не були здатні зрозуміти важливості Гадяцького акта, часто порівнюваного з Люблінською та Городельською уніями, та можливостей використати його для розбудови автономного державного організму на взір Корони й Великого князівства Литовського. З точкою зору визнаних спеціалістів з історії України перед 1939 р. не до кінця погодився В. Томкевич. Він також з ентузіазмом оцінював саму ідею порозуміння від вересня 1658 р. й дуже скептично писав про здатність козаків до розбудови сталих державних структур. Водночас він підкреслював, що відповідальність за поразку Гадяцької унії несе (хоча й меншою мірою, ніж українська сторона) також Річ Посполита, яка проводила безпрограму й дуже непослідовну політику щодо козаків.

Ці погляди у більшості перейняли емігрантські історики, які також дуже позитивно оцінювали концепцію унії зразка вересня 1658 р. З нагоди відзначення в 1958–1960 рр. 300-річчя Гадяча у Великій Британії з’явилася низка присвячених йому праць. Автори (на увагу заслуговують перш за все публікації С. Кошцялковського та С. Кота) вважали угоду найцікавішою й найбільш новаторською пропозицією унормування польсько-козацьких стосунків, й, окрім того, однією з найважливіших подій в історії Речі Посполитої другої половини XVII ст., яка (подія) могла стати поворотним моментом в історії всієї Центрально-Східної Європи.

Натомість набагато інакше оцінювала Гадяцьку унію відразу по Другій світовій війні материкова польська історіографія. Тогочасні дослідники – К. Піварський, Б. Барановський, а також у своїх перших працях З. Вуйцик – у дусі епохи

¹⁹⁹ Там же. – S. 135–136. Набагато меншим впливом наділяє автор релігійні чинники.

інтерпретували українські події в категоріях класової боротьби, підкреслюючи, що мир з Річчю Посполитою відповідав інтересам тільки найбагатших прошарків козацтва, а для решти суспільства був неприйнятним, бо відновлював ситуацію з-перед 1648 р. На дуже складний вплив суспільних поділів на ситуацію в Україні звернули увагу в 60-х рр. Я. Перденя й особливо В. Маєвський. Ці дослідники підкреслювали, що класовий поділ в Україні виразно накладався на відмінні політичні постави людності на обох берегах Дніпра; якщо на Правобережжі взяла гору пропольська тенденція, то Лівобережжя стало bastiоном прихильників підпорядкування України Олексію Михайловичу.

На противагу передвоєнній історіографії, тогочасні польські історики критичніше оцінювали Гадяцьку угоду. Не заперечуючи, що це була найцікавіша в історії Речі Посполитої концепція вирішення козацької проблеми, одночасно підкреслювали, що був проект дуже запізнений (щонайменше на 10–20 років) і в тогочасній міжнародній ситуації нереальний, а по обидва боки бракувало довіри, розуміння й переконаності в сенсі самої ідеї унії.

Заслугує на увагу той факт, що упродовж останніх кільканадцяти років історики своїми дослідженнями охопили ті аспекти Гадяцької унії, які раніше з різних причин не дочекалися достатнього висвітлення. Стаття М. Шваби, а також деякі спостереження Г. Литвина повинні заохотити до всебічного аналізу реакції населення, а також політичних еліт різних частин Речі Посполитої до східної політики держави в 1657–1659 рр., А. Миронович та Я.В. Волошин докладно дослідили релігійне тло унії й розглянули суперечності, які збуджували в католиків і православних такі проблеми, як: ліквідація Брестської унії, надання православним ієрархам місця в сенаті. Історію ідеї розбудови незалежної держави в Україні подав М. Франц, пробуючи знайти докази, що підписання угоди в Гадячі відбувалося в найсприятливіших обставинах, бо обидві сторони нарешті дозріли до укладення такого далекосяжного компромісу. Врешті, низку цікавих суджень і гіпотез, які цілковито змінюють опцію польської історіографії на багато проблем, пов'язаних з Гадяцькою угодою, подав у своїй докторській дисертації П. Кроль.

Насамкінець, варто висловити надію, що 350-річчя унії, яке наближається, буде запліднене дискусіями й науковими публікаціями, які спричинять черговий поступ у дослідженнях і зблизять позиції польської та української історіографії.

Висвітлення гетьманства Івана Виговського в

«Истории России с древнейших времен» Сергія Соловйова

Катерина Лобач

«История России с древнейших времен» видатного історика Сергія Соловйова є одним із найяскравіших прикладів державницького спрямування тодішнього історіописання в Росії. Вона репрезентує світу російський варіант «великих національних історій», в яких автори намагалися зреалізувати гасло «органічної праці» на благо власного народу [4, с. 176]. Являючи собою взірць позитивістської історіографії, де, як зазначають дослідники, історики не годилося вигулькувати з-поміж «фактів», котрі, представлені якомога повніше і об'єктивніше, мали промовляти самі за себе, «История...» С. Соловйова є, окрім іншого, цінним документальним джерелом [4, с. 283].

С. Соловйов уважав за необхідне вивчення істориком діяльності «правительственных лиц, ибо в ней находится лучший, самый богатый материал для

изучения народной жизни» [1, с. 29]. На думку дослідника, навіть дрібні подробиці, анекдоти про володарів і їх двори, повідомлення про те, що було сказано одним міністром, що думав інший збережуть назавжди свою важливість, бо від цих слів і думок часто залежала доля цілих народів [1, с. 30]. Особливу роль відігравали вчинки видатних особистостей, які були на чолі держави в переломні моменти її історії. Вчений наголошував, що саме вони «силой своей воли и своей неумолимой деятельности побуждают и влекут меньшую братию, тяжелое на подъем большинство, робкое перед новым и трудным делом» [1, с. 30]. З огляду на це, зрозумілою є увага авторитетного дослідника до І. Виговського — знакової постаті, що й дотепер поціновується доволі неоднозначно.

Вперше автор виводить І. Виговського на сторінки десятого тому «Истории...» при описі знайомства з ним царського посланця Г. Неронова [2, с. 534]. «Выговский был шляхтич православной веры и служил прежде канцеляристом в Киеве, за растерю книг приговорен к смертной казни, освобожден от нее заступлением панов, после чего юридическое поприще ему опротивело и он пошел в военную службу». Далі йде виклад іншої версії — про полонення Виговського під Жовтими Водами та викуп його Богданом Хмельницьким. «Здесь, как обыкновенно бывало, перо, несмотря на свою видимою слабость и подчинение, умело взять верх над саблею» - робить висновок історик [2, с. 534].

Автор «Истории...» змальовує перепиті тогочасного політичного життя відособлено, вдаючись до розлогих цитат із кореспонденцій, шляхом відтворення діалогів співрозмовників або промов героїв оповіді, покладаючись на літописні джерела. Водночас у зображенні І. Виговського відчувається суголосність оцінок С. Соловйова тодішній офіційній позиції Москви в українському питанні.

Дослідник зауважує: «Притворяясь поневоле козаком, Выговский оставался в душе шляхтичем, т. е. врагом козачества, и не переставал питать привязанности к Польше, этому шляхетскому царству, раю шляхты, не упуская случая служить панам, уведомляя их об опасности от холопства». С. Соловйов зазначає, що Виговський давно вже націлив свій погляд на захід «к шляхетскому государству, где сулили ему блестящее, независимое положение, сенаторство» [3, с. 13]. Саме тому історик не вважав Виговського прийнятною кандидатурою на гетьманську посаду: «он был избранник меньшинства и похититель в глазах огромного большинства козаков, для которых законным гетманом мог быть только выбранный вольными голосами на общей раде, а Выговский не мог надеяться такого избрания... Выговский был писарь, звание, не пользовавшееся особенным уважением в воинской толпе; кроме того, Выговский даже не был козак и, что всего хуже для козака, был шляхтич» [3, с. 15].

Водночас зі сторінок багатотомної праці український гетьман не постає людиною, що прагне влади понад усе. По смерті Богдана Хмельницького Виговський у приватному листуванні й особистих розмовах неодноразово заявляв про своє бажання «после таких трудов великих рад бы отдохнуть и никакого урядничества и начальства не желаю» [3, с. 11]. «Ни желания моего, ни промысла, ни помышления моего о том не было, чтоб быть мне старшим над Войском Запорожским».

Своєю поведінкою та заявами на козацьких радах І. Виговський не раз демонстрував готовність зректися булави задля справи. На Корсунській раді гетьман віддав булаву полковникам: «Не хочу быть у вас гетманом: царь прежние вольности у нас отнимает, и я в неволе быть не хочу» [3, с. 16]. На раді в Переяславі «Выговский положил булаву и сказал, что не хочет гетманства, потому что многие люди в черни говорят, будто он на гетманство захотел сам собою и будто выбрали его друзья» [3, с. 23]. Втретє гетьман відмовлявся від високої посади в Чигирині «видя нестроение в Войске» [3, 24]. Зрештою, щоби запобігти кровопролиттю, Виговський добровільно поступився булавою Ю. Хмельницькому.

У роботі неодноразово наголошується на складності ситуації, що виникла в Україні внаслідок розколу суспільства на прихильників пропольської та промосковської орієнтацій. «В Украине действительно начался рокош, но шел он не снизу, а сверху» — робить висновок дослідник. «Присоединение к Москве было делом народного большинства, и большинство это до сих пор не имело никакой причины раскаяться в своем деле. Другой взгляд был у меньшинства, находившегося наверху: для этого меньшинства, для войсковой старшины и особенно для шляхты соединение с шляхетским государством, с Польшей, имело более прелести. Представителем этого меньшинства был именно шляхтич Выговский, сделавшийся теперь, *по избранию меньшинства*, (виділено в тексті — К. Л.) гетманом» [3, с. 13]. Автор підкреслює, що протиборство сторін, їх невміння об'єднатися задля інтересів країни, «уже готовили Малороссии судьбу Новгорода Великого. Москва с своим началом уравниения была тут и со своим обычным постоянством при всяком удобном случае задавала вопрос: «Ссоритесь, обижаете друг друга: не хотите ли воевод его царского величества?». [3, с. 20].

На сторінках «Истории России...» дослідник, не вдаючись до оціночних суджень, правдиво змальовує хитросплетіння політики Москви. Наприклад, зазначає, що царський посланець Кінін мусив «внушить» рядовим козакам, що гетьман Богдан, усупереч волі Олексія Михайловича, не платив жалування козакам під час походів. Відтак цю справу мав розглянути і «указ учинить» князь Трубецькой. Війтам, бургомістрам, міщанам, аби вони «ничем не оскорблялись», належало наодинці повідомити, що військо на чолі з князем послано царем для їх оборони. Стольнику Кікіну треба було також розвідати: хто з української старшини має найбільшу підтримку з-поміж козаків. А про людське око посланець мав переконувати місцеву людність, «чтоб государевым воеводам быть в черкасских знатных городах для того, чтоб тамошним жильцам от полковников и других людей обид и налогов не было» [3, с. 12].

Історик підсумовує, що саме намагання Москви «стать крепкою ногою в черкасских городах, ввести туда воевод», підштовхувало гетьмана та його прибічників «торопиться делом отпадения» від Москви [3, с. 22]. Це ж стверджує і Виговський у розмові з посланцем кримського хана: «московский государь посылает ... в черкасские города воевод, а он, гетман, у воевод под началом быть не хочет, хочет черкасскими городами владеть сам, как владел ими Богдан Хмельницкий» [3, с. 14].

Прагнучи продовжити традицію Б.Хмельницького по зміцненню одноосібної влади гетьмана, Виговський намагається упокорити Запорожжя і звертається до Москви, «...чтоб великий государь своевольникам, о вере и прямой службе не радящим, не изволил верить» [3, с. 19]. Гетьман закликає царя дотримуватися досягнутих домовленостей: «Мы присягали великому государю на том, что прав наших не порушать, а по нашим правам нельзя полковнику и никому давать грамот, кроме гетмана; всем управляет один гетман, а вы сделали всех гетманами, дали Пушкарю и Барабашу грамоты, и от этих грамот бунты начались» [3, с. 27]. Погрожуючи «вогнем та мечем» упокорити проросійську опозицію, Виговський заявляє: «...хочу с ним биться не за гетманство, а за свое здоровье» [3, с. 27].

Апогеєм протистояння Виговського та Москви стала Конотопська битва. Оцінюючи її наслідки, російський історик зазначає: «Цвет московской конницы...сгиб в один день; пленных досталось победителям тысяч пять; несчастных вывели на открытое место и резали как баранов: так уговорились между собой союзники — хан крымский и гетман Войска Запорожского!» [3, с. 50]. С.Соловйов не лише звинувачував українського гетьмана, змальовуючи жах, який охопив російську столицю, та, зображуючи картину братовбивчої війни, котра розгорнулася в Україні.

Він у своїй праці подав також точку зору Виговського, котрий заявляв Трубецькому: «...что под Конотоп приходили не для войны, а для разговора и усмирения домашнего междоусобия, то какая ваша правда? Кто видел, чтоб с такими великими ратями и с таким великим нарядом на разговор приходили? В Конотопе никакого своеволия и междоусобия не было: зачем было приступать? Вы на искоренение наше со многими людьми пришли» [3, с. 51].

Метод, котрим послуговувався С. Соловійов, коли факти говорять самі за себе, дав можливість показати всю суперечливість постаті І. Виговського. Зокрема, дослідник, виписуючи образ українського гетьмана, не раз привертає увагу до його намагань удовольнити меркантильні інтереси. Вперше згадуючи Виговського, повідомляє, що Неронов дав «лишние соболи Выговскому, ибо тот сообщил ему список зборовских статей и про иные дела рассказывал» [2, с. 534]. Вже в 1651 році через підячого Г. Богданова писар Виговський зобов'язувався за царську «милость и жалованье» доносити, «что у гетмана Богдана Хмельницкого с польским королем, крымским царем и другими государствами будет делаться» [2, с. 553]. За таємну передачу Виговським до Москви грамот турецького султана, кримського хана, силістрійського паші, гетьманів Потоцького і Радзивілла до Хмельницького цар прислав йому «40 соболей да три пары соболей добрых» [2, с. 569].

На сторінках «Истории...» І.Виговський постає мудрим політиком, який прагне боронити козацькі «вольності», зміцнювати українську державу, на паритетних засадах вибудовувати взаємини з іншими країнами і, водночас корисливим, неперемінливим у методах досягнення мети можновладцем.

Пропонуючи багатий фактичний матеріал, історик С. Соловійов, не нав'язуючи власних суджень, дає можливість читачеві робити самостійні висновки. Досвід вартий уважного вивчення. Соціальний запит на створення життєписів українських політиків-державників, актуалізує застереження, виголошене дослідником 150 років тому: «Жизнь имеет полное право предлагать вопросы науке; наука имеет обязанность отвечать на вопросы жизни; но польза от этого решения для жизни будет только тогда, когда, во-первых, жизнь не будет торопить науку решить дело как можно скорее, ибо у науки сборы долгие, и беда, если она ускорит эти сборы, и, во-вторых, когда жизнь не будет навязывать решение вопроса, заранее уже составленное вследствие господства того или другого взгляда; жизнь своими движениями и требованиями должна возбуждать науку, но не должна учить науку, а должна учиться у нее» [1, с. 32].

Примітки:

1. Соловійов С. М. Сочинения: в 18 кн. — Кн. I. — Т. 1 — 2. История России с древнейших времен /Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев; Вступ. ст. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. — М.: Мысль, 1988. — 797 с.

2. Соловійов С. М. Сочинения: В 18 кн. — Кн. V. — Т. 9 — 10. История России с древнейших времен /Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. — М.: Мысль, 1990. — 718 с.

3. Соловійов С. М. Сочинения: В 18 кн. — Кн. VI. — Т. 11 — 12. История России с древнейших времен /Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. — М.: Мысль, 1991. — 671 с.

4. Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — 375 с.

ГАДЯЦЬКА УНІЯ У СВІТОГЛЯДНИХ ІМПЕРАТИВАХ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ

Від Гадяча до Андрусова: осмислення “отчизни” в українській політичній культурі

Зенон Е. Когут (Едмонтон)

На зламі XVII–XVIII ст. концепція української (або малоросійської) “отчизни”, як об’єкта спільної цінності, суспільної поваги та відданості, вже посіла чільне місце в тогочасній українській політичній культурі. Однак, незважаючи на те, що проблема застосування концепції “отчизни” в Україні у XVIII ст. є доволі розробленою, майже невисвітленим залишається питання щодо витоків даної концепції в раньо-модерній українській політичній культурі²⁰⁰. Ця стаття має за мету дати відповідь на це питання.

Насамперед зазначимо, що появі концепції “української отчизни” мусила передувати поява певного політичного утворення, яке би розглядалося суспільством як цінність та об’єкт поваги й відданості. Таке утворення постало у 1648 році внаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького. У період між 1648 та 1654 роками гетьман Б. Хмельницький вів війну із Польщею, окреслив кордони козацьких земель під своєю владою, встановив та розвивав активні дипломатичні стосунки із сусідніми країнами, втім, продовжував вважатися підданим польської корони. У 1654 р. Б. Хмельницький визнав протекторат московського царя над політичним утворенням, що перебувало під гетьманською владою (на Переяславській раді 1654 р.). Однак при цьому відкритим залишається питання: “Що саме становила собою дана структура?”. Формально вона ототожнювалася із Військом Запорозьким та підконтрольними йому землями. На той час уже існувала добре розроблена термінологія щодо назви цієї історичної території: руські землі, Русь, Україна, Мала Русь; зокрема, після Переяславської Ради 1654 р., московський цар Олексій Михайлович включив “...Малыя Россіи...самодѣржѣцъ” до повного царського титулу. Водночас, утворення, з яким поляки, литовці, московити, татари, турки, шведи, мунтяни, волохи, трансільванці та австрійці мали дипломатичні відносини, було не “Руссю”, не “Україною”, не “Малою Руссю (Росією)”, а “Військом Запорозьким”. Таким чином, це політичне утворення можна водночас розглядати і як державу, і як суспільний стан, і як військову організацію.

Іншою складовою даного політичного утворення був “нарід руський” — політична нація, що утворилася під час великого релігійного протистояння після Берестейської унії (1596 р.). Вона складалася із православної шляхти, православних духовенства, козаків, міщан, Православної Церкви із центром у Києві, секулярних православних братств, які відстоювали свої привілеї та свободи, як справжні (або чільні), так і очікувані (або удавані). Церковна унія розглядалася всіма представниками “народу руського” як найсерйозніше порушення їхніх прав та свобод.

²⁰⁰ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // *Mazepa and his time: History, culture, society*. – Alessandria, 2004. – P. 39–40. Також Сергій Плохій подає стислий огляд концепції “отчизни” у своїй монографії *The Origins of the Slavic Nations: Pre-modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – Cambridge University Press, 2006. – P. 334–336.

У той самий час, як “нарід руський” міг розглядатися як об’єкт спільної цінності та суспільної відданості й поваги та був важливим елементом “руської ідентичності”, його представники мали відносно низький юридичний статус у Речі Посполитій. У зв’язку з цим варто згадати акт від 1632 року, який мав надати легальний статус православній церкві і православному населенню в Речі Посполитій, і який мав назву “Заходи, спрямовані на задоволення потреб мешканців Королівства Польського та Великого князівства Литовського, що належать до народу руського грецької віри”. Втім, епізодичне визнання факту існування окремого “народу руського грецької віри” не спричинило фундаментальних змін у конституції Речі Посполитої: республіка і надалі залишалася “спільною двох народів” (польського та литовського), в той час як роль “народу руського” в ній була дуже обмеженою.

Отже, політичне утворення Богдана Хмельницького складалося як з Війська Запорозького, так і з “народу руського”. Цей факт доводять тексти угод Б. Хмельницького та його наступників з Польщею та Московським царством, які чітко окреслюють права Війська і Народу (щодо останнього, він виступав у пізніших документах під назвами “руський”, “український” та “малоросійський”). Подібна формула, що постала внаслідок збереження в українській еліті пам’яті про життя та устрій Речі Посполитої, запроваджувала схожу модель і для земель під владою козацького гетьмана: не напівнезалежна держава, але привілейоване суспільство, яке включало до себе привілейовану політичну націю.

У зв’язку з цим виникає важливе питання: “Чи існувала в українській еліті доби Б. Хмельницького концепція «отчизни»?”. У середньовічній українській мові термін “отчизна” (сучасне укр. “Батьківщина” або “вітчизна”) стосувався спадкового володіння певною територією, як, наприклад, держава певного монарха, отримана ним (нею) у спадок від попередників²⁰¹. Таким чином, “отчизною” руських князів були їхні успадковані володіння. Значення терміна почалося змінюватися за часів перебування українських земель у складі Литовської, згодом Польсько-Литовської, держави. У Речі Посполитій польський термін *ojczyzna* збігався у значенні з латинським *patria* й прикладався як до держави та землі, так і до населення цієї держави. При цьому наголос робився на спільному походженні та відданості спільній отчизні, “більшій” за будь-який уряд або монарха²⁰². Подібна концепція була добре відомою представникам української еліти, для якої “отчизною” була саме Річ Посполита. Цікаво, що навіть після початку свого повстання у 1648 році, Богдан Хмельницький продовжував називати Республіку “отчизною”²⁰³. Генеральний суддя в уряді Б. Хмельницького та його наступник, гетьман Іван Виговський, в одному зі своїх листів (квітень 1657 р.) характеризує війну між козаками та поляками як “сумне внутрішнє протистояння”, що підтверджує тезу про збереження ставлення козацької еліти до Республіки як “спільної отчизни”²⁰⁴.

Беззаперечним виглядає той факт, що існування Козацької держави, окремої від Речі Посполитої, завдало удару по концепції “спільної отчизни”. Так, ще в 1652 р. московський агент у таборі Б. Хмельницького доповідав своїм зверхникам про такі

²⁰¹ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... – P. 40. Щодо значення цього терміна у середньовічній українській мові див.: Словник української мови XIV–XV ст. – Київ, 1978. – Т. 2. – С. 111–112.

²⁰² Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... – P. 40–41.

²⁰³ Sysyn Frank E. Fatherland in Early Eighteenth-Century... – P. 39–40; Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations. – P. 334–336. Також див.: Łesiów M. Bałkiwyszczyna, wiczyna, ridnyj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim // *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. – Lublin, 1993. – S. 93–104.

²⁰⁴ У листі до Великого канцлера Коричинського (від 18 квітня 1657 року) Виговський зокрема писав: “...sufficientissime docebit quantum o zniesieniy u umorzeniu tego opłkanego wnętrznego zamieszania desudaui wszystkie siły moie stosując...”. Див.: Памятники, изданные киевской комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1898. – Т. 3. – С. 136.

слова Івана Виговського: “...И ныне де сколько их [козаків. — 3. К.] мочи ни будет, а против неприятелей своих стоять они будут, а отчизны своей и церковей божиих не отстанут...”²⁰⁵. Хоча дана цитата залишає місце для певних інтерпретацій, втім, у ній, на нашу думку, доволі чітко проглядається посилення не на спільну з поляками та литовцями “отчизну”, а на нову Козацьку державу. Перед тим, як Б. Хмельницький та його оточення мали би змогу підійти до спростування концепції “спільної отчизни”, вони мусили обґрунтувати концептуальний погляд, згідно з яким служба московському цареві не означала б зради козаками польського короля. Дане обґрунтування базувалося на тому, що московський цар належав до православної церкви та позиціонував себе як спадкоємця руських князів.

У листі до царя від 3 травня 1649 року Б. Хмельницький просив монарха: “...Только вашему царскому величеству низко бьемъ челомъ: отъ милости своей не отдаляй насъ; а мы Бога о томъ молимъ, чтобъ ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, надъ нами царемъ и самодержцемъ былъ...”²⁰⁶ Водночас у цьому листі ще не знаходимо згадки про царя як спадкового володаря Малої Росії, що після січня 1654 року стає стандартним зворотом у листуванні між гетьманом, його оточенням та московським монархом²⁰⁷.

Серед тих, хто швидко сприйняв подібну риторику й увів її до широкого вжитку, особливо при листуванні із царським двором, були представники Української православної церкви. Наприклад, у промові перед царем, складеній 27 вересня 1654 р. ніжинським протопопом Максимом (Филимоновичем), московського монарха вже було названо спадковим правителем Малої Росії:

“...Чаю же ни мало не погрѣшу, коли дерзну овые слова зъ царствующимъ пророкомъ Давидомъ предъ пресвѣтлымъ лицомъ в.ц.в. проглаголати: кто яко Господь Богъ нашъ на высокихъ живый и на смиренныя призирая. Воистинну призрѣль Господь Богъ на смиреніе наше, коли подалъ до сердца в.ц.в-у, дабы видя бѣду людей рускихъ, подъ крѣкую руку вашего царского величества принялъ... Призрѣль Господь Богъ на смиреніе наше, коли подалъ до сердца в.ц.в-у, дабы расточенныхъ сыновъ русскихъ злохитріємъ лятцкимъ воедино собралъ, раздѣленныхъ составовъ воедино тѣло русского великого княженія совокупилъ, разсѣянныхъ яко кокошь птенца своя подъ крыла в.ц.в-а воспріалъ, дабы преславное имя русское въ Малоросіи уничиженно и гноищемъ насилствования лятцкого погребенное воскресилъ и въ первое достояніе привелъ. Кто бо закономъ Божиимъ и естественнымъ ближайшій есть нами господствовать, аще не ваше царское величество, сродное присвоеніе къ намъ имѣючи: понеже многими нечисленными народы различными страны, далечайшими землями и // великими царствы и государства, по милости Господа Бога вседержителя, владѣюще, отеческо нами господствуешь, како къ намъ по прародителяхъ в.ц.в-а, великихъ князей и самодержцѣхъ русскихъ, праведное и дѣдичное и отеческое жребіе и наслѣдіе имѣючи, не всхощещи, яко отецъ природный сыновъ русскихъ...пестунствовати ...пресвѣтлый государю царю..., помилуй люди русскія,

²⁰⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – Москва, 1954. – Т. 3. – С. 199.

²⁰⁶ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссией (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 309.

²⁰⁷ Наприклад, “Божією милостію великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу...отчичу и дѣдичу и наслѣднику и //государю и обладателю...” (Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 597–598).

по Господѣ Божѣ на милость в.ц.в-а уповающія, не пощади трудовъ в.ц.в-а ради освобожденія толикого правовѣрного народу христіянского и земли свойственно Русской не остави до конца...”²⁰⁸

Таким чином, першим кроком на шляху до спростування польсько-литовської концепції “спільної отчизни” була відмова польському королеві в його праві називатися спадковим володарем України. Натомість, спадкоємним монархом Малої Росії-України за правом успадкування від “руських князів” було визнано московського царя. Водночас, акцент на статусі Малої Росії-України як царському спадковому володінні (“отчина”, “отечество”, “отеческо”) частково підривав підвалини концепції “спільної отчизни”. Подальша еволюція терміна “отчина” (як царського спадкового володіння) призвела до того, що він почав поступово вживатися стосовно Малої Росії як “нашої отчини”, тобто у значенні отчини українського народу. Це концептуально зблизило “отчину” з “отчизною”.

Перші ознаки того, що зародки концепції української козацької “отчини” вже існували в тогочасній українській політичній культурі, знаходимо в документах часів гетьманування І. Виговського. Так, 1 (11) липня 1659 року на адресу промосковського гетьмана Івана Безпалого було надіслано листа за підписом провідних членів уряду Виговського, як-то: Григорія Гуляницького (наказний гетьман Сіверський), Тимофія Носача (генеральний обозний), Германа Гапоновича і Федора Лободи (генеральні судді), Онікія Силича (полковник Чернігівського (правобережного) полку), Івана Лизогуба (полковник Канівського (правобережного) полку), Михайла Ханенка (полковник Уманського (правобережного) полку), Філона Джуля (Джеджелія) (полковник Черкаського (правобережного) полку), Івана Вертелицького (полковник Кальницького (правобережного) полку), Івана Богуна (полковник Паволоцького (правобережного) полку), Івана Кравченка (полковник Білоцерківського (правобережного) полку), Петра Дорошенка (полковник Прилуцького (лівобережного) полку) та Тимофія Цицюри (полковник Переяславського (лівобережного) полку). У цьому листі вірна Виговському козацька старшина висловлювала здивування з приводу того, що Безпалий тримає бік ворогів і забув про власне походження та свою “отчину”:

“...Дивуемся тому не по малу, что ваша милость, уродився съ нами вмѣстѣ волнымъ народомъ и скормився заодно въ Малой Росіи, отчинѣ нашей, а проливаючи черезъ немалой часъ кровь свою за вольность всего войска запорожского, теперь сами добровольне въ неволю поддаетесь и съ нами, братьею своею, съ которыми вмѣстѣ хлѣбъ ѣли есте и противъ всякого непріятеля стояли, войну ведете и на своихъ же кровныхъ ближнихъ наступаете. Разсудите, есть ли то добре чините? А на милость Божию просимъ и наминаемъ, чтобъ есте опамятавались и до насъ, всего войска запорожского, приступили, чтобъ душевной и тѣлесной непріятель не тѣшился, а мы сумнѣніемъ нашимъ обвязуемся и на душу беремъ, обѣщаемся, что волосъ зъ головы жадному не спадетъ, и вѣчно то все, что вы учинили, будетъ забытно, и по панѣ гетману нашемъ тожъ обѣщаемъ, что не толко мститца не будетъ, но и...ласку особливую покажетъ. Да и то вѣдайте, что самъ Богъ вамъ не поможетъ, коли на свою власную кровь наступать захочете...”²⁰⁹

Разом з тим слід зазначити, що концепція Польсько-Литовської держави як “спільної отчизни” продовжувала існувати серед козацтва завдяки тому, що частина його повернулася під королівську владу. У тексті Гадяцької угоди між польським королем та козаками (6 вересня 1658 року) знаходимо рядки, згідно з якими поляки,

²⁰⁸ Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. 14. – С. 175–178.

²⁰⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 405.

литовці та русь створювали “спільну отчизну”, і всі її суб’єкти мусили мати спільні права: “А że w spółnej ojczyźnie spółne praerogatiwy...”²¹⁰. У козацькому варіанті тексту цієї угоди цю концепцію було представлено так: “...въ общомъ отчествіи общіе прерогати́ви и оздобы (украшения) взаемнии обостро́нной вѣрѣ принадлежать...”²¹¹. Не менш важливим моментом у відновленні концепції “спільної отчизни” слід вважати наголос на тому, що козаки поверталися до свого короля та своєї “отчизни”: “...велможный гетманъ зъ Войскомъ Запорозкимъ одѣ рѣчи посполитои отторженнымъ зъ любвѣ до его королевской милости, пана своего милостивого, и власного отчествіа, всякихъ отступая протекцій, возвращается...”²¹². У цьому дусі витриманий і один з пізніших (від 7 лютого 1660 р.) маніфестів Виговського до козаків і посполитих: “...милостиваго и природнаго тому честному своему народу росі́йскому монарху короля его милости за пана своего и Рѣчь Посполитую Коруны Польскои і Великого княжества Литовского чины с чином и народом своим случився общую отчизну узнавши к ним привратились...”²¹³.

Наступник Виговського, пропольський гетьман Правобережної України Павло Тетеря (1662–1665), також наголошував на тому, що Річ Посполита була “спільною отчизною” поляків і українців. У листі, надісланому Тетерею королю через посланців Андрія Гараджу та Богдана Олістратенка (25 липня 1663 р.), гетьман, запрошуючи монарха відвідати Україну, зазначав:

“...Не тільки перед очима й. к. м. пана нашого милостивого і всієї отчизни Корони Польської це було, але увесь вражений світ дивився на страшні українські революції минулих часів, коли заповзявшись за лихі наміри, роздратовані душі (як-то кажуть) прикрими образами, вдалися до такого поступку, який спричинився до нещасливих наслідків, з одного боку, зламавши належне підданство, з іншого — завдавши отчизні не відшкодовуваних бід, втрат й суворими нагодувавши бурями...”²¹⁴

В одному зі своїх маніфестів (від 22 жовтня 1663 р.) гетьман Тетеря докоряв мешканців містечка Золотоноша, які відступилися від польського короля і самого Тетері, за їхню “зраду спільної отчизни”, чим вони “...пагубу учинили отчинѣ маткѣ нашої...”²¹⁵.

Подібна відданість “спільній отчизні” була не лише приватною справою її громадян, але й очікувалася та вимагалася від них згідно із законами Речі Посполитої. Наприклад, під час складення присяги польському королеві (29 листопада (5 грудня) 1665 року) митрополит Київський Йосип Тукальський та колишній гетьман, на той час чернець, Юрій Хмельницький (о. Гедеон) мусили засвідчити, що ніяким чином не спричинять шкоди “...отчизні моїй, Короні Польській і Великому князівстві Литов(ському)...”²¹⁶.

Апеляція гетьмана Тетері перед мешканцями Лівобережної України на користь “спільної отчизни” могла бути відповіддю тетериному опонентові, лівобережному гетьману Іванові Брюховецькому, який приблизно в той самий час почав пропагувати

²¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – Київ; Львів, 2004. – Серія І. – С. 34.

²¹¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 141–144 (на С. 142).

²¹² Там само. – С. 143.

²¹³ Універсали українських гетьманів... – С. 97–98.

²¹⁴ Там само. – С. 232.

²¹⁵ Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 187–188 (на С. 187).

²¹⁶ Мицик Ю. Козацький відділ фонду Архів коронний у Варшаві АГАД // Історія і особистість історика: збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 86–87.

відмінну концепцію “отчизни”. Питання про те, чи І. Брюховецький сам сформулював свою концепцію “отчизни”, чи запозичив її від когось із своїх сучасників, залишається значною мірою відкритим. Утім, з більшою впевненістю можемо говорити про основні положення концепції “отчизни” Брюховецького.

Почнемо з того, що Брюховецький почав використовувати тему “України-Малої Росії, нашої отчизни” у своїй політичній риторичі ще за часів змагання за гетьманство Лівобережної України. У квітні 1662 р. Брюховецький у листі своєму спільникові єпископові Мефодію лицемірно скаржився священнослужителю про руїну, що спіткала їхню отчизну: “Явная есть пагуба, какъ вижу, нашей бѣдной оплаканой что осталось маленько отчизны, до послѣдняго разоренья имѣетъ прійти за такимъ справленіемъ, что не хотимъ ея оборонити отъ непріятелей, одно за гетманство угоняемся...”²¹⁷. У цьому листі кандидат у гетьмани пішов навіть далі, зазначаючи, що замість змагань за гетьманський титул вони мусять просити царя призначити князя, щоб правити Малою Росією: “...намъ не о гетманствѣ надобно стараться, толко о князя Малоросійскаго отъ его царьскаго величества...”²¹⁸. Аналіз риторики Брюховецького вказує на те, що під “отчизною” він мав на увазі розділену Козацьку державу, чие існування залежало саме від визнання влади московського царя і його намісника.

Незважаючи на попередні заяви, Брюховецький насправді змагався за гетьманську посаду. Його першим кроком на шляху до влади в цілій Малій Росії було здобуття ним посади кошового отамана Запорозької Січі. Водночас Брюховецький заручився московською підтримкою, адже Січ перебувала під протекторатом царя. Як кошовий Запорозької Січі, Брюховецький видав маніфест до мешканців Правобережної України (від 23 березня 1663 р.), в якому він повідомляв їх про поразку польських військ і закликав об’єднатися з ним проти польського короля. У цьому маніфесті Брюховецький, зокрема, називає “отчизною” українські землі, які перебували під владою московського царя: “...Але злякавшись могутніх військ його царської пресвітлої величності з нами разом з вірним його пресвітлої царської величності Військом Запорозьким за християнську віру й за Божі церкви, і за увесь православний люд, озброївшись, на короля, прямо йдучи на нього, тоді з великим соромом... з України вийшов, так теж і на той бік Дніпра Малу Росію відвічну великого князя його царської пресвітлої величності православного й природженого нашого монарха, отчизну від непріятелів... очистивши...”²¹⁹.

Цікавим виглядає той факт, що при цьому Брюховецький вдається до старої української традиції розглядати “отчизну” як спадкове володіння правителя, у даному разі — московського царя. Втім, не зовсім зрозуміло, чи свідомо Брюховецький намагався прив’язати давню руську традицію до сучасних політичних реалій з метою залучення московської протекції.

Свій подальший розвиток ідеї Брюховецького здобули після обрання того гетьманом Лівобережної України у червні 1663 року. У маніфесті, адресованому населенню Правобережної України, новообраний гетьман писав:

“...Іван Брюховецький, гетьман з вірним Військом його пресвітлої царської величності Запорозьким. Всьому православному російському пречесному народові обох станів, духовного і світського, і всілякою умовою зобов’язаним, і посполитим людям, як старшині, так і черні, братії нашій милій, яка мешкає по містах і селах того боку Дніпра, бажаючи від Бога гарного здоров’я та братерського з’єднання з нами, доводимо до відома, що бачачи ми зі славним низовим рицарством, яке перебуває на Запоріжжі, що Мала Росія, мила наша отчизна, через внутрішню незгоду й через часті напади

²¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 100–101 (на С. 100).

²¹⁸ Там само. – С. 101.

²¹⁹ Універсали українських гетьманів... – С. 318.

бусурманські, людські та інших чужоземців, через непорядки старших доходить до останньої згуби... вийшли... щоб в одне серце і в одну братерську думку та любов... в оплаканий нашій отчизні вчинили добрий порядок...²²⁰

Як гетьман Лівобережної України, Брюховецький продовжував бойові дії і пропаганду, спрямовані проти правобережного гетьмана Тетері. У черговому маніфесті до підданих мешканців Правобережної України (від 16 жовтня 1663 р.) Брюховецький закликав їх: "...Сойдемся вси в купѣ и, братолюбно взявся за руку, единѣми усты православными и въ праведныхъ, единовѣрнаго монарха нашего искони вѣчного російского, молитвахъ, крѣпкого и сильного в бранѣхъ, Бога на пособіе противъ враговъ взявъ, не даймо поганцомъ и иновѣрцомъ земли Россійскія, матери нашея, разоряти и иноземцомъ въ отечествѣ нашемъ надъ собою властительствовать..."²²¹

Починаючи з 1666 р., влада Івана Брюховецького над Лівобережною Україною почала підупадати, значною мірою через любов гетьмана до збагачення усілякими шляхами та авторитарне правління. Щодо надмірних поступок Брюховецького на користь московського уряду, то вони змусили багатьох лівобережних козацьких старшин з надією дивитися на правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676). Широке народне невдоволення Брюховецьким було спровоковане і прибуттям царських землемірів та збирачів податків для оподаткування мешканців Малої Росії на користь Москви (1666 р.). Ймовірно, що гетьманові вдалося би згодом пригасити вогонь невдоволення серед власних підданих, якби не відбулося поширення в Україні новин про умови Андрусівської угоди (1667 р.), яка юридично оформила розподіл козацької України між Московським царством і Польщею. Так, у параграфі 4-му угоди йшлося про те, що козаки, які проживають у містах та містечках на правому боці Дніпра, звільнялися царем від клятви зберігати йому вірність як своєму монархові. Цар зобов'язувався не приймати цих людей під свою протекцію, не чинити спроб захопити правобережні землі та міста. Зі свого боку, польський король зобов'язувався проводити подібну політику стосовно Лівобережної України²²².

У січні 1668 р. велике антимосковське повстання вибухнуло на Лівобережній Україні. Брюховецький змінив свою політичну орієнтацію і зробив спробу очолити цей рух. Спільник гетьмана, єпископ Мефодій, писав Брюховецькому з приводу повстання: "...а я свою мысль тебѣ объявляю, что мнѣ своя отчизна мила. Храни Боже, чтобъ Ляхомъ, взявъ насъ за шею, имѣли отдавати, также и къ Москвѣ водити! Лутче смерть, нежели золь животъ..."²²³.

У лютому 1668 р. гетьман Брюховецький видав декілька маніфестів до мешканців українських міст, закликаючи їх вибивати звідти московські залоги. На відміну від своїх маніфестів з 1663 р., в яких у ролі ворогів "отчизни" було згадано лише поляків, маніфести Брюховецького з 1668 р. додавали до них підданих Московського царя. Наприклад, у маніфесті до мешканців Новгорода-Сіверського від 10 лютого 1668 р. Брюховецький зазначав: "...Не съ нашего единого, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы. Сему, убо в тѣмъ слушныя суть причины: ...послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собою уговорясь, постановили и присягою

²²⁰ Там само. – С. 291–292, 293–294.

²²¹ Там само. – С. 303.

²²² Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 659–669. Також див.: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 255; *Величко С.* Літопис. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 56.

²²³ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 63–64.

подтвердили, что съ обоихъ сторон, то есть съ московской и полской, Украину, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити...”²²⁴

В іншому маніфесті, цього разу до мешканців Колонтаїва (від 11 лютого 1668 р.), Брюховецький писав: “...маскали съ ляхами на томъ постановили и узаконили...чтобъ Украину, отчизну милую, и всѣхъ христіянъ въ слободцкихъ городахъ живущихъ, равнымъ обычаемъ, подъ мечъ предати и меншихъ дѣтокъ не щадя...”²²⁵.

Це були останні з листів Брюховецького, в яких гетьман порушував питання “отчизни”. В них ми вже не знайдемо згадок про Україну як царське спадкове володіння, руські традиції успадкування престолу або спільність віри. Насправді, останні листи гетьмана не містять жодних згадок про Русь або Малюю Росію. Коли вся його кар’єра пішла під укіс, а життя добігало трагічного кінця, останнім закликом Брюховецького було служити “любимій отчизні України”.

Підсумовуючи процес становлення концепції української “отчизни”, виділимо такі його етапи.

На першому етапі (тобто, протягом 1650-х років) козацька еліта постала перед проблемою, як концептуально довести свою окремішність від Речі Посполитої. Важливим кроком на шляху до вирішення даної проблеми було визнання московського царя спадковим володарем українських земель. Таким чином, польсько-литовській концепції “спільної отчизни” було протиставлено концепцію України як спадкового царського володіння (“отчина”, “отечество”, “отеческо”).

На другому етапі відбувся перехід від концепції “царської отчини” до концепції “малоросійської отчини”, що знаменувало собою початок концептуального переходу від “царської отчини” до “нашої отчизни”.

На третьому етапі співіснували протилежні концепції “отчизни”, які постали внаслідок Гадяцької унії. У той час, як пропольські гетьмани Правобережної України повернулися до польсько-литовської концепції “спільної отчизни”, їхній опонент, лівобережний гетьман І. Брюховецький, висунув концепцію “малоросійської/української отчизни”.

На четвертому етапі відбувалися важливі зміни, породжені укладенням Андрусівської угоди між Московським царством та Польщею. Малоросійську/українську “отчизну” було поділено між двома державами. Внаслідок цього концепцію, яка раніше слугувала Брюховецькому для обґрунтування своєї промосковської орієнтації, було ним же перетворено на анти-московську ідеологічну зброю. Це було народження концепції “української отчизни”, незалежної від Польщі та Московського царства.

Сучасники та пізніша історіографія збігаються в оцінці Брюховецького як демагога, який дбав лише про особисту владу та багатство. З цього приводу іронічно виглядає той факт, що саме ним було запроваджено концепцію “України як улюбленої отчизни”, ідею, яку не могли ігнорувати інші гетьмани та претенденти на цю посаду.

²²⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 353.

²²⁵ Там само. – С. 41–42 (на С. 41).

Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді

Томаш Кемпа

Як доводять студії українських та польських дослідників, конфесійна проблема відіграла істотну роль у формуванні ідентичності українського козацтва в XVII ст. Пов'язано це було з поступовим перебранням козаками ролі головних оборонців православ'я в Речі Посполитій²²⁶. Від часу Брестської унії (1595 / 1596) становище православних в Короні та у Великому князівстві Литовському розпочало виразно погіршуватися. У тих єпархіях, владики яких висловилися за унію, духівництво і світські вірні перебували під постійним проунійним пресом. Подеколи це набувало форми сильного психологічного і навіть фізичного тиску без врахування чинника вибору сумління (закриття православних церков, позбавлення бенефіцію непіддатливих духовних, а часом і ув'язнення останніх тощо). Становище православних ускладнював факт порівняно швидкого розвитку контрреформації, прибічники якої прагнули до перетворення католицизму на панівну конфесію в державі. Генерально у православно-уніатських змаганнях римокатолики брали сторону останніх.

Розвиткові контрреформації в Речі Посполитій виразно сприяв король Зигмунт III (1587–1632). Його діяльність послаблювала не тільки позиції протестантських конфесій, але й завдавала одночасно удару по православних через наполегливе зміцнювання уніатської церкви. Номінаційна політика цього монарха на найвищій посаді держави разом із швидкою колонізацією магнатерії і руської шляхти, призвела до того, що вже в другій декаді XVII ст., особливо по смерті в 1608 р. київського воєводи Василя-Костянтина Острозького, серед представників православної конфесії бракувало впливових осіб, здатних успішно нейтралізувати впливи прибічників Брестської унії. В цій ситуації українське козацтво перейняло в Україні роль головного протектора православної церкви, а невдовзі – від другої декади XVII ст. – фактично розпочало змагатися за інтереси православ'я в цілій Речі Посполитій. У такий спосіб козацька старшина браталася принаймні з частиною руської шляхти, яка стояла на сторожі своєї «старожитньої» віри, а також з православним духівництвом.

Цей релігійний союз мав у дійсності також і політичне значення, що стало виразно помітно від того моменту, коли козаки істотно спричинилися до відновлення в Короні й у Великому князівстві Литовському православної ієрархії (1620), висвяченої в Україні єрусалимським патріархом Теофаном без королівської згоди²²⁷. Слід підкреслити роль, яку в процесі реалізації ідеї висвячення нових українських

²²⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 389–400; *Plokhly S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford; New York 2001. – S. 129; *Brechunenko W.* Kozaczyzna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej (в друкі); *Czech M.* Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII wieku w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia Orientalis*. – Т. 38. – 1989. – № 3-4, S. 583–584; *Franz M.* Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S. 209–226; Див. також: *Мозговий І. П.* Православна і філософська думка на Україні доби козащини // *Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної конференції.* – Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 218; *Рудакевич О. М.* Роль Запорізької Січі у формуванні української політичної культури // Там само. – С. 59–60. Пор. *Jakowenko N.* Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000. – S. 176–177.

²²⁷ *Plokhly S.* The Cossacks and Religion... – S. 113–116; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 80–82.

владик відіграв запорізький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, людина широких горизонтів, свідомо налаштована на укладення козаками союзу з вищим духівництвом, а також православною шляхтою²²⁸. Факт, що невизнані владою Речі Посполитої православні ієрархи²²⁹ з на чолі з київським митрополитом Йовом Борецьким були змушені шукати підтримки не тільки серед руської шляхти, але перш за все в середовищі українського козацтва, дедалі сильнішого й водночас свідомішого своєї потребності для Речі Посполитої²³⁰.

Хоча козацькі провідники часами трактували православне духівництво включно з вищою ієрархією інструментально (а може і саме православ'я²³¹), більшість з них добре розуміла ту роль, яку може зіграти релігія в згуртуванні козацтва. Серед запорізької старшини виразно зростало переконання, що в процесі згуртування та зміцнення козацтва вкрай необхідно спертися на тривке ідеологічне й культурне підґрунтя. Укладення Брестської унії та його наслідки призвели до того, що таким фундаментом могла стати православна віра, а також тісно з нею переплетена культура та історія руських земель, особливо та, що апелює до традиції Київської Русі²³². Так, у першій половині XVII ст. попри сильні внутрішні суперечності серед самих козаків, православ'я (а, може, навіть, більше сам факт заангажування до його оборони) було найважливішим об'єднальним елементом для козацтва. Від кінця другої декади XVII ст. серед козацьких пунктів, які виставлялися владам Речі Посполитої, регулярно з'являлися вимоги припинити переслідування православних. Нічого дивного, що від 1620-х рр. козаки дедалі частіше стають позитивними героями полемічної православної літератури, що будувало ще сильніший зв'язок між козаками й рештою православних в Речі Посполитій²³³. Варто зауважити, що таке згуртування вело до злагодження соціально-економічних протиріч між православною шляхтою з українських воєводств і козаками²³⁴.

Під кінець панування Зигмунта III позиція козаків серед українських православних була відверто домінантною. Слід згадати, що козацька старшина мала вирішальний вплив на вибори нового київського митрополита після смерті Йова Борецького (1631). З «помазання» козаків (і всупереч королю) новим зверхником київської Митрополії став Ісає Копинський, прибічник пошуку допомоги для православних Речі Посполитої в московського царя і власне серед козаків²³⁵. Тільки позитивна, на погляд Православної Церкви, зміна в політиці в часи нового короля Владислава IV (1632–1648) призвела до того, що радикальні елементи серед духівництва мусили поступитися прибічникам діалогу з владами Речі Посполитої,

²²⁸ *Franz M. Idea państwa Kozackiego ...* – S. 146–148.

²²⁹ Винятком був львівський владика Сремія Тиссаровський, який мав привілей на кафедрі від короля Зигмунта III.

²³⁰ *Franz M. Idea państwa Kozackiego ...* – S. 151

²³¹ З цієї проблеми див., наприклад: *Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł)* // *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, Toruń, 2003. – S. 289–300.

²³² Натомість православна шляхта з українських земель частіше покликала до традиції релігійної толеранції ягеллонських часів (особливо до Люблінської унії), яка давала українським землям доволі значну автономію, а всім громадянам Речі Посполитої гарантувала свободу віросповідання.

²³³ *Сас П. Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво... – С. 239–244; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985. – S. 92 і наступні.*

²³⁴ Джерелом цього конфлікту була пришвидшена з 1590-х рр. колонізація українських земель (*Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000. – С. 43–46; Jakowenko N. Historia Ukrainy ... – S. 179–187; Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S. 85).*

²³⁵ *Plochy S. The Cossacks and Religion ...* – S. 130.

очолюваним Петром Могилою. Однак зичливе ставлення до православних з боку Владислава IV вже не могло принципово виправити становище неуніатів. Як елекційний володар, Владислав не мав змоги накинати в цій справі (і в багатьох інших) свою волю магнатурі та шляхті, котрі дедалі більше підпадали під вплив контрреформаційних течій. Відтак постулат оборони православ'я «перед утисками ляхів» міг постійно бути одним із головних чинників згуртування козаків.

Це досконало розумів Богдан Хмельницький²³⁶. Попри багато виданих ним привілеїв православним монастирям і церквам, не можна сказати, щоб козацький гетьман був особливо релігійною людиною, хоча повністю це ніколи не зможемо до кінця з'ясувати. Декларований ним нерозривний зв'язок з православ'ям слід співвідносити з його політичними планами, дотичними майбутнього козацтва. Про це можуть свідчити, наприклад, листи до патріарха Никона від серпня 1653 р., в яких гетьман просив зверхника московського православ'я захисту проти «ляхів». Фактично Никон мав у цьому випадку зіграти роль посередника у визріванні союзу козаків з Росією, а конфесійна спільність була покликана суттєво полегшити справу²³⁷. Б. Хмельницький свідомо перебільшував ступінь православно-католицького антагонізму, аби успішніше вмотивувати козаків до боротьби з поляками. В заклічному універсалі на марш «до Вісли» в 1648 р. козацький поводитир пов'язував релігійний конфлікт з соціальною напругою, а також прямо з національною проблемою: «це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господи Бога... рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу»²³⁸.

Не могло не бути нав'язування до конфесійних справ в чергових угодах, які козаки укладали з владами Речі Посполитої за життя Б. Хмельницького, а також після його смерті. «Релігійні статті» завжди були важливою частиною трактатів. У Зборівській угоді 1649 р. проголошувалося розв'язання проблеми ліквідації Брестської унії на найближчому сеймі, а також повернення православним їхніх давніх прав та церковних маєтків на території цілої Речі Посполитої. На підставі підписаної угоди київський православний митрополит мав посісти місце в сенаті. Більше того, в трьох українських воєводствах (київському, брацлавському і чернігівському), які отримували певну обмежену автономію в рамках Корони, земські уряди застережено для православної шляхти. Врешті, заборонялася діяльність єзуїтів у Києві «і по інших українських містах»²³⁹. Виразно помітно, що козацькі

²³⁶ Не можна до кінця погодитися з Янушем Качмарчиком, який вважав, що в першій фазі повстання релігійні справи мали для Б. Хмельницького більше значення. В дійсності гетьман початково висував перед владами Речі Посполитої дуже обмежені вимоги, дотичні православ'я, а конкретно домагався тільки повернення православним кількох церков, стосовно яких кілька років точилися суперечки з уніатами. Однак Б. Хмельницький від самого початку повстання наполегливо послуговувався пропагандою релігійного забарвлення, аби зміцнити мораль козаків й збудити їх до боротьби з поляками. Не відповідає дійсності й твердження, що в часи Владислава процес повернення православним церков і монастирів протікав без ускладнень (пор. *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996–1997. – Т. V–VI. – С. 160.*

²³⁷ Б. Хмельницький до патріарха Никона 9 і 12 серпня // *Материалы для истории Малой России. – Киев, 1853. – Т. 2. – № 8, 9. – С. 14–16*

²³⁸ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – Київ, 1998. – С. 242.

²³⁹ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – С. 40.* Первісні козацькі вимоги, дотичні релігійних справ й представлені Янові Казимирові, заходили, однак, рішуче далі. Провідники козацтва, між іншим, хотіли включення до складу сенату ще двох (крім митрополита) православних владик, безумовної ліквідації Брестської унії, покарання тих, хто противився поверненню православної церкви її давніх святинь і маєтків (див. „Punkta o potrzebach wojska zaporoskiego do Jego

провідники вчергове виступали протекторами православ'я на терені всієї Речі Посполитої, хоча особливо цікавило їх його становище в Україні.

Як і більшість договорів між козаками і владами Речі Посполитої Зборівська угода була втілена не повністю. У цьому ж випадку істотною причиною недієздатності угоди стала нереалізованість деяких пунктів з релігійних питань. Латинські біскупы не погодилися на входження до складу сенату київського православного митрополита. Додамо, що так сталося всупереч тим старанням, яких докладали у цьому питанні королівський двір і сам Ян Казимир (1648–1668)²⁴⁰. Однак деякі релігійні жадання козаків, дотичні становища православ'я в Речі Посполитій, були позитивно задоволені самим королем. Згідно з буквою і духом зборівських домовленостей, Ян Казимир видав важливий для Православної Церкви універсал, яким затвердив «права і вольності грецької релігії руського народу»²⁴¹. Завдяки сприятливій політиці Яна Казимира православні формально отримали владу над двома єпархіями – перемиською та холмською, – про які багато років тривала суперечка з уніатами. Пізніше король видав також привілеї на інші вакантні православні кафедри²⁴². У такий спосіб православні посіли, принаймні формально, сім єпископств (включно з єпархією митрополита) й на короткий час здобули перевагу над уніатами. Слід підкреслити, що зборівські домовленості в релігійних справах стали істотним висхідним пунктом для творців Гадяцької угоди.

Однак в міжчасі дійшло до укладання Переяславської угоди (1654), яка ускладнила стосунки між козацькими провідниками й більшою частиною православної ієрархії Речі Посполитої. Тогочасне політичне зближення козаків з Росією, без сумніву, полегшила релігійна спорідненість. Православ'я було природним ідейним фундаментом угоди, укладеної в Переяславі між Б. Хмельницьким і посланцями царя Олексія Михайловича. Однак це не означало апробації цього порозуміння з боку православних влад київської митрополії. Останні на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, були лояльними стосовно влад Речі Посполитої. Ця лояльність випливала з того факту, що С. Косів та решта руських влад боялися втрати незалежності від московського патріархату²⁴³. Правда, укладення Переяславської угоди не означало негайного підпорядкування київської митрополії московському патріархові, але, без сумніву, було кроком в тому напрямку. С. Косів довго не хотів погоджуватися на присягу цареві, офіційно тлумачачи це тим, що йому не годиться складати її світському володарю. Заборонив присягати і своїм підданам. Але в кінцевому рахунку піддався тискові Б. Хмельницького²⁴⁴. Пізніше митрополит демонстрував виразну нехоть до представників Москви, світських і духовних.

Слід зазначити, що С. Косів перебував у складній ситуації. Як зверхник православ'я в Речі Посполитій він був опосередковано відповідальний за всі дії цезії, котрі знаходилися на території цієї держави. Натомість на практиці внаслідок

Królewskiej Mości...” // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 (далі ДБХ). – Київ, 1961. – № 68. – С. 120–122).

²⁴⁰ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924. – S. 375–376; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.... – S. 161–162.

²⁴¹ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов (далі АВАК). – Вильно, 1908. – Т. 33. – № 262. – С. 372–375; A. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 105–106; Częścik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław, 1978. – S. 138.

²⁴² Mironowicz A. Prawosławie i unia ... – S. 105–106.

²⁴³ Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski. – Białystok, 1999. – S. 87; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.... – S. 162.

²⁴⁴ Mironowicz A. Sylwester Kossow ... – S. 90–91; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki... – S. 162.

козацько-московського порозуміння Православна Церква виявилася поділеною на дві частини. Частина митрополичої єпархії, а також чернігівська єпархія перебували під контролем Б. Хмельницького та російської армії, решта єпархій – білоруська, луцька, львівська, перемиська – на час Переяславської угоди залишалися під контролем коронного та литовського військ. Спротив митрополита політиці Б. Хмельницького міг також виникати певною мірою з побоювання тих ймовірних утисків, яких могло зазнати від влад Речі Посполитої православне населення з територій, контрольованих останньою. Цей чинник, певно, не був вирішальним для формування відношення С. Косова до укладеної угоди. Бо митрополит активно старався отримати безпосередньо від царя Олексія підтвердження для київської митрополії наявних прав, і перед усім визнання юрисдикції над нею константинопольського патріарха. І хоча ця справа не була полагоджена в речіщі С. Косіва, однозначно, що цар не зробив формальних кроків, спрямованих на підпорядкування київської митрополії московському патріархові.

Релігійне питання в контексті стосунків між козацтвом і Річчю Посполитою мало не менше значення для російських влад. Олексій Михайлович та патріарх Никон цілеспрямовано надали релігійного виміру війні, яка розпочалася між Росією та Річчю Посполитою. На практиці то був старт процесу повного підпорядкування Москві київської митрополії. Це підтверджували дії Никона, який в 1654–1655 рр. самовільно ставив адміністраторів на вільні православні єпархії, які підлягали київському митрополитові, а також на уніатські єпархії, «вільні» у зв'язку зі втечами ординаторів перед російськими військами²⁴⁵. Суперечка про юрисдикцію київської митрополії мала пізніше певний вплив на сам факт укладення Гадяцької угоди, а також на її зміст. Фактично цей конфлікт заторкував також проблему залежності Козацької держави від Росії. Ще в березні 1657 р. Б. Хмельницький у листі до патріарха Никона просив підтримати перед царем постулат підтвердження всіх прав та маєтків київської митрополії. У цій листі гетьман, нав'язуючись до титулатури С. Косіва писав про нього як про «екзарха **святого** трону константинопольського»²⁴⁶. На цей лист, очевидно, не було позитивної відповіді ні з боку патріарха Никона, ні з боку царя Олексія Михайловича.

Тим часом упродовж чергових місяців 1657 р. міжнародне становище Козацької держави поступово погіршувалася. Попередні союзники Б. Хмельницького (від Раднотського трактату грудня 1656 р.) – Швеція та семигородський князь Ракоці – зазнавали поразок у боях з військами Яна Казимира та його прибічників. Козацькій старшині дошкуляла залежність від Росії. Звідси кроки Б. Хмельницького, спрямовані на тимчасову нормалізацію стосунків з владами Речі Посполитої. З цієї метою гетьман погодився на переговори з польським монархом за посередництва волинського каштеляна Казимира Беншовського²⁴⁷. По смерті Б. Хмельницького переговори продовжив новий гетьман Іван Виговський, виразно налаштований на

²⁴⁵ Mironowicz A. Sylwester Kossow... – S. 91–96; Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 213; Макарий. История Русской церкви. – Санкт–Петербург, 1883. – Т. 12. – С. 84–85.

²⁴⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт–Петербург, 1853. – № 48. – С. 98–99; Bendza M. Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987. – S. 148.

²⁴⁷ Б. Хмельницький до Яна Казимира 18 (28) квітня 1657 р. (ДБХ. – № 442. – С. 575–576). Пор.: той таки до Павла Сапеги 24 квітня (4 травня) 1657р. (ДБХ. – № 446. – С. 583–584); той таки до Станіслава Казимира Беншовського 9 (19) липня 1657 р. (ДБХ. – № 463. – С. 605), той таки до царя Олексія Михайловича 10 (20) липня 1657 р. (ДБХ. – № 464. – С. 608). Rawita–Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S. 10–12; Мицук Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 38.

зближення з Річчю Посполитою. Для польської ж сторони одним із головних мотивів переговорів були релігійні проблеми.

Становище православних в Речі Посполитій ускладнила несподівана смерть у квітні 1657 р. С. Косіва, який тішився великою повагою також у колах, зв'язаних з королівським двором. Про авторитет митрополита знали й у Москві, тому, між іншим, й не робили гвалтовних заходів для підпорядкування київської митрополії московському патріархові. Зрозуміло, що російські влади не відмовилися від цієї мети. Союзником Москви невдовзі став свіжо спечений чернігівський владика Лазар Баранович, хіротонія якого відбулася на початку 1657 р. в Молдові²⁴⁸. Після смерті С. Косова Б. Хмельницький на тимчасового адміністратора київської митрополії призначив власне Л. Барановича, одночасно назвавши термін виборів нового митрополита – 27 серпня 1657 р.²⁴⁹ Пізніше дата елекції була цілеспрямовано перенесена І. Виговським, який мірився на стільки зміцнити свою позицію в Козацькій державі, щоб добитися вибору свого кандидата²⁵⁰. В міжчасі московські посли намагалися відповідно вплинути на Л. Барановича, аби той визнав юрисдикцію патріарха Никона.

Хитка постава чернігівського владики, який в наступні місяці вже відверто буде боронити в Україні російські інтереси, призвела до того, що І. Виговський підтримав на виборах митрополита луцького владику Діонісія Балабана, лояльну супроти Речі Посполитої людину, а також прибічника незалежності київської митрополії від Москви. Елекція нового митрополита, датована 16 грудня 1657 р., мала полегшити Я. Виговському переговори з послами Яна Казимира. Бо ж кандидатура В. Балабана була узгоджена з польським монархом, а до її проштовхування підключився королівський переговорник Беньовський. Додати слід, що Д. Балабан отримав після елекції офіційне благословення від константинопольського патріарха, що теж якоюсь мірою зміцнювало незалежність київської митрополії від Москви²⁵¹.

Основний етап переговорів, які передували укладанню Гадяцької угоди відбувся влітку 1658 р. Серед релігійних вимог, виголошених козацькими послами в розмовах з Беньовським у червні 1658 р. в Гощі, були жадання ліквідації Брестської унії, членства в Сенаті київського православного митрополита, а також львівського й луцького владик. Йшлося про ординаторів єпархій, які тоді однозначно розглядалися як православні, і які не оспорювано з уніатами. Крім того, посланці домагалися рівнозначного трактування православних і католиків, особливо в питаннях вільного доступу до земських і міських урядів, а також сенаторських функцій. Однак в українських воєводствах земські гідності мали відійти православним. Вимагалось також повернути православним усі церкви та монастирі, забрані уніатами, що мало бути допильноване спеціальними комісарами. Посланці хотіли, щоб у розгляді духовних справ у Коронному та Литовському трибуналах брали участь представники трьох перелічених вище православних єпархій. Могилянська колегія мала бути єдиною вищою школою в Києві, а понад те, жадано заснування подібної

²⁴⁸ Висвячення Л. Барановича на єпископа відбулося в Молдові, бо С. Косів хотів уникнути участі в цій події представників Москви (Mironowicz A. Sylwester Kossow ... – S. 112).

²⁴⁹ Praszko J. De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655-1665. – Romae, 1944. – S. 62

²⁵⁰ Парадоксально, але привілей І. Виговського, наданий 29 серпня (8 вересня) 1657 р. Л. Барановичу на володіння монастирем в Новгороді-Сіверському, може свідчити, що новий гетьман відразу по смерті Б. Хмельницького не бачив чернігівського владику кандидатом на гідність митрополита. Цим наданням міг намагатися задовольнити аспірації Л. Барановича й приписати його чуйність в змаганнях за київську митрополію (Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII . – Львів, 1994. – № 8. – С. 27.)

²⁵¹ Praszko J. De Ecclesia... – S. 63; Макарий История русской церкви. – С. 535–545; Mironowicz A. Sylwester Kossow... – S. 112–113.

православної освітньої інституції в одному з міст Великого князівства Литовського. Більшість цих вимог була прийнята королівськими послами так би мовити у «першому наближенні». Тільки в питанні Брестської унії Павло Тетеря, який представляв у Гощі козаків, під натиском Бенювського відійшов на час з вимоги безоглядної її ліквідації²⁵².

Як відомо, угоду між Козацькою державою і Річчю Посполитою було підписано під Гадячем 16 вересня 1658 р. У промові, яку виголосив перед цим дійством королівський посол Бенювський, містилися цікаві фрагменти, присвячені становищу православних на українських землях після Переяславської угоди. Звертаючись до козацької старшини, волинський каштелян так оцінював наслідки цього порозуміння та роль Росії: «Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилилися, бо ви грецьку релігію тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п'ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів деградує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик та ченців ув'язнює, як ігумена київського Хіпача, недавно замкнув, а коли баче скарби церковні, швидко на свій пожиток звертає»²⁵³. Промова Бенювського призвела до того, що крига скресла й укладення угоди прискорилося. Вважається, що істотну роль в устійненні тексту угоди, зокрема і в пунктах, що заторкують релігійні питання, відіграв один з найближчих співпрацівників І. Виговського аріанин, а потім православний Юрій Немирич. Він також був головним творцем концепції триєдиної Речі Посполитої²⁵⁴.

Згідно з текстом угоди мусило з'явитися обдароване широкою автономією Велике князівство Руське, яке перетворювалося на одну з трьох складових Речі Посполитої. Православ'я та його прибічники мали відігравати в ньому особливу роль. Їм належала монополія на сповнення сенаторських функцій, пов'язаних з київським, брацлавським та чернігівським воєводствами²⁵⁵. Одночасно вирішено повернути католицькій шляхті маєтки, конфісковані раніше й локалізовані в Україні та на сході Великого князівства Литовського²⁵⁶. Це мало стати важливим аргументом, щоб отримати підтримку угоди з боку католиків.

Душе широко в документі під назвою «Комісія Гадяцька» описано статус православ'я в Речі Посполитій. Релігійні проблеми, без сумніву, продовжували тоді для козаків бути дуже важливими. Особливо багато важили вони для головних творців угоди з козацького боку. Як І. Виговський, так і Ю. Немирич давали собі раду з того, що Москва буде підважувати угоду й послаблювати позицію гетьмана, уживаючи релігійну агітацію.

²⁵² „Puncta na suplikę wojska zaporoskiego przez wielmożnego kasztelana wołyńskiego i urodzonego Pawła Teterę od hetmana zaporoskiego delegowanego, namówione...”, 25 червня (5 липня) 1658 р. в Гощі (Герасимчук В. Матеріали до історії... – № 65. – С. 85–87. Пор. Praszko J. De Ecclesia... – S. 68; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 150.

²⁵³ [W. Kochowski], Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 361–362; Tomkiewicz W. Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – R. 11. – № 1–2. – С. 16; Rawita Gawroński F. Poselstwo Bieniowskiego ... – С. 74; пор. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – С. 114–115.

²⁵⁴ Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej. – Paryż, 1960. – С. 40; Tazbir J. Jerzy Niemirycz – współtwórca ugody hadziackiej // Tazbir J. Świat panów Pasków. Eseje i studia. – Łódź, 1986. – С. 373–375.

²⁵⁵ Хоча в одній з версій тексту угоди йшлося про те, що така монополія стосувалася тільки Київського воєводства, а у Брацлавському та Чернігівському сенаторські гідності мали даватися на альтернативних засадах (почергово православним і католикам). (Ugody polsko-ukraińskie ... – С. 50–51).

²⁵⁶ Ugody polsko-ukraińskie... – С. 58.

За духом і буквою ухваленої в Гадячі угоди, православ'я урівнювалося в правах з римською церквою. Прибічникам православ'я можна було відправляти треби не тільки в церквах, але «також на сеймах..., трибуналах», брати участь у публічних процесіях. Усі маєтності та святині, перше фундовані як православні, мали бути забрані в уніатів, чим займалася б спеціальна мішана комісія, яка репрезентувала б обидві сторони, козацьку й королівську. Вірні православні від цього моменту отримували можливість побудови нових церков, монастирів, а також шкіл та друкарень. Король погоджувався на утворення православної академії в Києві, яка б тішилася вольностями, подібними до Ягеллонського університету. У зв'язку з цим у місті належало ліквідувати всі інші школи (неправославні). Київ мав відігравати роль не тільки політичної, але й духовної та культурної столиці Великого князівства Руського. Друга вища православна школа могла постати в одному з литовських міст. Миряни позбавлялися юрисдикції над духовними за винятком церковних ієрархів. У містах доступ до влад мали як римокатолики, так і православні. Показово, що зовсім забуто про представників інших конфесій, головно протестантів.

Під час переговорів виникали протиріччя з питання ліквідації Брестської унії, що теж зазначено в підписаному документі: «А унія, яка доти Речі Посполитій шкодила, зноситься як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православній грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундушів створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів як і його королівської мосці й власних дідичних жодним способом і силою цією комісії не повинен, і не може вічними часами». Одночасно дозволено існування латинських церков в українських воєводствах. Інший контрверсійний запис передбачав включення вже практично всіх православних владик до складу сенату. Йшлося про київського митрополита, а також луцького, львівського, перемиського, холмського, мстиславського (білоруського) єпископів. Показово, що в цьому списку не було згадано лише чернігівського владику, яким тоді був прибічник співпраці з Росією Лазар Баранович. Слід додати, що київський митрополит мав сідати в сенаті місце відразу після львівського латинського архієпископа, а решта православних владик «по біскупях (римо-католицьких. – Авт.) своїх повітів»²⁵⁷.

Аналізуючи первісний текст Гадяцької угоди, легко зауважити, що в релігійних питаннях козаки отримали навіть більше, ніж хотіли від імені І. Виговського та Ю. Немирича їхні посліди під час перемовин в Гощі. Зумовлено це було тим тиском з боку черні, під яким перебували козацькі провідники та королівські переговорники в останні години перед підписанням остаточної угоди²⁵⁸. Гадяцька угода нав'язувала до колишнього Зборівського миру, особливо в питанні статусу православ'я в Речі Посполитій²⁵⁹. Однак її норми йшли далі, і передусім були набагато конкретнішими, що давало більшу надію на їхнє втілення. При цьому угоду

²⁵⁷ Оригінальний текст Гадяцької угоди в його первісному звучанні (ще перед змінами, внесеними сеймом 1659 р.) див. в: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – № 402. – S. 281–290 і 293–305. Інший текст з невеликими відмінностями див.: *Гарасимчук В.* Матеріали до історії... – № 88. – С. 112–119; *Ugody polsko-ukraińskie...* – S. 48–63; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ, 2004. – № 3. – С. 33–39. Пор. з реляцією про укладену під Гадячем угоду від 18 вересня 1658 р. (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії... – № 90. – С. 121–122). Див також: *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 120–122; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia ... – S. 154–155; *Tomkiewicz W.* Unia hadziacka ... – S. 19–20.

²⁵⁸ Rawita Gawroński F. Poselstwo Cieniewskiego ... – S. 76–77.

²⁵⁹ Це зауважив С. Плохій (*Plochy S.* The Cossacks and Religion ... – P. 63).

обидві сторони укладали все таки меншою мірою під тиском поточних подій, а більше з думкою про майбутнє. Так, принаймні, були налаштовані творці цієї угоди.

Такого широкого й перспективного погляду бракувало, однак, більшості польської шляхти, а також козацькій старшині, тим паче черні. Звідси складнощі зі впровадженням порозуміння в життя. Варто також пам'ятати, що послідовні й масштабні заходи проти Гадяцької угоди, а фактично проти І. Виговського та його союзників у середовищі старшини, провадила Росія. Це мало серйозний вплив на подальший розвиток подій. Поступки козакам з боку королівських послів підштовхнули до дій прибічників контрреформації в Речі Посполитій. Провідником опозиції був папський нунцій у Варшаві Піотр Відоні, який з жахом інформував римську курію про значні поступки королівських послів в релігійних справах. Особливий спротив нунція викликав запис в угоді про ліквідацію Брестської унії. Відтак захисту уніатської церкви П. Відоні присвятив найбільше зусиль упродовж місяців, що залишалися до сейму, який мав затвердити укладену угоду²⁶⁰.

Під впливом нунція Ян Казимир вирішив вислати до І. Виговського нове посольство, яке мало добитися пом'якшення в Гадяцькій угоді статей, дотичних унії. Одночасно король застеріг П. Відоні, що його дії можуть принести католикам більше шкоди, ніж користі²⁶¹. Нова місія, скерована до Чигирини й розпочата з наказу монарха знову Бен'ювським, закінчилася поразкою. Внаслідок, крім усього, погіршення становища І. Виговського через московські інтриги. З огляду на дедалі потужнішу опозицію серед козаків, гетьман не міг собі дозволити тоді жодних поступок полякам²⁶².

У цій ситуації нунцій і король повернулися до концепції скликання спільного собору православних та уніатів, під час якого були б розглянуті взаємні претензії. Від початку 20-х рр. XVII ст. ідея такого синоду час від часу виникала в Речі Посполитій. Однак слід твердо підкреслити, що через взаємну ворожнечу більшості православних та уніатів такі засідання були приречені на поразку. Взагалі по обидва боки не бракувало осіб схильних до діалогу, але перебували вони у явній меншості. Серед православних до цієї групи слід зарахувати Павла Тетерю, Юрія Немирича і, певно, теж Івана Виговського та митрополита Балабана²⁶³. На практиці згода нунція на скликання спільного синоду (на що Рим ніколи раніше не йшов) впливала з бажання виграти час. Це також свідчить про те, які тяжкі часи переживала тоді уніатська церква. Значна частина римокатоликів, в тому числі й частина біскупів, була готова пожертвувати Брестською унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків із козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні латинської церкви.

Через сумніви, які породжував серед частини католиків Гадяцький трактат, в останні місяці 1658 р. виникла ідея нової релігійної унії між тогочасними уніатами та православними Речі Посполитої. Творцями такої ідеї були Бен'ювський, Тетеря, а

²⁶⁰ Реляції П. Відоні, в яких він пише про свої заходи, спрямовані на захист уніатської церкви в Речі Посполитій див.: *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* / ed. A. Welykyj. – Romae, 1963. – Т. 9 (1657–1659). – С. 147; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 72; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 155; *Chynczewska-Hennel T. Troska nuncjuszy o Unię w Rzeczypospolitej XVII wieku* // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa 2001. – Т. 11–12. – С. 164–165.

²⁶¹ Реляція П. Відоні від 23 листопада 1658 р. (*Litterae nuntiorum...* – 4430. – Т. 9. – С. 195–197; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 78–79; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 158–159).

²⁶² *Rawita Gawroński F. Poselstwo Bieniowskiego ...* – С. 79; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 79.

²⁶³ Реляції нунція від 8 листопада 1658 р., 5 січня 1659 р., 12 квітня 1659 р. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4417, 4462, 4504. – С. 181–182, 214–215, 241–245; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 161–164).

також наблизений до Виговського православний чернігівський архімандрит Ян Джозеф Мещерський. На зламі 1658–1659 рр. проект в загальних рисах було представлено Яну Казимиру. Згідно з планами, уніати мали насамперед визнати зверхність київського православного митрополита. Натомість православні ієрархи вислали б до папи своїх посланців для опрацювання засад релігійного порозуміння між київським митрополитом і латинською церквою. Православні владики з Русі у свою чергу також мусили поклопотатися про визнання такої згоди старожитніми патріархами. Коли б здобути його не вдалося мали змагатися до створення нового патріархату, юрисдикція якого охоплювала б землі Речі Посполитої. Такий патріархат якоюсь мірою був би залежним від Риму. У такий спосіб реанімувалася ідея, яка в розширеній формі з'явилася в часи панування Владислава IV. Очевидно цей план був спрямований на порятунок уніатської церкви й водночас на ліквідацію релігійної напруги в Речі Посполитій, а особливо на руських землях. Папство, однак, традиційно з неохотою підходило до ініціатив, народжуваних поза римською курією. А без підтримки нунція важко було очікувати, що цей унійний проект матиме шанси на реалізацію. Відтак він фактично повис у повітрі²⁶⁴.

Інший унійний план представив тоді ж уніатський холмський біскуп Якуб Суша. Однак цей план не можна визнати компромісним, хоча б тільки тому, що його було нереально втілити. Я. Суша окреслив в ньому причини розірвання єдності. Описуючи трагічний стан православної церкви перед Брестською унією стверджував, що унія приносить русинам винятково користь. Важко було очікувати, що уніатський владики переконає цим православному сторону, навіть, коли б йому негайно вдалося вплинути на гетьмана І. Виговського, до якого він вислав розлогий лист у цій справі²⁶⁵.

Сейм, під час якого мала відбутися ратифікація Гадяцької угоди, король скликав на 17 березня²⁶⁶. На сейм крім численного козацького посольства²⁶⁷, прибули також православні владики. Не вистачало тільки Л. Барановича, який буцімто лежав у Печерському монастирі, звалений хворобою²⁶⁸. Для обізнаних з українською ситуацією не було однак таємницею, що чернігівський владики належав тоді до прибічників співпраці з Росією й саме тому не з'явився у Варшаві. Решта православних єпископів відзначалися лояльністю до влад Речі Посполитої. На сеймі не бракувало й уніатських ієрархів, які змагалися про існування своєї церкви²⁶⁹. Усі вони, на чолі з митрополитом Габрієлем Колендою, перебували в тісному контакті з нунцієм П. Відоні. Під час кулуарних дискусій уніатські єпископи заявляли, що визнають зверхність Д. Балабана, якщо той разом з іншими православними владиками київської митрополії визнає юрисдикцію папи, навіть, якщо це мало

²⁶⁴ Луцький біскуп Ян Виджга до нунція П. Відоні 8 квітня 1659 р. (*Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*. – Romae, 1973. – Т. 2 (1641–1664). – № 96. – С. 156; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 116; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 164–165; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – С. 214–215.

²⁶⁵ Меморіал Я. Суші, скерований до І. Виговського 8 березня 1659 р. (*Litterae episcoporum...* – № 94. – С. 132–155; Обговорення див. *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 118–125; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 166–168.

²⁶⁶ Розпочався з кількадечним запізненням.

²⁶⁷ Козацьке посольство, за різними реляціями, налічувало від 200 до 400 осіб. Без сумніву, це свідчило про те значення, яке І. Виговський та його прибічники серед козацької старшини хотіли надати новій угоді ([W. Kochowski], *Historia...* – Т. 2. – С. 28–29; *Kubala L. Wojny duńskie...* – С. 238.

²⁶⁸ Реляція нунція від 12 квітня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4504. – С. 241–245; *Макапуй. История Русской церкви*. – Т. 12. – С. 552–553; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – С. 214, 216.

²⁶⁹ Реляція нунція від 15 березня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4488. – С. 227–228; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa* – С. 214.

відбутися таємно. У такій ситуації термін «Брестська унія» втрачав би будь-який сенс, а відтак була б виконана важлива козацька вимога – дотична ліквідації унії. Одночасно уніатські владики говорили про невідворотність скликання православно–уніатського синоду²⁷⁰.

Ключове значення для подальшого розвитку подій мали переговори з посланцями І. Виговського. Козацькі послы привезли додаткові вимоги, значна частина яких стосувалася релігійних справ. Висування нових пунктів було наслідком погіршення становища І. Виговського в Козацькій державі. Так на практиці й одна й друга сторона прагнули ревізії Гадяцької угоди. Проблема полягала, однак в тому, що рухалися вони в протилежному напрямку. Прикметно, що на першому місці в «Сумаріуші пунктів та покірних прохань»²⁷¹, представлених козацькими послами на сеймі 1659 р., перший пункт торкався «релігії грецької»: «Просить йог місць пан гетьман з усім Військом, аби згідно з Комісією Гадяцькою унія де факто була знесена, грецька релігія заспокоєна й увесь народ руський замирений залишився».

В деталях козаки домагалися не тільки формального застереження, що кожний, хто буде «уніатів ховати», підлягатиме карі інфамії та конфіскації маєтків «Великого князівства Руського його мосці пану гетьманові Війська Запорізького невідкладно» Як видно, у справі унії не могло бути тоді жодного компромісу. Навпаки, козацькі провідники передбачили для ліквідації унії в Речі Посполитій конкретну процедуру. Послы І. Виговського ждали також негайно відібрати в уніатів й передати православним колишні їхні «єпископії з катедрами й маєтками», архімандрії, ігуменства та всі церкви «по містах і селах його королівської мосці та шляхетських». Стосувалося це й інших маєтків, записаних колись Костянтином Острозьким на Острозьку академію. Єзуїти мали повністю забратися з українських воєводств. Поверненням сакральних об'єктів та церковних маєтків мали зайнятися комісари, чію діяльність контролював би інстигатор Князівства Руського. Той таки інстигатор та його заступник (віцеінстигатор) отримували право позиватися в сеймовому суді та трибуналі на тих осіб, котрі чинили б православним будь-які кривди чи пробували заволодіти їхніми маєтками як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському. Становище православної церкви мало бути підтверджене відповідними привілеями. Послы І. Виговського вимагали також одночасного ухвалення сеймової конституції про те, що латинське духовництво не має жодної влади над православним духовництвом (це мало стосуватися також судових прав). Актуальною далі залишалася проблема прийняття до сенату перелічених у Гадяцькій угоді православних владик, а додатково в недалекому майбутньому й володимирського єпископа, вже не уніата. З конкретних вимог постулювалося знесення інфамії з перемиського владика і шляхти, яка його підтримувала. Задоволення усіх цих побажань мало відкрити дорогу до спорядження гетьманом послів до папи й цісаря й призвести до скликання спільного православно-уніатського синоду.

Додаймо, що доповненням до побажань І. Виговського, поданих через послів, був окремий список захоплених уніатами сакральних об'єктів, що їх (об'єкти) належало повернути православним. Тут перелічувалися всі найважливіші монастирі та церкви у низці важливих міст, а також єпархії, які тоді перебували під контролем уніатів²⁷².

²⁷⁰ Реляція нунція від 24 травня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4537. – С. 277–278; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 169; *Wołoszyn J. W. Problematyka...* – С. 214.

²⁷¹ Виданий в: Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. / вид. Д. Оляничин // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 329–339;

²⁷² Матеріали для історії... – № 75. – І. 130–133. Пор. *Гарасимчук В. Матеріали...* – № 94. – №. 130–132.

Виявилося, що поступливість з боку більшості сенаторів і шляхти є значною. Просто боялися поновлення політичного та мілітарного союзу козаків з Росією. Можливо, деяких не до кінця згідних зумів переконати своєю захопливою промовою, виголошеною 23 квітня, Ю. Немирич. Київський підкоморій, головний творець концепції триєдиної Речі Посполитої, намагався поширити в посольській ізбі візію згоди між Короною та Україною²⁷³. Очевидно поволі визрівало усвідомлення необхідності ревізії попередньої політики стосовно козацтва. Хоча, з іншого боку, напевно частина шляхти мала таку ж думку як головний польський неогоціант Гадяцької угоди Бенювський. Він вважав, що слід погодитися на всі козацькі вимоги, а за сприятливих обставин поновити переговори принаймні щодо частини з них, чи, зрештою, припинити їх втілювати. Ці слова були виголошені головню в контексті козацької вимоги знести Брестську унію²⁷⁴. Однак, можливо, що Бенювський говорив не досить щиро, лише хотів схилити до затвердження угоди тих сенаторів, які противилися їй далі.

Слід підкреслити, що поступливість в релігійних питаннях значної частини сенаторів та шляхти була виразно більшою ніж коли-небудь раніше. Згодилися навіть прийняти православних владик до числа сенаторів, хоча схоже рішення ще Зборівської угоди виявилось неможливо реалізувати²⁷⁵. Головним спірним пунктом залишалася, однак, справа Брестської унії. Якби не дійшло до її ліквідації, слід було модифікувати кілька інших вимог, поданих через козацьких послів. Після початкової непоступливості посланців І. Виговського з'явилася ідея ліквідації уніатської церкви шляхом прилучення уніатів до римо-католицької церкви. Пропозицію підтримали деякі латинські єпископи (краківський Анджей Тржебіцький та луцький Ян Виджга), однак її рішуче відкинули нунцій та найзацікавленіші особи – уніатські єпископи²⁷⁶.

У кінцевому рахунку Ян Казимір вирішив вислати чергового посла до Чигирини, щоб схилити І. Виговського до поступок в цьому найконтроверсійнішому питанні²⁷⁷. Ситуація гетьмана була настільки складною, що він не міг дозволити собі зірвати переговори з поляками, бо це означало б політичну поразку й неминуче призвело до його падіння. Крім того, королівський посол приніс І. Виговському і багатьом з козацької старшини обіцянку швидких земельних надань, заповідав нобілітацію та посідання земських урядів для низки козацьких провідників²⁷⁸. Тому І. Виговський остаточно наважився на компромісне розв'язання, хоча, як пізніше виявилось, це не врятувало його гетьманської влади. Гетьман погодився на ліквідацію уніатської церкви винятково на території Великого князівства Руського, а саме у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. На решті території

²⁷³ Публікацію промови Ю. Немирича див.: *Kot S. Jerzy Niemirycz....* – S. 70–73. Пор. *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 85.

²⁷⁴ *Kubala L. Wojny duńskie ...* – S. 252–253.

²⁷⁵ При цьому було аргументовано, що залучення православних владик до складу сенату тісніше прив'яже їх до Речі Посполитої. Могло також корисно вплинути на настрої руського населення. Натомість, як завжди, противниками зарахування православних ієрархів до числа сенаторів були латинські єпископи (*Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 218).

²⁷⁶ Г. Коленда до папи Олександра VII 24 травня 1659 р. // *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* / ed. A. Theiner. – Romae, 1863. – T. 3. – S. 547–548; *Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 216; *Mironowicz A. Prawosławie i unia....* – S. 175–176.

²⁷⁷ Це сталося 12 квітня 1659 р. У зв'язку зі хворобою Бенювського до І. Виговського було відправлено Кшиштофа Перетятковича, одного з помічників волинського каштеляна (*Tomkiewicz W. Unia hadziacka ...* – S. 23; *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 88).

²⁷⁸ Сам І. Виговський, крім гідності гетьмана Великого князівства Руського й титулу київського воєводи, отримав барське та любомльське староства. Також йому було обіцяно все сіверське князівство після повернення тих земель від Росії. Ряд надань отримали і його кривні та прибічники (див.: *Volumina legum / wyd. I. Ohryzko/*. – Sankt Petersburg, 1859. – T. 4. – S. 302–305; *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 241–242; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka ...* – S. 24–25).

унія мала існувати далі, тільки що дуже послаблена через повернення низки церков і монастирів православній церкві, що мало наступити упродовж півріччя від дня затвердження угоди сеймом²⁷⁹.

Апробований 12 (22) травня 1659 р. представниками обох сторін текст Гадяцької угоди різнився кількома пунктами від того, який було прийнято у вересні минулого року. Зазнали змін перш за все (але не тільки) «релігійні пункти». Релігійним справам присвячено в ньому дуже багато, біля 1/3 тексту. Про уніатську церкву в сеймовій конституції «Комісія Гадяцька» говорилося дуже загадково., не уживаючи взагалі терміну «унія», що, очевидно, мало послабити стиль цього акту: «Цій вірі, яка проти віри православної грецької, і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жодний з духовного та світського станів церкви, монастирі, фондуші фондувати, розвивати й примножувати будь-яким способом не може в маєтностях як духовних, так і його королівської милості і власних дідичних і цій комісії не буде повинен на вічні часи». Так, на практиці було заборонено на майбутнє будь-які уніатські фундації. Якби ця конституція була втілена, то уніатська церква була приречена на животіння, тим більше, що в тексті документу одночасно проголошувалося повернення православним їхніх давніх святинь, монастирів та маєтків упродовж 6-ти місяців після ратифікації угоди. Виразну перевагу прибічників православ'я над уніатами мав забезпечити також запис про прийняття православних владик до складу сенату. Слід також додати, що порівняно з первісною версією угоди було змінено запис, дотичний обіймання сенаторських гідностей в українських воєводствах. Згідно з порозумінням 1658 р. усі сенаторські функції у Великому князівстві Руському мали відійти православним. Конституція 1659 р. обмежила територію тільки до київського воєводства, натомість у решті – Брацлавському й Чернігівському – сенаторські уряди мали роздаватися на альтернативних засадах (поперемінно православний і католик) з визнанням прав наявних сенаторів (ними були винятково католики)²⁸⁰.

30 травня 1659 р. Ян Казимір, нав'язуючись до затвердженої через сейм Гадяцької угоди, видав універсал, яким підтвердив православним їхні привілеї. Одночасно забороняв чинити будь-які кривди «грецькому духовництву»²⁸¹. Разом із затвердженням Гадяцької угоди сейм призначив комісію, яка мала здійснити повернення православній церкві сакральних об'єктів. У ній явно переважали католики (до неї було вибрано також латинських духовних), хоча входили й православні послы²⁸². Такий склад комісії вказував на складнощі, до яких неминуче мусило дійти після початку акції повернення. Зрештою, у зв'язку зі швидким укладанням Гадяцької угоди комісари припинили свою діяльність²⁸³.

Під впливом нунція Відоні більшість латинських біскупів склала протестацію проти пунктів тексту «Гадяцької комісії», які заторкували релігійні проблеми. Окрему протестацію написав познанський біскуп Войцех Толібовський. Протестацію уклав і сам нунцій. Фактично ці жести значили не багато, й майже не вплинули на подальший розвиток подій, тим більше, що свою протестацію біскуп вписали тільки

²⁷⁹ Praszko J. De Ecclesia... – S. 89; Tomkiewicz W. Unia hadziacka ... – S. 23–24; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 172.

²⁸⁰ Volumina legum. – T. 4. – S. 297–298. Поп.: Герасимчук В. Матеріали до історії... – № 93. – С. 126–130; Tomkiewicz W. Unia hadziacka ... – S. 24; Mironowicz A. Prawosławie i unia ... – S. 177–178.

²⁸¹ Bendza M. Tendencje... – S. 29; Kubala L. Wojny duńskie ... – S. 245.

²⁸² Volumina legum. – T. 4. – S. 301.

²⁸³ Православні зуміли внаслідок діяльності комісії заволодіти між іншим церквами в Любліні, Городлі, Красноставі, Грубешові (Mironowicz A. Prawosławie... – S. 187–188. Поп. Praszko J. De Ecclesia... – S. 98–99.

до актів варшавської капітули, а не до канцелярських книг²⁸⁴. Латинські ієрархи не хотіли виразніше шкодити свіжоукладеному порозумінню, але водночас їм необхідно було, щоб показати свою вірність апостольській Столиці. Натомість сильніше, що природно, протестували проти пунктів угоди, дотичних Брестської унії, уніатські владики: адміністратор уніатської метрополії, полоцький архієпископ Габрієль Колена, а також володимирський єпископ Ян Потій²⁸⁵.

Однак, найбільше значення для майбутнього Гадяцької угоди мали події, які розгорталися в Україні. Значну роль в перекресленні гадяцького порозуміння відіграла Москва, яка в пропаганді проти І. Виговського постійно висувала на передній план релігійне гасло. Потужне військове втручання з боку Росії, а також щоразу більший хаос у середовищі козацтва призвели до падіння гетьмана, який у вересні 1659 р. зрікся булави й зі страху за своє життя подався з України. У мирній угоді, яку в жовтні того ж року підписав з посланцями царя Олексія новий український гетьман Юрій Хмельницький, був між іншим і пункт, що київський митрополит має підлягати юрисдикції московського патріарха. Без підтримки гетьмана митрополит Д. Балабан не був у спроможний успішно боротися за незалежність метрополії. Проте, як людина з оточення І. Виговського він фактично був вимушений залишити Київ й перебратися на терени, контрольовані коронною армією. Його місце невдовзі посів вірний Москві владику Л. Баранович²⁸⁶.

Падіння І. Виговського не тільки перекреслило триалістичну концепцію Речі Посполитої, як показало майбутнє, крах Гадяцької угоди призвів до виразного послаблення впливів православ'я в Речі Посполитій й одночасно до швидкого розвитку уніатської церкви. У наступні декади розділене українське козацтво не відігравало вже великої ролі в обороні Церкви. Протектором православ'я в Речі Посполитій після Гримултовського миру (1686) стали російські царі. Цей факт, як і остаточне вмонтування київської метрополії до московського патріархату (1686), а також резидування православних київських митрополитів на території Росії прискорили заходи польських королів, спрямовані на розвиток в Речі Посполитій уніатської церкви коштом православ'я.

Юрій Немирич — визначний український державний

і політичний діяч середини XVII століття

Віра Жук

6 (16) вересня 1658 року в обозі під Гадячем була підписана Гадяцька угода (Гадяцький трактат) між представниками Корони Польської і Великого князівства Литовського з одного боку та гетьманом і Військом Запорозьким — з другого про входження до складу Речі Посполитої козацької держави — Великого князівства Руського (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) на федеративних засадах, зберігаючи гетьманське правління. Унія мала бути скасована. Православна Церква урівнювалася у правах із католицькою. При підписанні цього

²⁸⁴ *Vetera monumenta ...* – Т. 3. – S. 544–547; *Litterae episcoporum ...* – Т. 2. – № 106, 108, 109. – S. 163–164, 166–173; *Mironowicz A. Prawosławie i unia ...* – S. 181–182; *Praszko J. De Ecclesia ...* – S. 92–93; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 219.

²⁸⁵ Цікаво, що обидва владики склали протестацію в кінці вересня 1659 р. (*Litterae episcoporum ...* – Т. 2. – № 111. – S. 174–175).

²⁸⁶ *Mironowicz A. Prawosławie i unia ...* – S. 185–186.

договору комісарами від польського короля Яна-Казимира були каштелян волинський Станіслав-Казимир Беньовський та Казимир-Людвіг Євлашевський, а з гетьманом Іваном Виговським дипломат, київський підкоморій Юрій Немирич, підписок Генеральної канцелярії Герасим Борисович (Борисенко) Каплонський та все Військо Запорозьке. Хоча в різних історичних джерелах наголошується, що Гадяцьку угоду з польським урядом уклав гетьман Іван Виговський, але, на думку багатьох істориків, автором цього проекту був Юрій Немирич [2, с. 113-115, 6, 71, 9, 354].

М.С. Грушевський у праці «Історія України-Руси» аналізує погляди низки вчених на сутність угоди і, зокрема, Ореста Левицького. Репрезентант Київського історичного гуртка учнів Володимира Антоновича стверджував, що Гадяцькі статті своєю широтою, глибоким і багатостороннім нормуванням усіх сторін громадського життя, включно до торгівлі, промислу, просвіти, науки і т. ін., «підіймаються високо над вузькою одностороннє-військовою конституцією, наданою Україні статтями Б. Хмельницького і з більшими чи меншими змінами повторюваною всіми договорними статтями наступних гетьманів» [9, с. 377].

О. Левицький, як зауважує М. Грушевський, при цьому дає їм високу оцінку і називає того, хто їх розробляв. Він пише: «... найрозумніша частина Гадяцьких статей належала європейсько-освіченій людині — Юрієві Немиричу. Сам гетьман Виговський нездужав піднятися настільки, щоб стати на рівні персонального безкористя в такій важній справі, як вироблення і переведення проекта, (нового) політичного і соціального життя свого краю і бути співробітником Немирича. Беньовський доносив своєму урядові, що Виговський дбає головно за те, «щоб він і його дім були певні королівської ласки, навіть не згадуючи про козаків, і таким чином усуваються єретичні гадки, породжені головою Немирича без відома Виговського» (розуміються пункти Гадяцького договору про повну автономність України) [9, с. 377].

Сам М. С. Грушевський в іншій своїй праці — «Иллюстрированная история Украины» — писав про Юрія Немирича як про одного з видатних односторонців Івана Виговського, освіченого українського шляхтича, справжнього автора Гадяцької унії [7, с. 336 – 337].

Володимир Антонович наголошував на поступках Україні з боку Польщі в національному руслі: Україна оголошувалася державою у внутрішніх справах вільною і незалежною, об'єднаною із Польщею під назвою Велике князівство Руське, на правах Великого князівства Литовського; всі урядові посади мали займати місцеві люди; вільно було відкривати друкарні, друкувати книги без будь-якої цензури, передбачалося заснування двох університетів, із яких — один у Києві [9, с. 377]. У цьому теж була чимала заслуга Ю. Немирича.

У статті «Іван Виговський» В.Антонович називав прибічників гетьмана, якими стали його родичі: генеральний суддя С.Богданович-Зарудний, обозний Тимофій Носач, полковник Іван Богун, Павло Тетеря (два останні пізніше затяті вороги гетьмана), Петро Дорошенко. Далі вчений наголошує: «Найавторитетніший був Юрій Немирич, що мав європейську освіту» [1, с. 47].

Микола Аркас у своїй «Історії України-Русі» стверджував, що саме Юрій Немирич найбільше працював над розробкою Гадяцького акту [3, с. 232].

І. П. Крип'якевич, говорячи про 50-ті роки XVII століття, про те, що політична думка в Україні переживала тоді час великого піднесення, наголошував: «Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, шляхтич визначного роду, освічена людина, що довго проживав у Голландії, Англії та Франції, пробував сили в літературі і віддавався дипломатії; спершу аріянин, він пізніше повернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирини і вступив до Запорізького Війська [нижче дещо буде уточнено, коли Ю. Немирич прийняв православ'я та

перейшов на службу до України. — Прим. В.Ж.]. Він добре орієнтувався в міжнародних відносинах і в Україні підтримував «сретичні думки» (як висловлювалися поляки) про вільну Українську Державу, «про «Руське Князівство», що мало існувати під гарантією сусідніх держав». І новим кроком на цьому шляху, як зазначав учений, мало бути встановлення більш близьких зв'язків із Польщею [14, с. 190].

Учені діаспори теж вважали і вважають автором Гадяцького трактату Юрія Немирича. Так, історик, професор Д.Дорошенко писав, що з-поміж в ролі найближчих дорадників і помічників гетьмана найпомітнішою постаттю був Юрій Немирич. Він здобув блискучу освіту в Голландії, в Оксфорді і Кембриджі, потім у Парижі, був автором кількох праць із історії й теології. Ще батько Юрія прийняв протестантство у формі так званого аріанства, а сам Юрій був палким його прихильником, засновником аріанської академії в Киселині на Волині. Він брав участь у війнах зі Швецією і Москвою, обирався до сейму. На початку 1657 року вступив на українську службу й виявив себе ширим прихильником політичних планів Б.Хмельницького і, щоб не різнитися від свого народу вірою, став православним [11, с. 44, 52-53].

Але все свідчить про те, що Ю. Немирич перейшов на українську службу вже з часу обрання І. Виговського гетьманом. Розквіт політичної діяльності Немирича і припадає на час гетьманування Виговського. Д. Дорошенко теж акцентує на авторстві Юрія Немирича стосовно Гадяцького трактату [11, с. 44, 52, 53, 58; 12, с. 126].

Н. Д. Полонська-Василенко теж помилково відносить Ю. Немирича до числа тієї високоосвіченої української шляхти, якій широко відкрив двері Богдан Хмельницький. Говорячи про укладення І. Виговським союзного договору з Польщею 6 (16) вересня 1658 року, зазначає вчена, що автором цього видатного твору про федерацію трьох рівноправних держав — Польщі, Литви і України під назвою «Велике Князівство Руське» був, головним чином, Ю. Немирич. Договір цей не був реалізований, проте він мав велике значення, як пам'ятник державницької думки України, а самого творця вчена називає видатним юристом і дипломатом [17, с. 34, 38].

Професор Торонтського університету Канади, українець за походженням Орест Субтельний у своїй праці з історії України відзначає, що велику допомогу Іванові Виговському в налагодженні порозуміння з поляками надавав «український аристократ Юрій Немирич, який довгий час навчався в Європі й підтримував ідею суверенного «Руського» князівства, незалежність якого спиралася б на міжнародні гарантії, як у Голландії чи Швейцарії. Але Виговський, що готувався до війни з Московським царством, не мав достатньої сили, щоб наполягати на визнанні поляками незалежності України. У 1658 року після тривалих дискусій українські та польські послы досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат» [22, с. 183]. Головну роль в українському посольстві, як відомо, тоді відіграв Ю. Немирич. Отже, і О. Субтельний визнає, що останній надавав велику допомогу І. Виговському в налагодженні зв'язків із Польщею, відіграв вагомий роль у підготовці та підписанні Гадяцького трактату.

Найбільш детальну характеристику Юрію Немиричу, опубліковану ще на початку 90-х років XX століття, дав український історик Михайло Слобошпицький. Він пише, що Ю. Немирич — це одна з видатних і, водночас, маловідомих постатей української минувшини; сучасники в своїх спогадах зафіксували, що він вражав усіх дивовижною освіченістю і рідкісним красномовством. І це цілком закономірно, оскільки змолоду він жив довго в Європі, навчався в університетах Голландії, Англії і

Франції, писав книги з історії й теології, пройшов довгий і складний шлях релігійних та філософських шукань.

Рід Немиричів, як зазначає М. Слабошпицький, був протестантським. Повернувшись із Європи, Юрій організував великий гурток социніан і керував ним. Назва «социніани» походить від видатного італійського релігійного діяча Фауста Социна, який заснував радикальний напрям у протестантизмі. Одним із основних його положень вважалося, що Святе Письмо має прийматися як джерело віровчення тільки в тому випадку, якщо воно не суперечить розумові. Таке відкидання католицьких догматів у тодішній Польщі вважалося нечуваним зухвальством. Тож социніани, які почали з'являтися в Речі Посполитій ще з кінця XVI століття, переслідувалися й виганялися з країни [21, с. 235].

Незважаючи на переслідування, социніани-аріанці продовжували свою діяльність. У родовому маєтку Немиричів на Волині збиралися найосвіченіші люди Польщі та України, влаштовували філософські й теологічні диспути. Ці прогресивно налаштовані громадські діячі шукали шляхів удосконалення як самої людської природи, так і всього тогочасного суспільства. Там панував дух неприйняття існуючих соціально-політичних порядків Речі Посполитої, весь гурток Юрія Немирича відзначався різким критицизмом і далеко не позитивною оцінкою тодішньої дійсності. Такі ж громади існували й у деяких інших містах України, але найчисленніша з них групувалася саме навколо Юрія Немирича. В його родовому маєтку діяла й социніанська вища школа (дехто з істориків називав її академією), яку очолював, був її ректором відомий український учений і поліглот Євстахій (Адам) Кисіль [21, с. 235].

У 30-х роках XVII століття Юрій Немирич брав участь у походах на Москву. А в часи Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького проти польської шляхти Ю. Немирич, який мав чимале власне військо, виступав на боці Речі Посполитої. З 1655 року перебував на службі у шведського короля Карла X Густава. А вже через два роки [явно після смерті Б. Хмельницького. — Прим. В.Ж.] цей один із найбільших земельних магнатів на Правобережжі і депутат польського сейму повертається до свого рідного народу й переходить з католицизму в православ'я. Як пише М. Слабошпицький: «Він, очевидно, сам добре розумів, що може прислужитися Україні своїм глибоким державним розумом» [21, с. 236].

Як відзначав американський історик, професор Георгій Вернадський, перейшовши на службу до Війська Запорозького, Юрій Немирич отримав не лише звання полковника, посаду підкоморія Києва, але й повернув усі свої колишні маєтності на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра і «був призначений старостою Кременчука» [5, с. 34].

Становище Ю.Немирича і його повноваження в уряді І.Виговського значно перевищували всіх тодішніх полковників. Він став кимось на зразок канцлера в європейських державах: вів усі дипломатичні питання, очолював найвідповідальніші гетьманські депутації, був головною особою в міжнародних переговорах, йому належало вирішальне слово у виробленні законів. Люди з опозиції Виговського злісно іронізували, що гетьман кроку не може ступити без благословення Немирича. Тож чимало істориків і вважає, що саме Немиричу належить ідея утворення суверенного «Руського Князівства» — Української держави, яка б мала міжнародні гарантії. Він гаряче підтримував Виговського в його намірах вийти з-під ганебної залежності московського царя й змінити політичний статус України, яка на той час все помітніше ставала колонією. За домовленістю з гетьманом Немирич почав активні переговори з Польщею, наслідком яких і стали Гадяцькі статті (що їх в історії ще називають Гадяцькою Конституцією та Гадяцьким трактатом) — важливий і

справді передовий для того часу документ, що міг змінити історичну долю України [21, с. 236].

«Універсальний словник-енциклопедія», виданий наприкінці ХХ століття, у біографічній довідці про Юрія Немирича підтверджує, а почасти й повторює мовлене у дослідженні М. Слабошпицького, називає його видатним українським державним і політичним діячем, автором проекту Гадяцької угоди 1658 року і концепції Великого князівства Руського в унії з Польщею та Литвою. Як канцлер Великого князівства Руського, Ю. Немирич очолював козацьку делегацію на сейм 1659 року, загинув під час громадянської війни в Козацькій державі на початку страшної Руїни [23, с. 929].

До сочиніан належав і батько Юрія Немирича Степан (помер 1630 року), який був київським підкоморієм, високоосвіченою людиною, у свій час навчався в Альтдорфському і Базельському університетах, брав участь в укладанні Куруківської угоди 1625 року [10, с. 510].

Сам Юрій Немирич був одним із засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Він володів великими маєтками і на Правобережній, і на Лівобережній Україні, утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-московській війні 1632-1634 років та у війні зі Швецією. Ю. Немирич був київським підкоморієм (суддя станового шляхетного суду). Ставши лідером українських сочиніан, він відстоював їхні права на Люблінському трибуналі 1636 року і на сеймах 1637—1638 років. Як прихильник аріанства, 1646 року він зазнав переслідувань з боку польського уряду і був позбавлений значної частини своїх маєтків та засуджений до вигнання з Речі Посполитої [10, с. 510].

Під час Хмельниччини Юрій Немирич воював на боці польських військ, був генеральним полковником, а 1655 року приєднався до шведського короля Карла X Густава і, будучи призначеним генералом кавалерії, брав участь у військових діях у Трансільванії та Польщі. І в цьому довіднику сказано, що на початку 1657 року Ю. Немирич перейшов на українську службу та став щирим прихильником політичних планів Б. Хмельницького, вів тривалі переговори зі шведським урядом, які завершилися підписанням Корсунської угоди 1657 року, за якою Швеція визнавала Україну незалежною державою. 1657 року Ю. Немирич прийняв православ'я і отримав звання полковника, а після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Виговського [10, с. 342, 510].

На нашу думку, тут допущена одна помилка. Як відомо, в 1655-1657 роках Ю. Немирич був на службі у шведського короля. З інших джерел знаємо, що 16 січня 1657 року до Чигирина прибуло шведське посольство (зрозуміло, що в його складі був посол Швеції Ю. Немирич) для укладення союзу з Богданом Хмельницьким. Умови союзу — визнання Швецією Козацької держави в межах трьох воєводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського. Але ці умови не були прийняті Б. Хмельницьким і козацькою старшинською радою. А в жовтні 1657 року, уже після смерті Б. Хмельницького, новий гетьман І. Виговський уклав союз зі Швецією, що, звичайно, не обійшлося без Ю. Немирича [6, с. 70, 71]. Отже, він перейшов на службу не до Б. Хмельницького, а до І. Виговського. І це підтверджується у книзі Сергія Павленка «Іван Мазепа як будівничий української культури».

Розповідаючи про навчання майбутнього гетьмана І. С. Мазепи у 50-х роках XVII століття в Києво-Могилянській колегії, С. Павленко пише: «Навчання Івана Мазепи у Києві тривало, на нашу думку, до 1657 року — саме тоді Україна, зневірившись у союзі з Москвою, бере курс на контактування з іншими державами, зокрема Швецією, з якою у жовтні козаки уклали оборонний союз. Новообраний гетьман Іван Виговський підписав зі шведським послом українського походження Юрієм Немиричем договір, згідно з яким Карл X Густав зобов'язувався добитися

визнання Польщею незалежності України і прилучення до неї західноукраїнських земель. Стала виношуватися й ідея об'єднання з Польщею на федеративних засадах.

Юрій Немирич, перейшовши на службу до свого друга Івана Виговського, мав великий вплив на його політику. Доля Івана Мазепи, його становлення як майбутнього керманіча України певним чином теж була визначена цим помітним державним і політичним діячем доби Руїни. Ю.Немирич здобув освіту в університетах Лейдена, Базеля (1630 – 1634), Оксфорда, Кембриджа, Парижа і дослужився до генерала кавалерії у шведського короля (1655-1657). Він був автором проекту Гадяцького договору 1658 року, в якому окремим пунктом ішлося про зрівняння Київської колегії у правах з Краківською академією і перейменування її в академію» [15, с. 23].

Як стверджує у своїй праці С. Павленко, батько Івана Мазепи Степан Мазепа, який виконував з І.Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 році до найближчих соратників гетьмана, а відтак і Ю. Немирича. Тож не випадково у 1657 році 18-річного Івана Мазепу відправляють вивчати артилерійську справу до голландського міста Девентер. Там у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Колединські, нобілес польонус». У сьомому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» у додатках, написаних генералами Тер Аа і де Басом, говориться про те, що «Йоаннес Колединські, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливці гармат Віллема Вегеварда у Девентері. У цьому ж місті вчився артилерійського мистецтва раніше і Юрій Немирич, який теж реєструвався як «польонус». Це пояснюється тим, що тоді не вживався термін «українець», мешканців Правобережжя називали поляками (бо вони належали до Польщі), а лівобережців — литвинами [15, с. 23 – 24].

Під впливом Юрія Немирича його молодший брат Степан Немирич (1626/1630 — 22.12.1684) — військовий діяч і видатний артилерист свого часу, під час Національно-визвольної війни 1648-1657 років теж воював на боці Польщі проти повсталих мас, яких очолив Богдан Хмельницький, потім перейшов на службу до українського війська. У 1658-1659 роках він обіймав посаду генерала артилерії Великого князівства Руського, пізніше був каштеляном і воєводою київським [10; с. 510]. Для української козацької армії потрібні були фахівці — гармаші. Цим і пояснюється направлення Івана Мазепи на навчання в Девентер. Там він навчався і товаришував з майбутнім генералом Речі Посполитої Мартином Конським, який 23 березня 1695 року у листі до гетьмана згадував про їхню дружбу, «которую имел есм в молодых летах с вельможностью Вашею» [15, с. 24].

Після укладення у вересні 1658 року Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманщиною, згідно з яким остання як Велике князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, які провокували опозицію гетьмана до виступів. І. Виговський у грудні 1658 року та в січні 1659 року шле послів до польського короля Яна-Казимира з проханням надати відчутнішу допомогу, бо полки Московської держави вже крок за кроком просувалися у глиб гетьманської території. У складі одного з таких посольств «просити людей на поміч» були Ю. Немирич, Г. Лісницький та батько І. Мазепи — С. Мазепа. Це вказує як на високе становище останнього, так і на дуже близькі стосунки його з Ю. Немиричем [15, с. 25].

У травні 1659 року у Варшаві зібрався сейм, де було затверджено Гадяцькі пакти, а 22 травня того року на урочистих зборах Сенату присягали король, арцибіскуп Гнізненський (як найстарший з-поміж католицького духовенства в королівстві), гетьмани коронний та литовський, канцлери, маршалки, а далі, за митрополитом Київським, присягали й усі послы Великого князівства Руського. На сеймі і на урочистих зборах Сенату були козацькі послы Великого князівства

Руського, генеральні старшини Носач, Груша, миргородський полковник Лісницький, по два сотники з кожного полку та значні козаки — всього до 200 чоловік. На чолі того посольства стояли депутати: з Києва Юрій Немирич, а з Чернігова — Прокіп Верещака. На сеймі було багато суперечок, доки затвердили Гадяцькі пакти [3, с. 235].

Коли посли повернулися з Варшави, Ю. Немирича було призначено старшим над звияжним військом, яке він розквартирував у Ніжині, Чернігові, Борзні та в інших містах, що стало тяжкою повинністю для населення і викликало невдоволення. Не розуміючи головного значення Гадяцької угоди, народ почав з обуренням говорити про розквартироване військо, у складі якого було багато поляків, ніби це повертаються старі часи з польськими порядками. Цим скористалися противники І. Виговського, які підбурювали народ. Невдоволених очолювали прихильники Москви — ніжинський протопіп Максим Филімонів, шурина Б. Хмельницького Василь Золотаренко, який мріяв сам стати гетьманом, та Тиміш Цецюра, котрий теж сподівався вислужити собі гетьманський уряд. Їх підтримували московські війська [3, с. 236].

Канцлер Великого князівства Руського Юрій Немирич брав участь у Конотопській битві на р. Соснівці під Конотопом (тепер Сумська обл.), яка відбулася 28 – 29 червня (8 – 9 липня) 1659 року Українську армію (об'єднане козацьке військо) очолював гетьман І. Виговський, татар — Мехмет-Гірей; були тут і польські загони, німецькі, угорські та сербські найманці. Московські війська, якими командували О. Трубецький та Г. Ромодановський, втративши у тій битві близько 30 тис. чол. убитими і 5 тис. полоненими, відступили під Курськ. Але скоро після цієї перемоги, у серпні 1659 року, про перехід на бік московського царя заявили полковники В. Золотаренко, Т. Цицюра (Цецюра), Я. Сомко, І. Богун, І. Іскра, а кошовий Запорозької Січі І. Сірко заставив татар відступити в Крим. Підбурені старшинською опозицією, при підтримці московського уряду, кілька козацьких полків підняли повстання на Сіверщині проти гетьманської влади, а зі сходу повели наступ московські війська [10, с. 342; 6, с. 71; 20, с. 151]. Невдоволена була і частина правобережної козацької верхівки, яку не задовольнила затверджена сеймом редакція Гадяцької угоди (із 24 її пунктів 7 було відхилено, а 6 скориговано), та, передусім, промосковськи настроєні лівобережці, які й підняли опозиційне повстання. Розпочалася кривава бійня, в якій йшло жорстоке винищення прибічників І. Виговського та членів їхніх сімей. Московське військо князя Ю. Баратинського, яке йшло на Київ, стратило понад 3000 «зрадників». Під Кобижчею на Чернігівщині загинув і Юрій Немирич, який очолював гетьманські війська [10, с. 342; 15, с. 25 – 26]. За одними даними, він загинув у бою з московськими військами на чолі з воєводою В. Шереметєвим поблизу Ніжина [10, 342], за іншими — Т. Цецюра послав до Ніжина своїх козаків, які 1 вересня (за новим стилем) 1659 року зненацька напали на звияжних жовнірів, котрих очолював Ю. Немирич, буквально за годину порубали-повбивали їх усіх, а самого Немирича, якому спершу вдалося втекти, догнали і зарубали [3, с. 236].

У вересні 1659 року І. Виговський залишився без війська і змушений був шукати прихистку в короля, передавши булаву Юрію Хмельницькому на «Чорній раді», що зібралася на околиці Білої Церкви. Військо Виговського допомагало полякам у боях із Шереметєвим, який розпочав похід на Польщу. Під Чудновом Шереметєв зазнав поразки, і там за наказом Виговського було страчено Цюцюру (Цецюру). На Правобережжі залишалася польська сторожа на чолі з полковником Маховським. Тим часом на Брацлавщині спалахнуло селянське повстання проти шляхти. Обраний правобережним гетьманом Павло Тетеря, побоюючись, що Іван Виговський може повернути собі гетьманську булаву, змовившись із начальником

польського відділу Маховським, запросив Виговського до себе в Корсунь ніби на нараду, але тут його звинуватили в зраді й 1664 року розстріляли, хоча він мав титул київського воєводи, барського старости і сенатора. Та це безправство минуло Тетері й Маховському безкарно [1, с. 51-52, 11, с. 69].

Багатьох прибічників «Руського князівства» Ян-Казимир взяв під свою опіку. Степана Немирича він призначив київським підкоморієм, Степана Мазепу — чернігівським підчашієм, а сина Степана Мазепи Івана король узяв до свого двору покоевим [15, с. 25-26].

По-різному оцінювали і оцінюють діяльність гетьмана І. Виговського та його найближчого дорадника і головного автора Гадяцького трактату Ю.Немирича як тогочасні літописці, так і історики наступних століть. Дехто зазначає, що авторитет І. Виговського, Ю. Немирича, І. Нечая (наказний гетьман тієї доби) не міг зміцнити факт передачі їм польською владою маєтностей, які приносили 40 тисяч злотих доходу щорічно (злотий до середини XVII століття в середньому дорівнював 20 російським копійкам). Юрій Немирич вже наприкінці 1657 року отримав від гетьмана свої колишні економії у шести населених пунктах Полтавщини, що викликало бурхливий гнів жителів, які вважали його лютеранином [20, с. 149].

Більш детальну характеристику цього діяча дає «Довідник з історії України. А-Я» [10, с. 510; 23, с. 1266]. Українській шляхетський рід Немиричів був відомий на Київщині з 1528 року. Наприкінці XVI століття він поділився на дві лінії — Черняхівську і Олевську. Найвідомішими представниками цього роду були: Йосиф Немирич, київський земський суддя у 1580 — 1590 роках, Андрій — київський земський суддя, родоначальник Черняхівської лінії роду [10, с. 801].

Немиричі мали володіння на сучасних полтавських землях з давніх часів. Землі по Ворсклі від Санчаровського (Санджарівського, Санжарівського) перевозу до гирла віддані були ще 1571 року зем'янину (козакові) Омеляну Івановичу, нащадки якого на початку XVII століття уступили їх Ст. Гурському, а останній продав їх Немиричам [13, с. 158]. Гурським до 1643 року належали землі на нижній Ворсклі та по верхній течії Орелі з її притоками з правого боку Берестовою та Орчиком [18, с. 935], які з того року перейшли до Немиричів, володіння котрих ще раніше з'явилися на сучасних землях Полтавщини. Ще у 1625 року Немиричі купили у шляхтичів Ліщинських село Хорішки, яке вперше згадується в документах 1600 року і на той час там налічувалося близько 50 хат [19, с. 1026, 1028]. Там же поруч, у Черкаському обводі (ще староство, округ) Київського воєводства значилося з 1616 року як королівська власність місто Голтав – Говтва, де того року проживало 30 селян та 150 козаків, а в 1622 році — 20 селян та 230 козаків [19, с. 1026, 1028].

Говтва і Хорішки нині села — центри сільрад Козельщинського району Полтавської області. До складу Хорішківської сільради тепер входять як самостійні невеликі села, колишні частини древнього великого міста Говтви, а також і два села під назвами Юрки і Юрочки. Вірогідно, колись, як хутори, вони належали Немиричами, які й назвали їх на честь свого сина Юрія.

Як стверджує М. С. Грушевський, коли Гурський перепродав свої права Немиричам, тоді давніші володарі, нащадки Омеляна Івановича, знайшли на своїй землі ще більш поважного купця — Станіслава Потоцького, сина гетьмана, пізніше сумного героя з-під Жовтих Вод. Він на кілька років перед Хмельниччиною і став паном цієї української латифундії [9, с. 286]. Якою частиною з тих земель і який час володів С. Потоцький, сказати важко, оскільки маємо й інші відомості.

Як писав Д. Багалій, із судової претензії Юрія Немирича 1643 року до панів Кгурських (Гурських), яка виникла внаслідок того, що останні не захищали його проти воєводи брацлавського Станіслава Потоцького, видно, що землі по Ворсклі та Орелі були продані (йому — Немиричу) «з людьми на тих кгрунтах осажоними, з

ловенем рыбы и звѣра, з млынами, карчмами, робенемъ селетръ, паленемъ попеловъ, копанемъ крушцовъ» [4, с. 565-566].

Із донесення возного, якого було послано для розслідування цієї справи, дізнаємося, що Юрій Немирич піклувався про заснування на новопридбаних землях слобід. Одну з таких заснованих ним слобід – Біликів Брід (нині смт. Білики Кобеляцького району) розігнав коронний обозний тлумацький і черкаський староста Адам Казановський у 1647 році. Він наслав своїх козаків у кількості близько 200 чоловік, які побили й пограбували слобожан, забрали у них коней, худобу, гроші та різне майно. Приводом до такого гвалтівного нападу послужило те, ніби слобода осіла на землях Казановського, хоча він міг оголосити землі своїми як черкаський староста. Чим закінчилася ця справа, не відомо, бо вона була перенесена в трибунал, а 1648 року почалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Повсталі маси захопили шляхетські маєтки, що перейшли до влади і правління гетьманського, частина була в складі Говтвянської сотні Чигиринського, потім Миргородського полку, решта — у Полтавському полку. Слід зауважити, що повинності підданих у часи Ю. Немирича полягали у грошовій данині, решта доходів власників надходила від різних угідь, млинів, селітряних буртів, рибних ловель та ін. Панщини селяни не відробляли [4, с. 566].

Інший історик дореволюційних часів П.Кітіцин у своєму дослідженні «Кобылякская старина» писав, що Немиричам у 1648 році належали городки в цьому краї: Переволочна, Кобыляк (нині м. Кобеляки), Біликів Брід (тепер смт. Білики Кобеляцького району) і Санжарів (тепер смт. Нові Санжари – районний центр Полтавської області). У першій половині XVII століття, як пише П.Кітіцин, польський комісар Ю.Немирич побудував фортеці на правому березі Ворскли у тодішніх містечках Кобыляках (Кобеляках) і Кишинці. За розповідями старожилів, фортеця на горі в Кобеляках була земляна (подібна до фортеці в Нових Санжарах), оточена валом, який починався від Ворскли і проходив по дорозі, що потім називалася Катеринославською, повертав на схід поблизу лавок (крамниць) і через площу, Троїцькою вулицею, спускався до річки. Фортеця мала двоє воріт [13, с. 158-159].

Утративши володіння на землях Полтавщини на цілий десяток років, Ю. Немирич отримав їх уже від нового гетьмана І. Виговського, але продовжити запланований економічний розвиток своїх маєтностей він уже не міг. На заваді цьому стала не лише велика державна і політична робота на благо України, але й жорстокі криваві бої з тими, хто виступав проти її незалежності, хто, не розуміючи суті і значення Гадяцького трактату, спираючись на війська московської держави, підняв маси на боротьбу проти гетьмана І. Виговського та його союзників. У одній із цих битв Юрій Немирич і загинув. Але все те, що він встиг зробити за своє порівняно коротке життя, свідчить, що він був не лише талановитим державним діячем, дипломатом, політиком, але й господарником, засновником ряду населених пунктів і на полтавському Лівобережжі, яке відроджувалося, був видатною постаттю в українській історії.

Примітки:

1. Антонович Володимир. Іван Виговський // Гетьмани України: історичні портрети. Збірник. – К.: Журн. «Україна», газ. «Вечірній Київ», 1991. – С.45-52.
2. Апанович О.М. Виговський Іван Остапович // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII -XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упор. З.І.Хижняк; за ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
3. Аркас Микола. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – 392 с.

4. Багале́й Дми́трий. *Займаницина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст.* // *Киевская старина*. – 1883. – Т.12 (Декабрь). – С.560-592.
5. Вернадский Г.В. *История России. Московское царство* / Пер. с англ. Книга 2. – Тверь: Леан; М.: Аграф, 1997. – 412 с.
6. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. *Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник*. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
7. Грушевский Михаил. *Иллюстрированная история Украины. Приложения: Древние письменна об Украине-Руси. Её новейшая история*. – К.: МП «Левада», 1995. – 696 с.
8. Грушевський Михайло. *Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т.VI. – 674 с.
9. Грушевський М. *Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1998. – Т.X. – 394 с.
10. *Довідник з історії України. А-Я. Видання 2-е, доопрацьоване і доповнене*. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
11. Дорошенко Дмитро. *Нарис історії України*. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – К.: Глобус, 1992. – Т.2. – 351 с.
12. Дорошенко Дм. *Історія України: 3 малюнками: Для школи й родини: / Передм. та комент. В.А.Смоля і В.М.Рички*. – К.: Освіта, 1993. – 238 с.
13. Кितिцын П.А. *Кобылякская старина* // *Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1907. – Выпуск четвертый*. – С.158-172.
14. Крип'якевич І.П. *Історія України*. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
15. Павленко Сергій. *Іван Мазепа як будівничий української культури*. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.
16. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. *Історія України: Неупереджений погляд: Факти, Міфи, Коментарі* / В.В.Петровський, Л.О.Радченко, В.І.Семененко. – Х.: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
17. Полонська-Василенко Наталія. *Історія України. Видання 3-тє*. – К.: Либідь, 1995. – Т.2. – 608 с.
18. Пясецкий А. *Полтавщина в первой четверти XVII века* // *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. – 1898. – № 26. – С.923-935.
19. Пясецкий А. *Полтавщина в первой четверти XVII века* // *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. – 1898. – № 26. – С.1016-1030.
20. Семененко В.И., Радченко Л.А. *История Украины. С древнейших времен*. – Х.: Торсинг, 2002. – 480 с.
21. Слабошпицький М. *З голосу нашої Клію. Події і люди української історії*. – К.: Довіра, 1993. – 255 с.
22. Субтельний Орест. *Україна: Історія* / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – 3-е вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
23. *Універсальний словник-енциклопедія*. – К.: Вид-во «Ірина», 1999. – VII + 1551 с.
24. Цимбалюк В.І., Пасічник Ю.І. *Колиска українського народу*. – К.: Управління освіти Київської обласної адміністрації, 2000. – 232 с.

ПОЛТАВЩИНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Політична обстановка на Полтавщині перед укладанням

Гадяцької унії: повстання Мартина Пушкаря

Володимир Мокляк

27 липня (6 серпня н. ст.) 1657 року в Чигирині помирає гетьман Богдан Хмельницький, передавши владу малолітньому синові Юрію.

Звісно, що такий розвиток подій не відповідав як потребам часу, так і настроям козацької старшини та політичного моменту. Тому, одразу ж після того, як тіло покійного гетьмана було віддане землі, в Чигирині збирається старшинська рада, яка ухвалила, що функції гетьмана, на час малолітства Юрія, буде виконувати енергійний генеральний писар Іван Виговський. Це питання, очевидно, було вирішене задовго до ради. Ще до похорону Б. Хмельницького він був упевнений у розгляді його на свою користь. Цю впевненість І. Виговський висловлює і у розмовах з московськими посланцями: «А як поховаємо гетьмана Б. Хмельницького, буде у нас рада, кого вибирати гетьманом. Б. Хмельницький, помирав, наказав мені бути опікуном його сина, і я то пам'ятаючи його наказ, його сина не покину. Полковники і сотники і все Військо Запорізьке кажуть мені бути гетьманом, доки Юрій Хмельницький прийде в літа і совершенний розум...» [6, с. 30].

Московський уряд намагається сповна скористатися непевною ситуацією, що виникла в Україні зі смертю Б. Хмельницького. Основний клопіт Москви — це поступова ліквідація самостійності Української козацької держави. Розумів це, отримуючи до своїх рук булаву, і Іван Виговський. Розумів також і те, що проти його обрання гетьманом буде певна опозиція. Центром її стало Запорожжя, яке давно недолюблювало колишнього генерального писаря, до того ж вимагало, щоб вибори були проведені на Запорожжі, й не визнавало Чигиринської ради. Саме тому І. Виговський, намагаючись здобути якнайширшу підтримку своїм планам, кладе булаву.

Повторна рада, проведена 15 (25) жовтня 1657 року в Корсуні, віддає гетьманську булаву І. Виговському. Серед тих, хто голосував за такий вибір був і полтавський полковник Мартин Пушкар, переяславський — Павло Тетеря, прилуцький — Петро Дорошенко [7, с. 53; 5, с. 217]. Однак, спочатку не виступаючи проти обрання гетьманом Івана Виговського, Мартин Пушкар невдовзі починає висловлювати претензії на гетьманську булаву. Причини такого різкого повороту в політиці полтавського полковника невідомі. Ми маємо лише слабкий відголосок якоїсь суперечки між ним та І. Виговським на Корсунській раді. Це простежується у його пізнішому листі. Такий факт відмітив іще М. Грушевський, більше того, він процитував фрагмент Пушкаревого листа: «як ми, полковники з тим гетьманом (І. Виговським — В.М.) були на раді в Корсуні, він підняв булаву, говорив полковникам: «Присягайте мені! А я цареві не присягав — це Хмельницький присягав». Я йому казав: «Я і все військо Запорозьке, чернь, присягали великому государеві і його дітям на вічне підданство з жінками і дітьми, — а тут кому присягати? Шаблі чи гарматі?. Виговський вийняв з кишені царські мідяні гроші, кинув на стіл і так говорив: «Полковниче! Цар московський хоче нам давати жалування мідяними грошима, а що то за гроші і як їх брати?». Я на те сказав: «Хоч

би великий государ велів з паперу нарізати гроші і нам такі прислав, я радо прийму і таке жалування — аби тільки було на них ім'я великого государя» [6, с. 62]. Якщо дійсно така розмова відбулася насправді під час ради, то правомірно поставити питання, а чи не обговорювався уже під час виборів гетьмана подальший шлях розвитку козацької держави. І якщо так, то чи не було це логічним продовженням політики Б. Хмельницького останніх років, коли він фактично розірвав переяславські домовленості з Москвою і проводив політику як незалежний володар? До речі, той факт, що до Корсунської ради М. Пушкар був у згоді з І.Виговським і не мав до нього ніяких претензій, засвідчують і розповіді в Москві запорозьких посланців. Відповідаючи на запитання в Москві вже після 31 листопада 1657 року, запорозькі посланці називали тих представників, що були у згоді з І.Виговським і яких вони вважали своїми найбільшими ворогами: «перший Григорій Лісницький (миргородський полковник — В.М.), далі ірклівський полковник [Джаджалий], полтавський полковник [Пушкар] та ніжинський полковник [Золотаренко] [6, с. 110].

Таким чином, можна припустити, що саме незгода у питаннях подальшого розвитку України стала причиною розладу між Мартином Пушкарем та Іваном Виговським.

Безпосередньо повстання Полтавського полку розпочинається наприкінці грудня 1658 року. Вірогідно, такому розвитку подій сприяло і надання гетьманом маєтностей на території полку Юрію Немиричу — містечок Санжари, Кобеляки, Білики, Кишеньки та Переволочни, що завдяки своєму географічному становищу, були тісно пов'язані з Запорожжям. Необхідно також звернути увагу і на ту обставину, що частина цих маєтностей лежала в межах Кобеляцької сотні Полтавського полку, і таке надання значно урізало не лише владу полковника, а й підривало економічну базу полку. Звичайно, це не могло сприяти нормалізації відносин між полтавським полковником і гетьманом. До того ж, одночасно з цим намісник Івана Виговського у Миргородському та Полтавському полках Тимофій Прокопович розпочав конфіскацію маєтностей у частини козаків та міщан і чинив над ними розправи. [6, с. 114,128].

Приводом до початку військових дій І.Виговського проти полтавського полковника, за свідченням літопису С. Величка, послужили події в Гадячі, перебуваючи в якому гетьман скарив «смертию несколько человек войсковых значных и чиновних Гадяцких, на которых имел подзор и неприязнь ку себе» [4, с. 324]. У цей час гетьман робить, мабуть, останню спробу закінчити справу миром. Він направляє до М. Пушкаря гадяцького намісника Тимофія Прокоповича, але, боячись, що його спіткає доля гадяцьких старшин, М. Пушкар арештовує останнього і, використавши як привід раніші звинувачення та пригадавши якийсь погром донських козаків біля Подолок під Гадячем, наказує схопити гадяцького намісника і відправити його до Колонтаївського воєводи як зрадника і ворога царя [6, с. 136], до того ж направляє до гетьмана лист і, начебто, погрожує йому війною [1, с. 89]. Після цього випадку гетьман І. Виговський відправляє з Миргорода до Полтави для погамування М. Пушкаря військо — півтори тисячі козаків та сербів на чолі з Іваном Богуном та Іваном Сербином [1, с. 91]. Однак, загін спіткала невдача. Незважаючи на малу відстань, військо заблукало і замість Полтави вийшло біля Опішні, ворота якої жителі замкнули перед І. Богуном. Не вдаючись до штурму, останній разом з І. Сербином попрямував до місця призначення, просунувшись таким чином до Великих Будищ. Така невправність гетьманських керманичів дала можливість М. Пушкарю не лише отримати звістку про наступ, а й зробити спробу запобігти йому. На цей час у Полтаві знаходився загін запорозьців з Яковом Барабашем на чолі. Останній, приєднавши до свого війська 60 — 700 полчан, виступив назустріч і в середу 27 січня «светом рушивши, скоро напал на Сербов тих за долиною Голтвою,

под Диканкою, против Рога Жукового Байраку», коли ті, не очікуючи атаки, «обед готовати» почали, «и розгромил их всех вконец, так иж мало що ушло их до Миргорода» [4, с. 325]. Загальні втрати І. Богуна та І. Сербина, за свідченнями, наведеними М. Грушевським, склали 300 чоловік [6, с. 136 – 137]. Маємо лист М. Пушкаря з описом згаданих подій: «...генваря в 25 день из-за Дуная грошевой люд зятагли, Волог (волохів — В.М.), Сербов, и янчан и казаков охотников взявши, и при тех наемных людех старших Ивана Богуна, бывшего полковника брасловского и Ивана Сербина полковника, над теми людьми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя Голтвянского, своих помощников прислал был до города Опошенен на Ворскло реку. И мы о Выговского неправде и измене нашему царскому величеству услышав, по присяге нашей вечной справедливой, вашему царскому величеству велели тот город запереть, и Платаву, город украинной вашего царского величества, потому жь заперли. И те прехитрые иноземцы и с старшинами своими до Опошнего пришли были, замысл превратный взявши, хотели тот город Опошный огнем и мечем снести и христиан православных в неволю отдать; и там их не пустили, заперли город, и те неверные до Платавы от Опошнева пошли и мы и с сотники и с атаманы и со всею чернью и со всем посполством раду взяв, присягу исполняячи, вашему царскому величеству додержав под присягою душ наших Выговского измену видячи, ему не здаемся, только умереть про присяге вашему царскому величеству с народом христианским будучи, взяв Бога на помощь и ангеля хранителя и Пречистую святую, в триех против тех недругов пошли, стретився в поле, вскоре нас начали бить енычане. И мы, падши на колону до лица земли, с молением перекрестився, и в тот час за счастием вашего царского величества победу над супостаты одержали и тех иноверных супостат отогнали» [3, с. 4-5]. Однак, якщо порівняти з попередніми даними, то досить чітко помітні певні недомовки та перебільшення стосовно згаданих подій. З цього часу територія Полтавського і Миргородського полків перетворюється на арену війни.

Отримавши вісті про погром І. Богуна, миргородський полковник Г. Лісницький у цей час спішно мобілізує сили для відсічі Пушкареві, відступивши спочатку до Лубен з частиною свого полку, а потім до Лохвиці [6, 154]. Після відступу Г. Лісницького, наказного миргородського полковника Леська Козла позбавляють влади й обирають новим Степана Довгаля — Миргородський полк приєднується до повстання на боці пушкарівців. У міжчасі М. Пушкар та І. Виговський неодноразово звертаються до Москви, прагнучи заручитися підтримкою царського уряду.

Тим часом Мартин Пушкар, зібравши загони та приєднавши до них 20 тисяч козаків, які щойно повернулися з походу під Заславль, виступає на Чигирин, маючи на меті взяти місто в облогу і арештувати новообраного гетьмана [7, с. 145 – 146]. Уже в перших числах лютого 1658 року, війська М. Пушкаря захоплюють Гадяч. Саме звідси він висилає до Москви посольство Петраша Яковенка з новими звинуваченнями проти І. Виговського [6, с. 155].

Однак під Лубнами полтавського полковника зустрічає посланий в Україну боярин Б. Хитрово, зі звісткою про затвердження царем обрання гетьманом І. Виговського та наказує полковнику царським іменем повернутися до Полтави.

Йдучи назустріч вимогам запорожців і М. Пушкаря та намагаючись заспокоїти повсталих, царський уряд призначає нову раду в Переяславі. Маючи на меті заспокоєння краю і припинення повстання та проведення ради за участю обох ворогуючих сторін, Б. Хитрово та Г. Ромодановський роблять усе можливе, щоб полтавський полковник і запорожці також взяли в ній участь. Задля цього, від імені старшини, до М. Пушкаря направляється делегація, щоб умовити останнього приїхати на раду. Однак М. Пушкар відмовляє, як привід виставляючи недовіру до

обіцянки безпеки і висловлюючи згоду прибути на раду лише з військом. Таку відповідь привезла Б. Хитрово делегація М. Пушкаря у складі кількох сотників. Маємо також свідчення про участь у цих переговорах і духівництва [8, с. 287]. Не маючи надії на приїзд полковника і беручи до уваги те, що рада за таких умов може не відбутися, І. Виговський зі своїми прихильниками висловлює намір покинути Переяслав. Щоб не допустити цього і таким чином зовсім не зірвати раду, після тижневого чекання Б. Хитрово змушений був розпочати процедуру: “И февраля в 7 день съехали к ним в Переяславль на раду гетман Иван Выговской и обозной и судья и полковники и сотники и атаманы и ясаулы и казаки и чернь многие люди... И обозной и судья и полковники и вся старшина и чернь говорили все единогласно, что они по смерти гетмана Богдана Хмельницкого обрали себе гетманом Ивана Выговского всем войском, и им де он люб, а неправд де на него гетмана никаков человек не говорил. А гетман де Иван Выговской на раде булаву клал и говорил, что он того уряду держати не хочет за тем, что многие люди в черни говорят, будто он на тот уряд похотел собою, и обрали ево будто друзья его. И обозной же де и судья и полковники и вся чернь у него гетмана того просили, чтоб ему булава держать по их единогласному обранию всего войска. И гетман Иван Выговской, по прошенью всего войска, булаву принял и нам великому государю, ...он гетман и полковники вновь учинились на вечное подданство... и наша царского величества на подтверждение его гетманства и на всякие войсковые права жалованная грамота дана...” [3, с. 16 – 17]. Пушкар, зустрівшись з царським окольничим у Лубнах, змушений був скласти присягу.

Уже в кінці березня 1658 року, після того, як вся східна Полтавщина (по діагоналі Переволочна-Лохвиця) об'єдналася з Запорожжям і повстання набуло розмаху, І. Виговський змушений 23 березня зібрати в Чигирині раду старшин, на якій накреслюється план кампанії проти пушкарівців із залученням татарської орди [6, с. 150 – 154]. “Московский гонець ... оповідав ... гетьман просив у хана Орди на Пушкаря, і хан велів йому йти з 3 000 татар ... і вже татари почали збиратися” [6, с. 150]. 23 квітня війська гетьмана почали переправлятися на лівий берег у районі Бужина та Максимівки. Саме звідси мав ударити І. Виговський, з Ніжина – Ніжинський полк, з Кременчука — татари [6, 151]. М.Пушкар, вийшовши назустріч І. Виговському, зупиняється під Голтвою, одночасно йому на допомогу приходить І. Барабаш з запорожцями, загони яких на 3 травня вже минають Потоки та Омельник, направляючись до Максимівки. 9 травня відбуваються перші сутички повсталих з татарами під Голтвою в с.Броварки. “Татари, волохи, серби, і козаки з тамтого боку Дніпра напавши церков одбили, образи порубали, людей порубали й в неволю забрали, товар і худобу всю позаймали”. Загалом в Броварках було взято в полон 50 чоловік. “Також коло города Фридрівки і коло Хорола людей порубали, в неволю забрали, худобу і стада повідгонили. Потім коло города Решетилівки ввечері 14 (24) мая татари, напавши, чоловіка вхопили і бій з жителями решетилівськими звели; вбито там татарина – котрого, вхопивши, пішли в поле. А другого дня на світанку напали на город Біликів татари з німцями, волохами й козаками – город повоювали і в неволю забрали – при тім 2 татар убито і 2 німців” [6, с. 220 – 221].

В цей час гетьман з табору під Манжелією видає універсали до козаків полтавського, миргородського полків та до запорожців, закликаючи їх до послуху [6, с. 222 – 223]. 18 травня відбувся бій біля Опішні. У листі до колонтаївського воєводи опішнянський сотник Лесько Ніс писав 19 травня “... у города потужне бились, и теперь в двух верстах 6 тысячей орды Крымской стоит под Опушним, и наши животины и стадо взяли и людей силою порубали. Пушкарёв табур розгромили в Полтаве и сам Пушкар з войском заперся. Решетиловку спалили, церкви божии поломали и сам Выговский за Решетиловкой стоит со всем войском”

[6, с. 221 – 222]. Уже 20 травня війська гетьмана стали табором на Полуозері, в 10 верстах від Полтави. Перед 27 травня гетьман пересуває війська ближче до Полтави, підпалює село Жуки та загородні полтавські двори. Війська І. Виговського розташовуються в 1/3 версти від міста на горі між Жуками і Рибцями. Сорокатисячний орді було наказано зупинитися на Соколім Байраку, на Полузері залишено два полки німецьких найманців «старого Хмельницького», обоз простягнувся від ставки гетьмана на горі до Жукового Байраку» [6, с. 232,234]. Таким чином, гетьман був готовий до бою: підступи до міста з напольної сторони – півночі, північного заходу, заходу і південного заходу були перекриті.

Генеральний бій розпочався в ніч із 30 на 31 травня нападом М. Пушкаря на гетьманський табір: «И полтавской полковник Мартын Пушкаръ и Яков Барабаш и Довгаль со всем своим войском из Полтавы приходил в ночи на гетманский обоз и гетмана и козаков всех от обозу выбили вон, а армату войсковую взяли, а скарбы гетманские и у всех козаков пограбили и его, Василья Петровича (тобто Кікіна — В.М.), и людей его и путивльцев детей боярских, которые по государеву указу с ним Васильем Петровичем, из Путивля посланы были, застали в обозе и животы и лошади у него, у Василья Петровича и у путивльцев ограбили...» [2, 240; 10, 136]. На першому етапі бою М. Пушкарю вдалося вибити І. Виговського з табору, захопивши навіть гетьманську булаву. Вірогідно, такому розвитку подій сприяли і згадані раніше переговори полковника з Филоном Джеджалієм. Польський посол Бенъовський про ці події оповідає так: «Коли Пушкаренко підійшов під крило, Джеджалій відразу ж зробив йому в своєму таборі вулицю, і, з'єднавши свої сили, вони поспіхом кинулися до шатра Виговського, щоб його живцем схопити. Але Виговський, почувши крик, як був кинувся тікати, бо не роздягався, і, схопивши коня, ледве сам-десять втік до Карач-бея». Однак утеча І. Виговського коштувала Джеджалію життя: «Не захопивши гетьмана у шатрі, Пушкаренко повернувся до Джеджалія, кажучи, що зрадив мене — нема Виговського, — і власноручно на цьому ж місці біля шатра Виговського Пушкаренко вбив Джеджалія» [10, с. 125]. Такий розвиток подій здається цілком можливим уже хоча б тому, що це остання згадка про Филона Джеджалія. Вибивши І.Виговського з табору, голота, яка знаходилася у війську М.Пушкаря, одразу ж кинулася грабувати гетьманський обоз, що дало можливість І. Виговському зібрати сили та за допомогою татар розпочавши наступ, вибити пушкарівців, а далі наступати на Полтаву. Гетьман зі своїми козаками і татарами сильно вдаривши, в завзятім бою зломив пушкарівців, розігнав на всі боки і до решти знищив. «А Виговский з Козаками и Татарами на несправное, в обозе своем розгостившоеся з Пушкарем войско крепко ударивши, и превеликий бой учинивши, наконец зломил и поразил оное все наголову, на розние стороны распудивши и там оние подокончавши. В яком бою Барабаш з Запорожцами мало попрацовавши, а пограничную свою певне увидевши, отлучился зачасу от Пушкаря, и уйшол хоч не со всеми Запорожцами...» [4, с. 331 – 332.]. Згодом миргородський полковник Г. Лісницький у листі до московського посла І.Апхутіна говорить про п'ятнадцятитисячні втрати вбитими у війську полтавського полковника [3, с. 176]. Що ж до долі самого Мартина Пушкаря, то Самійло Величко говорить, що він «премного в том бою працюючи... прийшол наконец до того, же в своей молодецкой, от единого доброго козака отсеченной, и на копии до Виговского в обоз намета принесенной быти допустил главе» [3, с. 332]. Однак є й інші версії. Безпосередній учасник подій Яків Барабаш у своїй реляції, датованій 4 червня, направлений воєводі Г. Ромодановському, пише: «Був бій і на тім бою Пушкаря взяли, і Виговський велів з нього таку кару вчинити, що відтявши йому голову посадили на списа і так він велів її возити по полках» [6, с. 237]. Такий розвиток подій підтверджує і Барабашів козак Яків Андріїв: «...а Пушкаря з козаками, що були в обозі Виговський здобув, і

Пушкаря скарав на смерть; відтявши голову велів на списа всадити і так по полках возити, а козаків велів побити...» [6, с. 238].

Перепочивши по такій перемозі, Виговський, без усякого опору заволодів Полтавою і простояв тут три дні. Що ж до долі самого полкового міста, то відомо, що після страти М. Пушкаря гетьман на списові відправив туди голову полковника, після чого Полтава запросила пощади, яку «огнем і мечем привітавши, остаток її заховав в цілості. Очевидно, що найбільше постраждало саме передмістя та посад, сама ж фортеця була збережена, руйнувати її повністю гетьману не було жодної вигоди, адже полк не ліквідовувався. До того ж він не міг допустити повного зруйнування фортеці, яка була чи не найбільшим значним укріпленням на татарському шляху та поряд із запорозькими землями. Безсумнівим у цьому випадку є лише те, що околиці міста були пограбовані татарами Карач-бея, однак після того, як татари зібрали захоплених невільників на Полуозері, під Стасівцями і збирались уже вести ясир до Криму, “військо Виговського підняло за це на Виговського крик... і він дозволив їм відібрати у татар той ясир” [6, с. 234 – 235; 4, с. 333].

Після бою Полтавський полк фактично позбувся усіх своїх найзначніших старшин. М. Пушкар був мертвий, а іншу старшину Івана Донця та полкового писаря Семена Ляха арештували і на прохання гетьмана тримали в Білгородській тюрмі [9, с. 44]. Повстання було ліквідоване, але з'явився прецедент збройного виступу проти рішення козацької ради.

Примітки:

1. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. IV: 1651 – 1659. – СПб.: В типогр. П.А. Кулиша, 1863. – 276.*

2. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданный Археографическою Коммиссиею. Т. VII: 1657 – 1663, 1668 – 1669. СПб.: Типогр. В.В. Прати, 1872. – 398.*

3. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. XV: 1658 – 1659. – СПб.: Типогр. А. Казанского, 1892. – 462 стб. + 23 с.*

4. *Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. I. – VIII + 454 с.*

5. *Величко С. Літопис / Перекл. з книжної української мови В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – 376 с.*

6. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В XI кн. XII тт. Т. X: Роки 1657 – 1658. – К.: Наук. думка, 1998. – 396 с.*

7. *История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – М.: В ун-й типогр., 1846. – 261 + 45 с.*

8. *Памятники изданные Киевскою Коммиссиею для разбора древних актов. – 2-е изд. с дополн. – К.: Типогр. Имп. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. – Т. III. – 618 с.*

9. *Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в Коллегии иностранных дел. – М.: В типогр. С. Селивановского, 1828. – Ч. 4.*

10. *Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і наслідки Руїни. – К.: Основи, 1998. – 656 + 162 с.*

Полтавська фортеця XVII століття

Оксана Коваленко

Перші спроби узагальнити джерельні відомості з історії Полтавської фортеці відносяться до кінця XIX — початку XX століття. І. Павловський у своїх роботах навів опис фортифікаційних споруд, їх стан упродовж XVIII — першої чверті XIX ст., склав карту міста XVIII ст. [28]. З-поміж багатьох питань, які розроблялися істориком-краєзнавцем В. Бучневичем [4], були історія зведення фортифікаційних споруд, їх доля та локалізація. Основними джерелами для краєзнавця слугували праці Д. Бантиш-Каменського, Я. Єфремовича, Л. Падалки [29], О. Лазаревського [23], О. Максимовича [25, с. 359-364], М. Арандаренка [3] та Г. Данилевського [14]. Безперечно, доробок останніх з перелічених авторів був на той час найвагомішим у зазначеній проблематиці. У XX столітті конкретизованим вивченням локальних явищ Полтави доби Гетьманщини займався краєзнавець Я. Іванюк, який розглянув фортифікаційні споруди міста [16-18]. Серед останніх робіт варто відзначити дослідження історика архітектури В. Вечерського [6].

Аналіз згаданих праць засвідчує фактичну відсутність розробки такої проблеми, як історична топографія Полтави і детальна характеристика полтавських укріплень. Власне, існують фрагментарні відомості про окремі вулиці, будівлі та популярні описи міста. Полтавська фортеця була знищена на початку XIX століття. Проте, наявність різноманітних архівних джерел, картографічного матеріалу та матеріалів археологічних досліджень, проведених у XX столітті на території сучасної Полтави, дають можливість для гіпотетичної реконструкції фортеці XVII століття.

Полтавська фортеця, споруджена на початку XVII століття, постала на краю Поля з метою захисту території середнього Поворскля від татарських нападів. До початку XVIII століття вона була складовою частиною оборонної фортифікаційної мережі українського південно-східного порубіжжя [26, с. 6]. Це військово-стратегічне значення фортеці як прикордонного форпосту зберігалось впродовж XVII - першої половини XVIII століття [15, с. 45; 19, с. 109; 10, с. 17, 40; 2, с. 181; 17, с. 125; 30, с. 22, 42, 43]. Адже неподалік фортеці проходив Муравський шлях, Ізюмська сакма якого йшла понад Ворсклю. Цим шляхом татари здійснювали свої набіги на Поворскля.

Будівництво Полтавської фортеці відбулося у два етапи: початок XVII століття — побудова укріплень на Івановій горі; 40-ві роки XVII століття — розширення фортеці за рахунок Мазурівської балки разом із річкою Полтавкою та частини Інститутської гори. Полтавська фортеця була збудована на початку XVII століття на ділянці правого виступу корінного правого берегу р. Ворскли — Івановій горі. Первісні фортечні укріплення за своєю конфігурацією нагадували трикутник [9; 12, с. 121, ил.6; 31, прил.3; 29, с. 2]. Оборонна лінія йшла східним пагорбом Іванової гори, завертала на захід уздовж сучасного Паняньського бульвару і пл. Конституції, доходила до вершини Мазурівської балки (сучасної пл. Леніна), і звідси, з'єднуючи найвищі точки, проходила вздовж нього до крутосхилів по лівий бік балкового відгалуження — Миколаївського яру, далі, проходячи нерівним півколом місцевість з південного та східного боку, тягнулася до Паняньської гори [14, с. 132-177].

З напільного боку фортеці — з північного заходу, укріплення складалися з валу та рову. З півдня і сходу Іванової гори валів і ровів не було, адже природна крутизна схилів сама по собі була достатнім захистом, тому урвища були ескарповані й зміцнені дерев'яною огорожею [6, с. 31]. Дерев'яні укріплення зі східного боку

Іванової гори підходили впритул до схилу, а із південно-західного не доходили до них. Військовий історик М.Л.Юнаков вважав, що вони не доходили до краю на 100 сажнів (213 м) [37, с. 98]. На нашу думку, вказана довжина відступу завелика, адже в такому випадку укріплення проходили по центру Іванової гори, отже, ця відстань не могла перевищувати 50 м.

На планах Полтавської фортеці 1709, 1722 років [9; 12, с. 121; 31, прил.3; 13, ил.] вздовж лівого схилу Мазурівського яру показана лінія укріплень у вигляді стіни, яка з'єднує чотири прямокутних та два округлих бастіоноподібних виступи. Вони розміщені близько одне до одного. На кутовому виступі мису внутрішня лінія утворювала овальний бастіон. Існує думка, що ця лінія була споруджена захисниками Полтави у травні 1709 року, з метою захисту східної частини фортеці, на початку шведської облоги [37, с. 98; 11, с. 53]. М. Л. Юнаков, вважаючи лінію захисту тимчасовою, зазначав, що вона складалася із кількох рядів діжок, поставлених одна на одну [37, с. 98]. В. В. Вечерський, зважаючи на відмінність цієї ділянки фортечної стіни від решти укріплень, висунув припущення, що це була первісна оборонна лінія фортеці XVII століття [6, с. 32]. Зважаючи на наявність зображення цієї фортечної стіни на планах початку — першої чверті XVIII століття, та її нерегулярну бастіонну структуру, поділяємо цю версію.

За планом І. Бішева 1722 року реконструюємо, що у цій стіні був вхід до фортеці. Локалізуємо його на місці сучасного Воскресенського узвозу, на тій ділянці укріплень, де вони, підкорюючись рельєфу, завертали у північному напрямку. Вежі над цією брамою не було. В'їзна брама розміщувалася у північно-східному відрізку стіни. За планом 1709 року вона визначається у місці, від якого йде шлях до переправи на р. Ворсклі та до Хрестовоздвиженського монастиря (район рогу суч. вул. Художньої та Верховинця) [9]. На початку XVIII століття тут спорудили Курилівську башту.

За твердженням Я. Г. Іванюка, у першій половині XVII століття параметри і конструкція оборонних огорож були такими: висота валу 3-10 м, при мінімальній верхній ширині 3 м [18, 607]. Рови були вузькими й глибокими — до 8 м. Від валу рів відділяла берма — горизонтальна площа шириною до 2 м. Рів у Полтаві був сухий [36, с. 418; 20, с. 73]. З напільного боку фортеці розчищалася відкрита площа еспланади, шириною до 200 м, для забезпечення максимального огляду та обстрілу.

Окрім основних укріплень фортифікаційної лінії, існували ще й додаткові, серед яких слід відзначити розкати — зрізані вирівняні ділянки схилу під значним кутом, вільні від насаджень. Вони слугували для захисту під'їздів до фортеці та брам [27, с. 9]. Один із розкатів розміщувався на початку Паняньського яру (сучасний Паняньський узвіз і прилегла частина Сонячного парку) та слугував для захисту Курилівських воріт. Інший був створений на ділянці, де укріплення максимально наближалися до краю мису, що видавався у заплаву (місце сучасної Білої альтанки) для прикриття шляху на Поділ.

Оборонне будівництво Лівобережної України XVII століття спиралося на традиції фортифікаційного будівництва Русі [22, 129]. Вони проявлялися у врахуванні мережі розселення, у принципах вибору місць для нових поселень, прийомах будівництва земляних стін і веж. Проте, у XVII столітті відбуваються кардинальні зміни у військовій справі, найважливішою з яких був розвиток артилерії. Наслідком цього стали зміни у плануванні, конструктивному та функціональному вирішенні фортець. Збільшується кількість башт, вони стають вищими, багатоярусними, шестивосьми гранними. Для забезпечення фланкуючого обстрілу вежі виносять за лінію стін. Починає розвиватися бастіонна система укріплень.

У 1640-х роках Полтавська фортеця була розширена шляхом побудови нових укріплень. Карта Гійома Левассера де Боплана 1650 року містить зображення фортеці

у вигляді неправильного чотирикутника. Місто вже зображене як двочастинне [29]. Фортеця після розширення почала називатися Старою та Новою Полтавою [35, с. 293; 7]. У результаті розширення площа фортеці збільшилася удвічі, включивши повністю Мазурівський яр та прилеглі до нього рівні ділянки на південному-заході від первісних укріплень. Після розширення фортеці оборонні укріплення перегатили річку Полтавку, й виник ставок, створивши таким чином водний запас у середині фортеці. У тому місці, де ставок брав свій початок, на планах 1722, 1803, 1819 років позначена споруда, що, вірогідно, виконувала роль таємної вежі над критою водоймою для захисту під час облоги фортеці. [34; с. 8; 13; 426; 17, с. 125]. Внизу, у місці де р. Полтавка витікала за межі фортеці, на невеликій ділянці валу не було [32].

Головна лінія укріплень Нової фортеці від вершини Мазурівки ламаною лінією продовжувалася по трасі сучасного Першотравневого проспекту. Цей проспект (назва XIX — початку XX століття — Келінський), як свідчать плани перепланування Полтави, був закладений чітко по лінії старих фортифікацій [32]. Далі фортифікаційна лінія проходила по верхніх відмітках схилів Миколаївського яру, спускалася вниз до р. Полтавки, де переривалася, а за Полтавою піднімалася схилами Мазурівки до з'єднання з старою оборонною лінією в районі Подільських воріт.

Сліди фортифікації цієї ділянки фортеці (Мазурівського валу) були виявлені у 1999 році. Автором археологічно зафіксована ділянка рову, знівельованої передвальної частини, та залишки дерев'яних конструкцій в основі валу (довжина близько 10 м) [20, 73-75]. Зокрема, простежено спуск внутрішньої частини рову, який знижувався під кутом 20° . На рівні 1,8-1,9 м від сучасної поверхні він майже вертикально обривався у заглиблення рову. Глибина рову, зафіксована по траншеї, становила 2,25 м. Контрольне прокопування на двох ділянках дало максимальні глибини рову на цій ділянці — 4,15 та 4,5 м. Із західного (напільного) боку площину, шириною 2,5 м, підпирив ряд майже вертикально вкопаних колод, діаметром від 0,18 до 0,25 м. Вони були встановлені з невеликим нахилом у бік рову (кут нахилу становив $95-100^{\circ}$). Колоди встановлювалися у рівчак трапецієподібної у перетині форми, шириною 0,5–0,7 м та глибиною 0,8 м від рівня давнього горизонту. Відстань між колодами коливалася у межах 0,2–0,4 м. Проміжки між ними засипалися землею та утрамбовувалися. Нижня частина колод мала прямі спири, верхня — навкісні, звернені у напільний бік. Таку конструкцію можна розглядати як "надовб", що зміцнював зовнішній бік валу, стримував його від сповзання у рів та слугував додатковим елементом захисту фортеці.

Скільки точно брам мала фортеця у XVII столітті невідомо, проте вірогідно, що п'ять основних брам, назви яких, відомі за джерелами XVIII століття, існували й раніше. Усі вони були дерев'яними рубленими, з невеликим двосхилим дахом. Кожна ворітна брама в силу своїх функцій створювала планувальний вузол забудови. Перед ними залишали незабудовану територію. П'ять брам були ворітні, в'їзні: Київська, Подільська, Мазурівська, Спаська, Курилівська. Назви чотирьох із ворітних брам мають топографічне пояснення. Київська — відкривала шлях на Київ. Подільська — з'єднувала фортецю із передмістям Поділ. Мазурівська розміщувалася на початку Мазурівського яру [28, с. 26]. Спаська розміщувалася на ділянці стіни поряд зі Спаською церквою.

Плани XVIII століття, в силу своєї неточності, не дають підстав точно вирахувати загальну довжину фортифікаційних споруд. Так, за планом І. Бішева, вона визначається у 2185 м. За свідченнями Й.Гюльденштедта, розширена фортеця мала периметр у 2,5 версти (2665 м) [17, с. 125]. Я.Г.Іванюк в результаті обмірів на місцевості та планів 1709 року визначав периметр у 2239 м. [17, с. 29], а в іншій своїй роботі — у 2300 м [16, с. 28]. Залучення планів XIX ст. [33] дозволяє визначати

довжину фортифікаційної лінії у межах 2200-2250 м, при цьому периметр старої частини наближено складав 1860 м. Таким чином, площа фортеці після розширення збільшилася на 15 га і становила близько 361500 м².

У 50-х роках XVII століття був проведений ремонт фортифікаційних споруд. У 1651 році, Богдан Хмельницький розіслав по містам накази про укріплення фортець: "чтобы по городам козаки жили бережно, города б крепили, и в осаду запасы свозили" [10, с. 91]. Те, що подібний лист міг бути посланий в Полтаву, а там на нього відповідно зреагували, побічно підтверджується повідомленням воєводи Арсенєва, який відрядив людей для перевірки вищенаведеного наказу в "Миргородок да на Плотаву" [10, с. 91]. У 1658 році, зважаючи на опозицію полтавського полковника Мартина Пушкаря гетьманові Іванові Виговському, до Полтави було прислано російського воєводу Олексія Чиркова із солдатами. О.Чирков, оглянувши фортецю, зробив висновок, що "город и острог худ и в осадное время быть в нем ненадежно". Тому, виконуючи безпосередній наказ царя — "городовые крепости в Плотаве вновь где доведется подклать или старые подкрепить" — він займався ремонтом фортеці [30, с. 22-23].

Вірогідно, ремонтування укріплень за браком часу не завершилося до літа 1658 року, коли місто зазнало руйнувань під час військових подій. У червні 1658 року Полтава була захоплена військами Івана Виговського й татарами під проводом Карач-бея, що сталося в ході боротьби гетьмана проти опозиції в особі Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря. Перший удар на себе прийняли передмістя. Зокрема 18 травня 1658 року М. Пушкар та Я. Барабаш, після битви на Полузир'ї, відійшли до фортеці та, попаливши посади, зачинилися в ній. Два тижні Виговський із татарським військом осаджував фортецю [21, с. 22, 26]. 3 червня її захопили й випалили. Літопис Самовидця вказує на цілковите руйнування — "Полтаву доценту Выговскій спустошил" [24, с. 78]. Проте Самійло Величко більш помірковано сповіщає, що Виговський "значно повітав її вогнем і мечем, останок зберіг цілим" [5, с. 231]. Боярин В. Б. Шереметьєв у листі від 8 червня 1658 року зазначав, що "город Плотавы ныне разорен и сожжен без остатка" [30, с. 24]. Варто наголосити на тому, що найбільше постраждали посади, адже вони були спалені спочатку військами М. Пушкаря та Я. Барабаша, а потім випалювалися вже військами І. Виговського [21, с. 26, 27]. Під час погрому татари захоплювали у полон мешканців міста [1, с. 128]. Сам М.Пушкар 1 червня 1658 року був убитий [25, с. 119]. У березні 1659 року І. Виговський, рухаючись до Зінькова, знову пройшов із військом через розорену Полтаву [4, с. 11].

Необхідність посилення фортеці після цих подій була вмотивована у записці боярина В. Б. Шереметьєва від 8 червня 1658 року У ній, поряд із зауваженням, що місто спалене та спустошене, містилося й прохання відремонтувати фортецю до осені — "чтоб в Плотаве черкасы и мещане дворами построились и хлебом обзаводились" [30, с. 24; 2, с. 181]. Після спустошення 1658 року укріплення наступного року знову відремонтували та одночасно у фортеці розквартирували драгунський полк [2, с. 288]. Відбудова здійснювалася у складних умовах. Уявлення про це дає лист полковника Кирика Пушкаренка до царя Олексія Михайловича, датований 15 квітня 1659 року: "А нынче вновь храмины начали есмя въ Полтаве строить: а по указу вашего царского величества понужденны и храмины разорят и крепости чинить от тех недругов и супостатов, которые наступали на нас" [2, с. 282]. Власні будинки мешканці міста відбудовували самостійно, без допомоги гетьманського чи полкового урядів. Побіжно зауважимо, що в ході цієї відбудови траплялися самовільні захоплення мешканцями земельних ділянок [1, с. 20]. Окрім ремонту старих укріплень після спустошення 1658 року, для захисту північно-західного передмістя було створено нову оборонну лінію, що пролягла між

вершинами Бойкового і Кобищанського ярів, наближено по трасі ділянки сучасної вул. Фрунзе [6, с. 32-33].

Отже, первісні укріплення Полтави, зведені на початку XVII століття пройшли кілька основних етапів розвитку. Це спорудження фортеці на Івановій горі, формою близькою до трикутника в плані. Потім — розширення фортечної території шляхом побудови нової лінії укріплень і включення частини південно-західного передмістя у 1640-х роках. Фортеця була центром архітектурного середовища, що сформувалося за часів Гетьманщини. Зміни в композиційному вирішенні міста відбулися лише в XX столітті. Нині важливим завданням є не лише вивчення історичної топографії Полтави XVII-XVIII століття, але й охорона решток її історичної забудови та елементів розпланування, що збереглися.

Примітки:

1. *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Справы поточныя 1664-1667 годовъ / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — 216, 19, 2 с.*
2. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб.: Типография Э. Праца, 1876. — Т. 15. — X, 5, 462 с.*
3. *Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году : [в 3 ч.]. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.*
4. *Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. — Полтава: Типография Губернского правления, 1902. — 440 с.*
5. *Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке: [у 2 т.], [підг. до видання В. Шевчук]. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 1991. — 372 с.; Т. 2. — 1991. — 642 с.*
6. *Вечерський В. В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавищини: зб. наук. праць. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-44.*
7. *Відділ картографії Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — НБУ). — Інв. № 8581. — 1 арк.*
8. *Відділ картографії Російської національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі (далі — РНБ СПб). — Інв. № 12042. — 1 арк.*
9. *Відділ картографії РНБ. — Інв. № К1-План I/№ 47. — 1 арк.*
10. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [у 3 т.]. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 3. — 654 с.*
11. *Гербановский С. Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. — М.: Воениздат, 1952. — 152 с.*
12. *Гольденберг Л. А. Неопублікований "План знаменитої Полтавської битви" // Український історичний журнал. — 1959. — №3. — С. 118-122.*
13. *Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России: сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 425-427.*
14. *Данилевский Г. П. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 89. — С. 132-177.*
15. *Заруба В. Політика Кримського ханства щодо українських земель в останній чверті XVII ст. // Пам'ять століть. — 2003. — № 2 (41). — С. 42-56.*

16. Иванюк Я. Г. Города-крепости Левобережной Украины и их роль в ходе Северной войны // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26-27 июня 1984 г.) — Полтава: Знання, 1984. — С. 27-29.
17. Иванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI-XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1976. — № 4. — С. 123-128.
18. Иванюк Я. Г. Оборонне будівництво // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. — К.: "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1992. — С. 604-608.
19. Книга Большому чертежу / [подг. к изд. и ред. К. Сербина]. — М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. — 230 с.
20. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1999. — Ч. I. — С. 73-75.
21. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря — [Б.м., Б.р.] — 31 с. // Фонди НБУ. — Інв. № УНД-328.
22. Кучера М. П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. // Середні віки на Україні: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 127-131.
23. Лазаревский А. М. Исторический очерк местности составившей Полтавский полк // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — С. 97-107.
24. Літопис Самовидця [уп. Я.Г. Дзира]. — К.: Наукова думка, 1971. — 207 с.
25. Максимович М. А. Собрание сочинений — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — Т. 2: Отд. Историко-топографический, археологический и этнографический. — 524 с.
26. Мальченко О. Є. Фортифікаційне будівництво на південно-східному порубіжжі (XV - сер. XVIII ст.) — Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 1996. — 25 с.
27. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 3: (Історія дореволюційного періоду). — Спр. 19. — 17 арк.
28. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И. А. Дохманъ, 1908. — 244, XXXIII, VII с.: ил.
29. Падалка Л. В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII вѣка — Полтава: Т-во Печатного Дѣла (Типография быв. И. А. Дохманъ), 1914. — 3 с.: ил.
30. Полтаві 800 років: 1174-1974. Зб. документів і матеріалів [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — 420 с.
31. Полтавская битва 1709-1909 / Изд-е Общества ревнителей военных знаний. — СПб.: Экон. Типо-литография Васильевский остров, 14 п., д.5., 1909. — 282 с.: 13 приложений.
32. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі — РДІА СПб). — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 20. — 2 арк.
33. РДІА СПб. — Ф. 1488. — Оп. 3. — Спр. 621. — 3 арк.
34. РДІА СПб. — Ф. 1293. — Оп. 167. — Спр. 3. — 1 арк.
35. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества [ред. В. П. Семенов] — СПб.: Изд. А. Ф. Девріена, 1903. — Т. VII: Малороссия. — 518 с.
36. Синицкий Л. Путешествія въ Малороссію Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // Киевская старина. — 1893. — Т. XL. — С. 274-292, 412-441.
37. Юнаковъ Н. Л. Сѣверная война. Кампанія 1708-1709 гг. Военные дѣйствія на левом берегу Днѣпра (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) // Труды императорскаго русскаго военно-историческаго общества. — СПб.: Тип. Гр. Скачковъ с с-ми, 1909. — Т. IV. — 203с., 96 с. прим.

Антигетьманське повстання Мартин Пушкар

і Якова Барабаша: хід і наслідки

Віктор Ревегук, Надія Кочерга

Після смерті Богдана Хмельницького соціально-політична ситуація і боротьба козацької старшини за владу в Україні різко загострилися. Епіцентром цієї боротьби, що набула форми громадянської війни, протягом 1657-1658 років стала Полтавщина, а головним фігурантом – полтавський полковник Мартин Пушкар — один із найближчих сподвижників покійного гетьмана і одностудець Івана Виговського. Після обрання останнього гетьманом політичні амбіції М. Пушкар взяли гору над здоровим глуздом. За словами Григорія Грабянки, він начеб-то кинув віщі слова: “Ще побачите, який вогонь запалає з цієї іскри” [2, с. 114]. М. Пушкар перетворився на непримиренного противника гетьмана, посіявши тим самим зерна розбрату в Україні, що започаткували сумнозвісну Руїну.

Що спонукало М.Пушкар стати в опозицію до гетьмана, достеменно невідомо. Однозначної думки в істориків із цього питання немає. В. Горобець вважає, що М. Пушкар не був ініціатором антигетьманського руху на Полтавщині, а лише пристав і очолив його під впливом “своєвольників” і “гульняїв”, позаяк не хотів протиставляти себе їх опозиційним настроям [4, с. 304]. Гетьманські послы говорили весною 1658 року в Москві, що “Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвольники і гульняї” [3, с. 129].

Напруга в українському суспільстві була породжена, з одного боку, масовим покаянням селян і міщан (чисельність війська Б. Хмельницького в окремі періоди національно-визвольної війни доходила до 300 тисяч чоловік), які після припинення активних воєнних дій опинилися в непевному становищі, адже згідно з “Березневими статтями” козацький реєстр мав становити лише 60 тисяч, але до його складання при гетьмані І.Виговському лише приступили. Залишати військову службу, яка їх годувала, і повертатися на становище посполитих покаянені не хотіли або не могли. На думку Т.Яковлевої, саме вони склали критичну люмпенізовану масу “своєвольників” і “гульняїв”, яку використовували у своїх інтересах старшинські угруповання в боротьбі за владу. Іншою причиною соціальної напруги в суспільстві було намагання козацької старшини посісти місце польської шляхти.

Опозиційний рух на Полтавщині спочатку мав антимосковське спрямування і був виявом невдоволення частини козацької старшини союзом Б. Хмельницького з московським царем і великодержавними намаганнями останнього встановити повний контроль над Україною з тим, щоб перетворити її на звичайну провінцію свого царства.

Першим проти намірів Москви поставити в українських містах царських воєвод з військами виступив миргородський полковник Григорій Лісницький, який після смерті Б. Хмельницького певний час обіймав посаду наказного гетьмана. З цією метою він скликав у жовтні 1657 року козацьку раду, на якій закликав до розриву з Московією і відновлення союзу з кримським ханом. Для відсічі можливого нападу на Україну царського війська він пропонував оголосити мобілізацію козаків, але підтримки серед них не отримав. Деякі дослідники вважають, що своєю опозиційністю до Москви він домагався гетьманської булави. Як би там не було, але московський уряд до певного часу вгамував свої великодержавні амбіції.

Іншим центром опозиційного до І.Виговського руху було Запорозжя, яке територіально межувало з Полтавщиною. Перший бунт запорозької голоти, яку очолив Януш Клишенко, стався у жовтні 1657 року. Бунтівники вимагали позбавлення І. Виговського гетьманства, оскільки він не був “природженим запорозьким козаком”, і надання їм матеріальної допомоги. Після арешту Я. Клишенка антигетьманський виступ

очолила січова старшина на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем. Він був прихильником безпосередньої січової демократії, яка, за словами М. Грушевського, “пхала життя в анархічний хаос” [3, с. 168].

Я. Барабаш хотів, щоб Запорозжя відігравало провідну роль в політичному житті України, зокрема, щоб гетьманів вибирали з числа запорожців і їх вибори відбувалися на Січі. На противагу І.Виговському Я.Барабаш став називати себе “кошовим гетьманом”.

Обидва лідери антигетьманського руху різними способами намагалися дискредитувати І.Виговського і шукали підтримки в царського уряду, створюючи тим самим небезпечний прецедент втручання Москви у внутрішні справи України, що загрожувало самому існуванню молодого козацької держави. Роль арбітра, яку цар погодився взяти на себе у залагодженні конфлікту між І.Виговським і опозицією, була спрямована на послаблення влади гетьмана, поглиблення сепаратистських настроїв в Україні та її розкол. “Поділяй і владарюй” — старий як світ імперський принцип почав утілюватися в життя.

Царський уряд прихильно прийняв посланців січового товариства Михайла Стринжу та Івана Донця. Демонструючи відданість Московії, послам удалося отримати царську грамоту, яка засвідчила, що Запорозжя поряд із гетьманським урядом стає суб’єктом правовідносин із Московією. Факт переговорів із гетьманською опозицією був, у супереччя „Березневим статтям”, прямим втручанням Москви у внутрішні справи України. Не бажаючи доводити ситуацію до вибуху, царський уряд, як справедливо зауважує Т.Яковлева, грав подвійну гру, яка вела до послаблення гетьманської влади [6, с. 261]. Стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам Москви, бо вела до посилення Гетьманщини і завершення процесу державного будівництва в Україні.

Царську грамоту запорозькі посланці почали трактувати у вигідному для себе світлі, нерідко видаючи бажане за дійсне, щоби дістати підтримку у своїх діях населення Полтавщини і, водночас, залякати І.Виговського. Гетьман намагався перехопити запорозьких посланців, але марно. Їм назустріч до Путивля М. Пушкар послав своїх козаків, які супроводжували запорожців аж до Миргорода. Разом із копією царської грамоти запорозькі посланці повідомили М. Пушкарю, що їх відпустили в Україну з наказом змінити гетьмана та відданих йому полковників і що на допомогу антигетьманській опозиції буде послано окольничого Богдана Хитрово разом із 10-тисячним царським військом.

Зіткнувшись із сепаратистськими настроями на Запорозжжі, І. Виговський не проявив належної рішучості, сподіваючись лише економічним тиском упокорити Січ. У листопаді 1657 року за його наказом Ніжинський і Прилуцький полки перекрили шляхи сполучення Полтавщини із Запорозжжям, встановивши тим самим економічну блокаду над ним. Цей крок викликав велике невдоволення на Полтавщині, оскільки завдавав значних матеріальних збитків краю, для яких Запорозжя було традиційним ринком збуту сільськогосподарських продуктів.

Невдоволення діями І. Виговського ще більше посилювалося, коли гетьман повернув українському магнатові Юрію Немиричу його колишні маєтності: Кобеляки, Кишеньки, Переволочну, Білики, Нові Санжари та ін. Зважаючи на суспільні настрої і соціальні зрушення, які сталися за роки національно-визвольної війни, приватновласницькі намагання Ю. Немирича стосовно своїх колишніх підданих були невеликими, але сам факт, що він хотів власною волею призначати урядників у колишніх своїх володіннях і вимагав для себе поборів (“звірини на свято прислати” та “во всяком городе двory” для себе збудувати) викликав у полтавців тривогу і занепокоєння можливою реставрацією старих кріпосницьких порядків. Такі ж наміри виявляв і намісник Гадяцької волості — рангового володіння гетьмана — Тиміш Прокопович. Ці дії компрометували І. Виговського в очах населення, хоча він вступати у володіння своїми маєтками ще не наважувався [3, с. 128].

Занепокоєний сепаратними діями запорожців, І.Виговський наважився у грудні 1657 року силами кількох козацьких полків влаштувати каральну експедицію проти Січі.

Бунтівного Я. Барабаша було усунено з посади і кошовим отаманом став прихильний до І. Виговського Пашко Савич.

Проте опозиційний до гетьмана рух до кінця не був придушений, позаяк знаходив підтримку серед козацької голоти, яка складалася з “гультяїв — покозачених селян, наймитів, робітних людей гуралень, гут і осіб без певних занять, які у великій кількості почали стікатися на Полтавщину з кінця 1657 року. Більшість із них не мала вогнепальної зброї, а користувалася киями, косами та рогатинами. У сучасників ці люди дістали прізвисько “дейнеків”, що в перекладі з турецької мови означає людей, озброєних киями (за іншою версією — “де не які люди”).

Саме із такої бунтівної маси склалися військові формування М.Пушкаря. “Котрій то полк, — писав відомий козацький літописець Самійло Величко, — мало в себе омел товариства з добрим християнским сумлением, і оружїєм до войны приличным; то тилко з рогатинами, косами и киями, и из сердцами до убійства и разграбленія іменый людських готовими” [5, с. 256].

Вояки М. Пушкаря намагалися узаконити свій перехід до козацького стану та одержати пов’язані з ним привілеї: право бути особисто вільними, варити пиво і курити горілку, ловити рибу, вести торгівлю, обирати гетьмана “чорною радою” та ін. Місцеве селянство також було невдоволене появою “нового панства” з числа козацької старшини та української православної шляхти, а тому охоче приставало до дейнеків. До М. Пушкаря приєдналося і близько 600 запорожців на чолі із Я. Барабашем.

Поява такої маси бунтівного люду змусила гетьмана вдатися до рішучих дій проти заколотників. У січні 1658 року він прибув до Гадяча, де скарав на смерть декількох старшин місцевого полку. Водночас І. Виговський послав намісника Т. Прокоповича до М. Пушкаря з пропозицією про замирення за умови визнання ним верховної влади гетьмана. Проте М. Пушкар не прийняв пропозиції гетьмана, закував посланця у кайдани і відіслав до московського воєводи у Калантаїв [7, с. 42].

Переконавшись, що компромісу з М. Пушкарем бути не може, І. Виговський спрямував супроти нього з Миргорода найманців Івана Сербина і козаків Івана Богуна загальною чисельністю близько 1500 чоловік, а сам відбув до Чигирина. Проте загони гетьмана були несподівано атаковані запорожцями 27 січня поблизу Великих Будищ в урочищі Жуків Байрак. Незважаючи на подвійну перевагу в силах, каральний загін, втративши 300 чоловік убитими, відступив до Миргорода. Самійло Величко пізніше писав, що „через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалив вогонь чварної козацької незгоди” [5, с. 261].

Перемога над вірними гетьманові військами додала впевненості М. Пушкареві. У донесенні до Москви він сповіщав про готовність виступити з 10-тисячним військом проти ворогів царя і просив надіслати йому в підмогу Б. Хитрово з військом до Лубен або Миргорода.

Миргородський полковник Г. Лісницький не був упевнений, що своїми силами зможе протистояти бунтівникам, а тому відійшов до Лубен. Взяти Лубни М. Пушкареві не вдалося і він повернув до Лохвиці, де діяв його спільник Іван Донець. На деякий час це місто також стало одним із центрів антигетьманського повстання. “Чернь” із загону І. Донця вбила двох сотників та трьох слуг Г. Лісницького і знищила родини власників сіл Шмиглівки і Бербениць. Повстанці під проводом якогось Богклевського в селі Жабках убили господаря, його дружину та лукомського сотника Солонину. Їх трупи викинули на смітник і протягом кількох днів не дозволяли ховати. На околицях Гадяча було пограбовано садибу Юрія Хмельницького. Отже, повстання охопило майже всю Полтавщину.

На початку лютого 1658 року в Переяславі була скликана представницька військова рада, яка мала підтвердити легітимність гетьманства І. Виговського. Незважаючи на неодноразові запрошення, включаючи й від царського представника Б. Хитрово, М. Пушкар на раду не приїхав. Він звинуватив гетьмана у таємних переговорах із Польщею

та Кримом і направив до Москви своїх послів із пропозицією скликати козацьку раду у Лубнах, на якій обов'язково мали бути запорожці й “вся чернь”. Відсутність на переяславській раді представників від Запорозжя і полтавського полку стало для М. Пушкаря й Я. Барабаша ще одним приводом не визнавати І. Виговського легітимним гетьманом. Проте відразу ж після ради, під час зустрічі з Б. Хитрово в Лубнах, М. Пушкар, поклявшись у вірності цареві, пообіцяв “своевольное військо розпустить” і порозумітися з гетьманом. Як з'ясувалося пізніше, обіцянки полтавського полковника були нещирими [4, с. 309].

У березні збунтувалися козаки і “чернь” миргородського полку. Вони скинули з уряду Леська Козла, якого Г. Лісницький, від'їжджаючи до Чигирин, залишив наказним полковником, і обрали на його місце Степана Довгаля. Бунтівники прийняли ухвалу об'єднатися з М. Пушкарем і йти походом на гетьманську столицю Чигирин. Київський воєвода В. Шереметєв доносив цареві, що сотник Зеленський, зібравши півтори тисячі “гультяйства” з винокурень і буд, приходив для грабежів під Глухів, розпускаючи чутки, що в нього є царська грамота, “чтоб их побивать и грабить”. Жителі міста дали відсіч нападникам: 170 чоловік було вбито, а ледь живого Зеленського захоплено у полон і розстріляно. Таким чином, навесні 1658 року майже вся Полтавщина палала у вирі братовбивчої війни.

У боротьбі з опозицією І. Виговський і надалі намагався заручитися підтримкою Москви. Задля цього на початку квітня до царя було послане посольство Г. Лісницького. Гетьман погоджувався на розміщення царських воєвод у Полтаві, Миргороді, Чернігові, Ніжині, Корсуні і Білій Церкві. Але царський уряд і надалі продовжував вести подвійну гру, підтримуючи стосунки з М. Пушкарем і провокуючи тим самим подальшу міжусобицю в Україні. Він намагався, як вважає В.Горобець, законсервувати конфлікт між І. Виговським і М. Пушкарем з тим, щоб зробити становище гетьмана більш уразливим, а його поведінку у стосунках з Москвою більш поступливою. Оцінивши політику Москви, як підтримку своїх дій, опозиція 1658 року активізувала боротьбу з гетьманом [4, с. 312].

Зважаючи на нещирість Москви, гетьман 25 березня скликав у Чигирині старшинську раду, на якій заручився підтримкою полковників у боротьбі з бунтівниками та на відновлення союзу з Кримом. Згідно українсько-кримського договору на допомогу І. Виговському хан послав значні сили, які, за різними даними, налічували від 15 до 40 тисяч чоловік на чолі з Карач-Беєм. Мобілізувавши вірні козацькі полки, І. Виговський 4 травня розпочав активні дії проти заколотників, щоб силою зброї “ту своєволью скоротить”.

6 травня об'єднані сили гетьмана і татар переправились через Дніпро поблизу Кременчука і вирушили на Полтаву. Їм назустріч 9 травня вийшов М. Пушкар і зупинився під Говтвою. Йому на допомогу підійшов і Я. Барабаш із запорожцями. Перші сутички відбулися в середині травня в районі Біликів, Хоролу, Решетилівки і Броварок, в ході яких гетьманські війська витіснили повстанців з півдня Полтавщини.

М. Пушкар покладав великі надії на козаків миргородського полку, але С. Довгалю вдалося дійти лише до Зінькова. Зупинений татарами, він розпустив своє військо. Пізніше гетьман помилував С. Довгаля.

16 травня після невдалого бою під Опішнею повстанці чисельністю близько 40 тисяч чоловік відійшли до Полтави. Переслідуючи їх, війська І. Виговського розташувалися табором між селами Жуки, Рибці та Жученків Байрак. Орда зупинилася біля Полуозера (Полузір'я).

Наближався вирішальний момент у братовбивчій війні. У цей час московський цар, одержавши бажані поступки з боку І.Виговського, звернувся через свого гінця І. Алфімова із наказом до М. Пушкаря припинити заколот і визнати владу гетьмана. На полковій раді М. Пушкар спробував перекласти вину за заколот на “свавільників”, “лиходіїв” і запорожців, а до І. Виговського відправив своїх посланців із проханням “милосердя”. Проте гетьман на

компроміс не пішов. Він вимагав повної капітуляції бунтівників і відновлення єдиновладдя гетьманського уряду в Україні. Царському послові П. Скуратову він заявив: "Ні полковникові, ні комусь іншому грамоти не повинні даватися; всім править один гетьман. А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві й від тих грамот піднялися бунти" [3, с. 232].

У середині травня 1658 року почалася облога Полтави. М. Грушевський вважав, що М. Пушкар був схильний капітулювати за умови, що татари залишать Україну, але "чернь" і голота (гола на одержу й розум) цьому противилася. Запорожці також "мириться з гетьманом не веліли".

У ніч з 31 травня на 1 червня М. Пушкар зробив відчайдушну спробу прорвати блокаду міста. Перед світанком його військо несподівано вийшло з Полтави і навальною атакою захопило табір І. Виговського разом із артилерією.

„Виговський, — писав анонімний автор „Історії Русів”, — утікши в нестямі, загубив гетьманську свою булаву” [1, с. 198].

Вважаючи бій виграним, повстанці не стали переслідувати противника і захопилися грабежем та пиятикою. А між тим, І. Виговський, оголошувшись від несподіваного нападу, припинив паніку, перегрупував козацькі полки і з допомогою татар оточив деморалізованих вояків. Бій закінчився повним їх розгромом. За різними даними в ньому полягло від 15 до 50 тисяч чоловік. Спійманих повстанців було віддано татарам. М. Пушкар загинув у бою і його голову якийсь козак приніс гетьману на списові. Я. Барабаш, побачивши на чий бік схиляється перемога, втік із запорожцями на Січ. У вересні цього ж року його було схоплено і за вироком військового суду страчено.

2 червня війська І. Виговського увійшли до Полтави. Протягом трьох днів місто було піддане повному розгрому. Як писав козацький літописець С. Величко, “зруйноване і спалене без останку”, а його жителів як військовоу здобич віддано татарам. Останнім було дозволено грабувати міста і села Полтавщини аж до Сули включно, а мешканців забирати в полон. Такий вчинок гетьмана викликав обурення серед козаків і він змушений був домогтися звільнення з полону українських бранців, яких не встигли вивести до Криму. Наказним полковником Полтавського полку І. Виговський призначив І. Богуна [6, с. 264].

Жорстока розправа над повсталими не зліквідувала опозиційні до гетьмана настрої на Лівобережній Україні, а лише озлобила людність і викликала жаждоу помсти. Пригашене полум'я братовбивчої громадянської війни продовжувало тліти, чекаючи лише слушного часу, щоб з новою силою вибухнути знову.

Розпочата сепаратними діями полтавського полковника М. Пушкаря міжусобна війна привела до жахливого спустошення краю, створення пізніше осібногo Лівобережного гетьманату, розколу України по Дніпру і загибелі Козацької держави — Гетьманщини у кінці XVIII століття.

Примітки:

1. *Історія Русів.* — К: Дніпро, 1991. — 318 с.
2. *Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки.* — К: Т-во «Знання» Україна, 1992. — 192 с.
3. *Михайло Грушевський. Історія України-Руси. В 11 томах 12 книгах. Т. X. Роки 1657-1658.* — К: Наук.думка, 1998. — 406 с.
4. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Книга 1.* — К: Наук.думка, 1998.- 401 с.
5. *Самійло Величко. Літопис. Том 1.-К: Дніпро, 1991.- 436 с.*
6. *Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.* — К: Основи, 1998.- 447 с.
7. *Юрій Мицик. Гетьман Іван Виговський.* — К: Академія, 2004. — 84 с.

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Трансформація політичних поглядів гетьмана Івана Виговського на взаємовідносини з Московією: причини та наслідки

Юрій Степанчук

З падінням ідеологічного міфу про гетьмана І. Виговського на початку 1990-х років, наукова зацікавленість до його постаті з кожним роком зростає.

Дослідники підкреслюють, що І. Виговський — політик свого часу, якому, щоб вистояти у політичній конкуренції та уберегти очолювану державу, необхідно було рахуватись із політичними реаліями й приймати непопулярні рішення. Хоча, історики В. Смолій та С. Степанков категорично вважають, що політична короткозорість гетьмана в стосунках із Москвою дозволила останній навесні 1658 року різко посилити своє втручання у внутрішні справи України, відіграти роль “троянського коня” в розколі еліти й суспільства в цілому [8, с. 108].

У даній статті автор ставить за мету з’ясувати причини та обставини різкого політичного розриву гетьмана І. Виговського з Москвою, що призвело до українсько-московської війни 1658 — 1659 років.

Загальновідомо, що І. Виговський був найближчим соратником і довіреною особою Б. Хмельницького. Більше того, один з польських послів повідомляв, що “Виговський опанував серцем і розумом Хмельницького і керує ним, як батько сином” [3, с. 238].

В історіографії відсутні факти про незгоду генерального писаря з політикою гетьмана, зокрема, й у питанні прийняття московського протекторату. Навпаки, до 1658 року І. Виговський не виявляв антиросійських поглядів і був прибічником Москви. Ще у 1651 році він, у розмові з московськими послами, вказував на вигоду, яку Московська держава матиме з приєднання України: “Великому государеві, за його государським щастям, до його великої, просторої і багатолюдної Московської держави, без війни і без кровопролиття буде велике прибільшення, і государ оволодіє багатьма землями і містами, і з цих міст, з міщан і з усяких чинів людей та з їх торгових та з усяких інших промислів государській казні буде великий прибуток”. Навіть є дані, що І. Виговський вступив у зв’язки з російськими послами й погодився постачати їм різні секретні документи за винагороду соболями, які просив доставляти йому таємно, без відома гетьмана [3, с. 239].

У ході переяславських домовленостей також відбулася прикра подія, що пізніше переросте у тенденційне явище, характерне для козацької еліти України-Гетьманщини. До Бутурліна, без відома гетьмана, прибула делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Відома дослідниця Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько і брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 роках Силуян Мужилівський зі своїми родичами та інші [6, 25].

Прийнявши цей факт до уваги, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не жаліючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. У такий спосіб царський уряд намагався заручитися підтримкою й інших впливових високопосадовців. Так, після підписання

“Березневих статей” І. Виговський, поряд із іншими представниками козацької старшини, одержав від московського уряду грамоти на місто Остер з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате “з усіма доходами та угіддями”, а також місто Ромни з селами. У 1657 році І. Виговський просив для себе маєтності й у Білорусії, але Москва йому відмовила [3, 186].

Традицію “випрошувати” в царського уряду грамот на маєтності остаточно вкорінили генеральний суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря. Підписавши в Москві “Березневі статті”, вони, використавши своє становище, випросили для себе право на володіння окремими містами та селами. Відтоді, прохання на ім’я царя у формі “чолобитних” почали надходити не лише від козацької старшини. До Москви, навперебій, кинулися окремі представники українського православного духовенства та української шляхти. Царський уряд почав щедро роздавати землі, до яких не мав найменшого відношення. Аби посварити між собою найбільші групи землевласників в Україні, Москва видавала право на землеволодіння у певному співвідношенні. Так, протягом кількох років після Переяслава православні монастирі в Україні отримали понад 80 маєтків, шляхта — понад 50, козацька старшина — близько 20. На думку І. Крип’якевича, “несправедливість”, яку виявив московський уряд по відношенню до найвпливовішої козацької старшини на чолі з Виговським, змусила останніх шукати виходу в переговорах із польським урядом [3, с. 189].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, зауважує дослідник В. Степанков, російська еліта, наштотхуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протистояння. Однак після його смерті у серпні 1657 році ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [7, с. 26].

З іншого боку І. Виговський, аби домогтися підтримки Москви в боротьбі проти Я. Барабаша та М. Пушкаря, що підняли проти нього повстання, став перед нею на шлях запобігливо-поспішних поступок. Так, у лютому 1658 року під час зустрічі на Переяславській раді з воєводою Богданом Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Московії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради направив до Москви посольство Григорія Лісницького з низкою прохань: вплинути на позицію М. Пушкаря; направити “доброго дворянина” на Запорозжя з грамотою, щоб “бунтівників і свавільників приборкати”; надіслати воєвод до “знатних міст”; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці [8, с. 108].

Не важко здогадатися, зазначають дослідники В. Смолій та С. Степанков, що московський уряд обома руками вхопився за цю ініціативу, і вже в квітні було призначено воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, а також видано наказ боярину Василю Шереметеву, котрий направлявся в Україну, як організувати складення козацького реєстру й перепис міщан і селян з їх повинностями [8, с. 108].

Так що ж прискорило переорієнтацію гетьмана Виговського на Польщу, спонукало його до активних контактів із польськими правлячими верхами?

Значну частину української старшини, зазначає історик Л. Мельник, вихованої на поняттях політичної свободи, що панувала в Речі Посполитій стосовно суспільних верхів, аж ніяк не приваблювала царська охлократична держава з її деспотизмом, перспектива обернення козацького лицарства на „холопів царя”. Це, зрештою, призвело до укладання 16 вересня 1657 року Гадяцької угоди, яка передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох держав: Польщі, Литви й Наддніпрянської України — Великого князівства Руського [5, с. 26].

Отже, державницька концепція гетьмана Івана Виговського ґрунтується на поверненні до умов Зборівського трактату з розширенням прав Козацької держави. Після короткого протекторату під Москвою, І. Виговський починає відстоювати ідею Великого князівства Руського у межах Речі Посполитої. Цю ідею було використано як теоретичну основу при складанні Гадяцьких пактів 1658 року. «Ідея князівства, — пише дослідник І. Куташев, — стала кроком уперед у розвитку державницьких концепцій України, склала основу для творення незалежної державності» [4, с. 181].

Укладення Гадяцької угоди стало приводом до повного розриву між Гетьманщиною й Московською державою. Царизм, зрозуміло, не бажав втрачати Україну, тому війна між Виговським і Москвою стала неминучою.

На сьогодні, завдяки сумлінній дослідницькій роботі вітчизняних істориків фактографічна сторона військового протистояння між Україною та Росією висвітлена добре. Зокрема, досить ґрунтовним у цьому відношенні є дослідження А. Бульвінського „Українсько-російська війна 1658-1659 років: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ”, де автор на основі багатющого джерельного матеріалу детально висвітлює українсько-московське військове протистояння за гетьманування І. Виговського. Стаття наповнена досі невідомими історичними фактами стосовно подій як в Україні, так і за її межами, зокрема, у Білорусії. У дослідженні гетьман І. Виговський виступає як неугодний об’єкт російської загарбницької політики і як жертва політичного загравання лівобережної старшини із Москвою, яка вирішила заслужити від неї прощення [9, с. 218]. Головним здобутком гетьманської політики, на думку дослідника, було те, що під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного [9, с. 217]. У інших своїх наукових повідомленнях А. Бульвінський, детально описуючи події 1657-1659 років, доводить, що Конотопська битва могла б змінити хід подальшої історії України [1, с. 142]. Проте, А. Бульвінський, як і переважна більшість сучасних авторів вважає, що І. Виговський не зміг скористатись перемогою під Конотопом [2, с. 33].

Отже, причиною до повного розриву між гетьманом І. Виговським та царським урядом стала експансія Московії щодо Гетьманату. Незважаючи на низку помилок, зазначають історики В.Чуприна і З.Чуприна, гетьман Виговський зайняв почесне місце серед самовідданих борців за свободу українського народу, за широку автономію України, за її незалежність [10, с. 129]. Сьогодні одна з вулиць міста Львова носить ім’я Івана Виговського, а в с.Германівка Обухівського району Київської області встановлено на честь гетьмана єдиний в Україні пам’ятник.

Примітки:

1. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // *Київська старовина*. – 1997. - № 6.

2. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // *Український історичний журнал*. – 1998. - № 3. – С. 76 – 83; № 4.

3. Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, “Світ”. – 1990.

4. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б.Хмельницького та І. Виговського // *Політичний менеджмент*. – 2007. - № 1.

5. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // *Пам'ять століть*. – 1997. – № 3.
6. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. – К., 1992. – Т. 2.
7. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // *Український історичний журнал*. – 2004. – № 1.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. *Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*. – К.: „Альтернатива”, 1997.
9. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць / За ред. В.А. Смолія/* - К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
10. Чуприна В., Чуприна З. Гетьман Іван Виговський і Конотопська Битва 1659 р. // *Дзвін*. – 2000. – № 2.

Інституційні аспекти історії соціально-економічних перетворень в Українів середини XVII століття, що знайшли відображення в Гадяцькому трактаті 1658 року

Юрій Приходько, Людмила Коваль

Переможні битви 1648 — 1649 років, унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави під назвою «Військо Запорозьке». Швидка організація державного життя на визволених територіях, глибоке та послідовне її інституційне забезпечення засвідчили, що національно-визвольна війна відкрила широку перспективу для майбуття українського народу. Остаточну мету визвольних змагань вищі керівники козацтва вбачали у відродженні Української держави. При тому гетьман зі старшиною брали до уваги не тільки державотворчий досвід Запорозької Січі й Великого князівства Литовського, а й державницькі традиції Київської Русі та Галицько-Волинського королівства, пам'ять про які жила поміж української православної шляхти й духовенства, а від часів Сагайдачного — і серед козаків. Про небезпідставність ідеї утвердження козацької держави добре знали в Західній Європі ще задовго до 1648 року. Зокрема, семигородський князь 1628 року говорив, що «козацький народ може відділитись від Польщі й збудувати окрему республіку, якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора» [2, с. 114]. Таким чином, не викликає жодних здивувань закріплена Гадяцьким трактатом 1658 року назва української держави як Велике князівство Руське, що підтверджує тяглість державотворчої традиції в українських землях.

Назва «Військо Запорозьке», яка вживається в Гадяцькому трактаті 1658 року, зовсім не означає, що держава ця знаходилася за дніпровими порогами, а була скоріше даниною звичаю, оскільки створило її колишнє Військо Запорозьке, яке перед 1648 роком і справді було розташоване в пониззі Дніпра. На початку повстання 1648 року Військо Запорозьке опанувало терени України Наддніпрянської, а його столиця (в значенні місця перебування уряду) перемістилася до Чигирина. Колишня столиця Війська Запорозького — Запорозька Січ, спорожніла. І лише пізніше, коли гетьманське урядування породило велику кількість незадоволених, вона відтворилася знову і на іншому місці, стала пристановищем

незгодних, а утворення, яке виникло при ній, стало зватися Військом Запорозьким Низовим на відміну від власне Війська Запорозького, уряд якого продовжував перебувати в Чигирині. Уряд вважався зверхником усього Війська Запорозького. Київ же, як і в усі часи, залишався духовною столицею України, що й підтверджувалося перебуванням у ньому Київського митрополита.

Те, що в назві держави було присутнє слово «військо», теж є даниною звичаю й аж ніяк не означає, що влада цього утворення поширювалася лише на військовий стан, званий козаками. Військо Запорозьке в цьому сенсі не є винятком, оскільки відомими є такі держави, як, наприклад, Тевтонський Орден, слово «орден», в назві якого одним зі своїх значень має значення «військо», і який також був державою воїнства, хоча й «христового» [4, с. 10].

Таким чином, Військо Запорозьке, і до і після прийняття ним назви Велике князівство Руське, було, по-суті, всенародною Українською державою [4, с. 9-10].

Найвищим законодавчим органом держави Війська Запорозького стала Генеральна рада — загальна рада всього війська. З часом роль Генеральної ради перебрала Старшинська рада, що складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад Старшинської ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовенства. У Гадяцькому трактаті 1658 року передбачалася конвокація у Великому князівстві Руському, таким чином, закріплювалося існування внутрішньодержавного законодавчого органу [7, с. 46].

На визволених українських землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися полки зі своїм територіальним поділом. 1649 року усю територію Української держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі — 9, на Лівобережжі — 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території. Кожен полк очолював полковник, обраний на полковій раді або призначений гетьманом Війська Запорозького — вищою посадовою особою в державі, який став згідно з Гадяцьким трактатом 1658 року гетьманом Великого князівства Руського, до уряду якого належало надання посад [7, с. 45]. Полковник зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку. Територія полку поділялася на 10 — 20 і навіть більше сотень. Сотні, як і поліси, різнилися площею та чисельністю, були, наприклад, сотні, до складу яких входило по кілька тисяч козаків. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали сотники. Існували сотенні військові канцелярії, сотенні суди тощо [2, с. 115-116].

Цей стан речей в адміністративному устрої держави, що склався у Війську Запорозькому, підтверджувався в Гадяцькому трактаті 1658 року для Великого князівства Руського. [7, с. 40], [7, с. 43], [7, с. 45]

Територія Козацької держави в ідеалі мала охоплювати всі етнічні українські землі, і не випадково практично на всіх землях, куди сягала шабля повстанців, формувалися козацькі полки. Їхня чисельність разом із кількома білоруськими полками сягала майже 50. На жаль, мілітарна потуга Речі Посполитої не дала тоді змоги добитися визволення всіх етнічних українських земель і утвердити на них владу українського уряду. Так, згідно з умовами Гадяцького трактату 1658 року, який виріс на ґрунті Зборівського договору [3, 44], Україна (в трактаті — Велике князівство Руське) складалася із земель колишнього Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. кв. км — від р. Случі на заході до московського кордону на сході та від басейну р. Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні [2, с. 115]. Це складало 29,82% від площі теперішньої України. Майже незаселене Надпоріжжя становило 35% всієї площі держави [4, с. 12].

Населення Війська Запорозького — Великого князівства Руського становило близько 2 мільйонів осіб. Найбільшим містом держави був Київ, у якому жило близько 15 тисяч людей. Від 5 до 10 тисяч людей мешкало в Корсуні, Переяславі та Умані. Від 2 до 5 тисяч мешканців налічували Батурин, Біла Церква, Брацлав, Вінниця, Золотоноша, Кальник, Канів, Лубни, Черкаси, Чигирин, Шаргород [4, с. 13].

Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували магістрати на чолі з війтами. В інших порадкувала козацька адміністрація. У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків — обрані ними отамани.

Запорозька Січ була окремою адміністративною одиницею в державі.

Україна мала одну з найсильніших у тогочасній Європі армій. Цей інститут було створено зусиллями досвідченої козацької старшини в перший рік війни об'єднанням розрізнених селянських і козацьких загонів. Вона була організована за полково-сотенним територіальним принципом: певна територія виставляла кілька сотень козаків, які об'єднувалися в полк. Більшість війська становило покозачене селянство та міщани. Проте ядром армії було реєстрове й запорозьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Право на існування у Великому князівстві Руському власної армії, чисельністю не менше 30 тисяч реєстрових козаків та 10 тисяч найманого війська, було закріплене Гадяцьким трактатом 1658 року.

Інститут судочинства був представлений найвищою судовою установою — Генеральним судом при гетьманові, який розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана, і до складу якого входили двоє генеральних суддів і судовий писар та місцевими судами, очолюваними особисто полковниками або сотниками. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни. У містах із магдебурзьким правом діяли міські суди. Окрім того, в Україні функціонували за давньою традицією ще й церковні суди, але в їх компетенції перебували тільки внутрішні справи православного духовництва. У Гадяцькому трактаті 1658 року стосовно інституту судочинства сказано: „А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати ... свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначать” [7, с. 44].

З відродженням держави герб Війська Запорозького — козак із мушкетом та шаблею — став гербом усіх визволених українських земель [2, с. 116-117].

Нарівні з козацтвом потребує дослідження ще один важливий чинник тогочасної України, а саме — інститут селянства. Сільське господарство було основною формою життєдіяльності її населення [6, с. 227].

Основою козацького стану була військова служба. За цю службу мали козаки землю, з якої не платили податків, мали різні привілеї в торгівлі, мали право виробляти горілку. Козаки отримали підтвердження своїх привілеїв і в Гадяцькому трактаті 1658 року [7, с. 43].

1648 року, з самого початку повстання, величезна маса селян включилася до лав козацтва. Селяни вірили, що по вигнанні панів вони дістануть свободу від кріпацтва, але в договорах під Зборовом та Білою Церквою уряд боронив інтереси тільки козацтва, а селян залишав під владою панів, які мали право повернутися до своїх маєтків [5, с. 173-174]. Такий саме порядок зберігав і Гадяцький трактат 1658 року за умови вічної амністії, тобто вічного забуття [7, с. 41].

Треба зауважити, що існувало соціальне роздвоєння між українськими народними масами й старшинськими кругами, між народом і старшинським урядом [1, с. 325]. Старшина козацька, маючи у своїх руках владу — зайнявши місце

шляхти, мала охоту йти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, способити підданих. У тім вона виросла й іншого способу матеріального самоствердження не знала й не бачила. Вже під час посольства до Москви 1654 року старшина почала випрошувати собі від царя грамоти на різні маєтності з правом садити на них підданих. Щоправда, тих випрошених грамот боялася навіть показувати на Україні, знаючи, як неприхильний до того народ [1, с. 325]. Ці привілеї Московського царя втрачали силу після прийняття Гадяцького трактату 1658 року у силу того, що відновлювалося правове поле Речі Посполитої.

Підтримку в Гадяцькому трактаті отримали торговці та мореплавці: „Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Речі Посполитої на Чорне море” [7, с. 43].

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував гетьман. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, і передусім — земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли (млини, броварні, гути тощо) та плата за їхню оренду. Чимало коштів надходило від внутрішньої та зовнішньої, а також транзитної торгівлі (збори з торгів і ярмарків, кордонне мито тощо). Існували в державі й загальні податки, причому вони були меншими, ніж у Речі Посполитій, і це відкривало широкі перспективи її мешканцям. Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство [2, с. 116].

Згідно з Гадяцьким трактатом зібрані всередині української держави податки мали залишатися в управлінні влади Великого князівства Руського [7, с. 43].

Із грошових знаків найпоширенішими в обігу всередині Війська Запорозького були польські монети, згодом московські й турецькі гроші [2, с. 116-117]. Після прийняття Гадяцького трактату Велике князівство Руське отримало право відкрити власний монетний двір [7, с. 43]. Це стало безперечним кроком уперед у здобутті внутрішньої самостійності.

Утвердження Української козацької держави відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були поступитися на користь козацтва польські магнати й католицька шляхта, католицьке духовництво — ті верстви, що тримали у своїх руках владу до початку Національно-визвольної війни. Позаяк вплив шляхетсько-магнатського стану пощастило зменшити, провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини. Козацька старшина формувалася із представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах. Про це в Гадяцькому трактаті значиться: „Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих” [7, 43].

Безперечним завоюванням козацької держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було ліквідовано засилля іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею [2, 118]. Гадяцький трактат 1658 року не скасовував подібний стан речей, що в межах Речі Посполитої було

явищем розвитку суспільної свідомості в напрямку до передової в тогочасному світі соціально-економічної моделі суспільного устрою.

Примітки:

1. Грушевський М.С. *Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року.* – К., 1990. – 524 с.
2. *Історія України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Посіб. Для вступників до вищ. навч. закл.* / Ю. Мицик, В. Власов – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2001. – Ч. 1. – 208 с.
3. Мицик Ю.А. *Гетьман Іван Виговський.* – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 84 с.
4. *Опис козацької України 1649-го року: Довідник* / С. Коваленко, О. Пугач. – К.: Вид.центр „Просвіта”, 2004. – 152 с.
5. Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року.* – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
6. Субтельний О. *Україна: історія.* / Пер. з англ. / Вст.ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 702 с.
7. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко* – К.-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

Гадяцька угода 1658 року в контексті розвитку української культури

Ольга Бардаш

При вирішенні завдань духовного оновлення суспільства на засадах відродження історичних і культурних традицій українства суттєвим є усвідомлення тих чинників, які впливали на розвиток національної культури, що тісно зв'язана з суспільно-політичним життям.

Попередники гетьмана І. Виговського й він сам підтримували розвиток української культури, зокрема освіти, науки та книгодрукування. Формулюючи пункт Гадяцького договору про присвоєння Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, тодішній керманич Гетьманщини мав на меті перетворити цей освітній заклад на зразок для інших шкіл такого типу в Україні: Чернігівського, Харківського й Переяславського колегіумів. До того ж І. Виговський підписанням Гадяцької угоди намагався зменшити вплив уніатської церкви на українську культуру.

Важливо відмітити, що рівень освіти в Україні у XVII столітті був на належному рівні. Про це свідчать нотатки П. Алепського — сина антиохійського патріарха Макарія, який супроводжував свого батька у поїзді у 1654 році до Росії через українські землі. Зокрема, він зазначає, що „... по всій землі козаків ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того священики навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях...” [9, с. 136].

Просвітництво другої половини XVII століття вживало практичних заходів для поширення освіти серед широкого загалу. Це виявилось, насамперед, у діяльності шкіл вищого типу у Києві, Львові, Луцьку й Вінниці. Характерними було прагнення

всіх верств суспільства до освіти, культури й науки. Важливу роль у становленні та розвитку освіти й науки в Україні відігравали вихованці Києво-Могилянської колегіуму, церква та її діячі [16, с. 8].

З 30-х років XVII століття цей навчальний заклад стає центром відродження й розвитку української культури й науки, ідеологічним осередком захисту українського православ'я, ланкою духовності, сприяє формуванню національної свідомості українців, тим осередком, навколо якого гуртувалися найбільш освічені, прогресивні особи. Засновник навчального закладу політичний, культурний, церковний діяч України, Молдавії та Румунії П. Могила прагнув закріпити за ним статус вищої школи офіційним державним документом. Наміри П. Могили здійснив вихованець колегії, гетьман України І. Виговський. Саме завдяки дипломатичному таланту І. Виговського вдалося отримати від польського короля Яна II Казимира Вази визнання легалізації православної церкви в Україні: „Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні на божества, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні померлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свою вільно та публічно заживає римська віра...” [8, с. 136-137]. „Римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, а пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими, і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора”. Гетьман домігся у польського короля передання українській православній церкві уніатами таких маєтків і культових споруд, як Софіївський собор, Києво-Видубицький монастир та ін.: „що ж стосується церков і добр, фондованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину” [8, с. 137]. До Гадяцького договору, укладеного гетьманом з Річчю Посполитою, був внесений пункт: „Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні установити, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія краківська” [11, с. 12]. До того ж п. 18 цієї угоди передбачав „дозволити Гетьману, спорудити, де завгодно, другу академію, подібну до Київської” [13, с. 31]. Крім цього у договорі зазначалося: „Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде вільно ставити, свобідно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контра версії — але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на короля» [4, с. 357]. 10 червня 1659 року на Варшавському Сеймі цей Гадяцький договір був підкріплений прийняттям присяги обох сторін.

Впродовж другої половини XVII століття зі стін Києво-Могилянської академії вийшло немало діячів церкви й культури, які у наступні роки відзначилися своєю працею на ниві просвітництва й тим самим відіграли важливу роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Це проявилось у створенні випускними нових освітніх закладів, у розповсюдженні наукових знань, у піднятті на якісно новий рівень культуру населення тощо. Необхідно відзначити діяльність ієрархів українського православ'я Л. Барановича (? - 1694) та І. Максимовича (? - 1732), що керували Чернігівською єпархією. Саме завдяки їх діяльності Чернігів, поряд із Києвом, перетворюється на початку XVIII століття на значний культурний центр Гетьманщини [1, с. 11]. До того ж Київську академію по праву вважають джерелом поповнення духовних кадрів не лише України, але й Росії: найбільш здібних випускників призначали на службу у відомі храми [16, с. 140]. Українські

навчальні заклади мали великі книжкові зібрання з різних галузей знань, що сприяло продовженню традицій книжкової культури України. Київська академія й засновані завдяки підтримці її діячів колегіуми й школи сприяли формуванню української інтелігенції й відповідного культурного середовища, в якому здійснювався постійний обмін думками, книгами, мистецькими здобутками. Все це сприяло функціонуванню відповідного простору культури на українських землях [10, с. 482].

Вплив Гадяцької угоди на подальший розвиток українського друкарства незаперечний. У ній було проголошено опіку над національним друкарством. Завдяки цій угоді зростало значення Києва як провідного осередку церковно-релігійного життя, утверджувався авторитет Києво-Печерської лаври й лаврської друкарні [7, с. 231-232].

Таким чином, надання Гадяцьким договором Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, сприяло підвищенню її ролі у вихованні плеяди видатних діячів освіти, науки й культури, заснуванню нових навчальних закладів, в яких мали можливість навчатися діти всіх станів, було продовженням кращих традицій української школи.

Примітки:

1. Антипенко М. Чернігівський колегіум як освітній заклад // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від Колегіуму до університету: Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С.9 – 11.
2. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Друкарня „С.В.Кульженко”, 1913. – 525 с.
4. Грушевський М. Історія України-Русі. – К.: Видавництво Академії наук УСРР, 1936. – Т. 10. – Ч. 1.
5. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либидь, 1990. – 400 с.
6. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966. – 251 с.
7. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
8. Історія української культури / За загал. ред. І.Крип'якевича. – 3-тє вид. – К.: Либидь, 2000. – 656 с.
9. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Упоряд. Б.Білик, Ю.Горбань, Я.Калакура та ін.; за ред. С.Клапчука, В.Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
10. Історія української культури: В 5 т. / В.Александрович, В.Борисенко, Т.Виврот. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1248 с.
11. Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст.: Енциклопедичне видання. За ред. В.Брюховецького. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2001. – 736 с.
12. Кравченко М. Соціально-політичні передумови виникнення Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету Збірники матеріалів ювілейної наукової конференції, присвячена 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С. 8 – 9.

13. Маркевич Н. *История Малороссии: в 2 томах.* – М.: Типография Августа Селина при Императорской медико-хирургической академии, 1842.
14. Огієнко І. *Інститут українського друкарства / Упорядн. М.Тимошик.* – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
15. Огієнко І. *Українська культура / Упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик.* – К.: Наша культура і наука, 2001. – 342 с.
16. Посохова Л. *Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.).* – Харків: Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.
17. Тригубенко В, Несторенко Л. *Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років.* – К.: ТОВ „Кадри”, 2002. – 369 с.

Релігійні аспекти діяльності гетьмана Івана Виговського

Ірина Діптан, Петро Кравченко

Мабуть, найтрагічнішим гетьманом за доби Руїни був Іван Виговський. Тільки два роки тримав він булаву, але за цей короткий час устиг придбати багато нищівних визначень своєї особи, лайливих, чорних епітетів — і від сучасників (особливо у цьому вправлялися цар та його урядовці), і від нащадків — українських радянських істориків, для яких при згадуванні ймення Івана Виговського ритуально-обов'язковими були такі дефініції — «підлий зрадник», «ставленик і прислужник шляхетської Польщі», «лях», «таємний католик» тощо. Натомість діаспорна історіографія піднесено оповідала про гетьмана-державника, акцентуючи увагу на визначальному документі його діяльності — Гадяцькому трактаті 6 (16) вересня 1658 року. Серед сучасних дослідників історії України ранньомодерної доби теж немає одностайності в оцінці задумів і результатів його гетьманування.

У запропонованій історичній розвідці проаналізуємо лише один із напрямів багатогранної діяльності І.Виговського — заходи гетьманської адміністрації в царині захисту православ'я, ствердження його як панівної релігії в етноукраїнських землях у контексті збереження і розбудови Козацької держави — Війська Запорозького.

Заступитися за права рідної церкви Іван Виговський мусив ще до здобуття булави і, що характерно, не перед супротивником — політичним чи конфесійним, а перед союзником — православним московським царем. Зазначене здається дивним лише на перший погляд: експансія Москви стосовно України, що розгорнулася одразу ж по смерті Б.Хмельницького, мала своєю складовою наступ на впливову й авторитетну в православному світі Київську митрополію. Царизм, який прагнув ліквідувати статус номінального васалітету України, вважав, що однією з важливих передумов інкорпорації останньої може стати підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові. Задля цього Москва терміново втрутилася водночас у два елекційних процеси: в боротьбу за гетьманську булаву і за митрополичу кафедру.

Передусім маємо стисло нагадати засадничі принципи релігійної політики Б.Хмельницького. Гетьману вдалося зосередити у своїх руках майже необмежену владу над військом і підконтрольною йому територією, але козацький керманіч, як де-факто незалежний володар, прагнув більшого — перебрати на себе королівське право патронату та «подавання хлібів духовних». Ця роль гетьмана стосовно православної церкви обумовлювалася декількома чинниками: по-перше, Б. Хмельницький узяв на себе визначення всіх параметрів православно-уніатських взаємин під час переговорів із Річчю Посполитою; по-друге, гетьманська влада надала православ'ю безпрецедентного престижу (панівна релігія у Війську Запорозькому) [13, с. 315].

Ця особлива місія гетьмана здавалася цілком природною новій владі, але зустріла поважний спротив вищого київського духовництва. С. Косов був спадкоємцем могилянських традицій в українському церковному та суспільно-політичному житті, коли церква шукала способу співіснувати з королівською владою та вважала себе — за браком руської держави — єдиною національною інституцією, а митрополит, і в очах влади, і в очах суспільства, був лідером усієї ранньомодерної нації [13, с. 317].

Еволюція взаємовідносин гетьмана й митрополита обумовлювалася перебігом подій Національної революції упродовж 1648-1657 років: перемогами чи поразками армії Б.Хмельницького, міждержавними трактатами Війська Запорозького, позицією східних патріархів (деякі з них сприяли легітимізації повстання та нової влади) тощо.

Як стверджує в своєму фундаментальному дослідженні С.Плохій, київський митрополит не був покірний козацькому гетьманові. Під час повстання він якщо і не дотримувався пропольської орієнтації, то, як і Адам Кисіль, його сподвижник часів «універсальної унії», був прибічником українсько-польського компромісу. У вищих ешелонах гетьманської адміністрації митрополит міг розраховувати на порозуміння зі старшиною шляхетського походження, незаперечним лідером якої був генеральний писар І.Виговський [13, с. 321].

Українсько-московський договір 1654 року, вступ Московії у війну з Річчю Посполитою різко змінили характер церковно-державних взаємин в Україні. Тепер Б. Хмельницькому доводилося здобувати підтвердження влади над митрополитом у змаганні не з королем, а з московським царем і патріархом. За такої ситуації завдання гетьмана дещо спростилося. Опинившись перед альтернативою підпорядкування Москві, С. Косов віддав перевагу Б. Хмельницькому.

Загальновідомі численні конфлікти київського митрополита з царськими урядовцями. Промовистою є заява С.Косова, який погрожував навіть збройним опором задля захисту митрополичої землі: «...гетман Богдан Хмельницкий посылал бить челом государю и поддался со всем Войском Запорожским под государеву высокую руку, а он, митрополит со всем собором, бить челом государю о том, что ему быть под государевою рукою, не посылывал, и живёт он с духовными людьми о себе, ни под чьею властью» [5, с. 299-301].

Згодом митрополит пішов на деякі поступки воеводам, але, найголовніше, в грамоті на ім'я царя С. Косов називав Б. Хмельницького «нашої землі начальником і повелителем». Водночас відомо, що С. Косов не виключав можливості покинути Київ і вдатися до протекції Речі Посполитої (принаймні — звернутися за підмогою до литовського коронного гетьмана Я. Радзивіла, що чимраз рішуче проводив незалежну від Варшави толерантну українську політику) [8, с. 226].

Царський уряд звинувачував С.Косова у шпигунстві, зрадництві (все це — через небажання визнати зверхність московського патріархату). Б.Хмельницький усвідомлював непросте становище Косова, більша частина митрополії якого перебувала під владою Корони; до того ж, він був зацікавлений взяти під захист свого старого суперника, перетворивши його, в такий спосіб, у союзника. Гетьман запропонував Олексію Михайловичу компромісний варіант: чинний митрополит перебуває у підпорядкуванні Константинополя, а юрисдикція його наступників залежатиме від волі царя. Фактично Б. Хмельницький підтримав С. Косова, хоча навіть декларативна ймовірність утручання Москви в справи Київської митрополії була надто небезпечною [8; с. 213].

Сильвестр Косов помер ще 13 квітня 1657 року. Тоді ж Б. Хмельницький без консультації з Москвою призначив місцєблюстителем митрополичого столу чернігівського єпископа Л. Барановича й наказав готувати вибори нового митрополита на 15 серпня 1657 року. За життя Б. Хмельницького Москва не виявляла зацікавлення в обранні митрополита, що, найімовірніше, зумовлювалося тривалим конфліктом між

царем і патріархом Никоном. Останній, не бажаючи сліпо виконувати волю монарха й шануючи канонічні права царгородського патріарха, ігнорував рекомендації Олексія Михайловича хіротонізувати в Києві митрополита [20, с. 171 -173]. Після смерті гетьмана царський уряд в особі київського воєводи А. Бутурліна почав відкрито проводити серед українського духовенства агітацію за перехід Київської митрополії під владу Московського патріархату та добивався участі у виборах київського митрополита представників Москви. Відчувши деяку розгубленість серед духовенства та довідавшись, що І. Виговський рекомендував Л. Барановичу «обирати митрополита поміж себе», на власний розсуд, А. Бутурлін почав старанно вмовляти архімандрита печерського І. Гізеля та ігуменів монастирів, аби вони пошукали милості царя «і були б під послухом і благословенням ...святійшого Никона, патріарха Московського, Всія Великії і Малиїї Білії Росії, і зараз би без... великого государя указу по єпископів не посилали і без благословення... патріарха митрополита не обирали, а писали б про те і послали до великого государя і до... патріарха...» [3, с. 6].

Активність А. Бутурліна була результативною. Вже 7 серпня Л. Баранович повідомив київському воєводі, «що вони з архімандритами із ігуменами про те думали і приговорили, що їм усім бути під послухом і паствою... святійшого Никона, патріарха Московського». Прийняти остаточне рішення і послати гінця в Москву Л. Баранович обіцяв після приїзду з гетьманських похорон. У своєму листі від 12 серпня Бутурлін уже вимагав від генерального писаря І. Виговського відписати львівському, перемишльському та луцькому єпископам (запрошеним ще Б. Хмельницьким на вибори митрополита), щоб вони без царського указу на вибори «в Київ не їздили і митрополита не обирали», а чекали рішення царя і патріарха. Не ствердившись при владі, І. Виговський боявся відверто відкинути московські претензії щодо виборів митрополита і тому не давав воєводі рішучої відповіді. Бутурлін вимагав також затримати, до царського указу, щойно прибулого в Чигирин польського посла С.К. Беневського [3, с. 6].

Московський уряд слушно побоювався, що православні єпископи, які живуть у володіннях польського короля, оберуть неприхильного до Москви митрополита, оскільки їх абсолютно не приваблювала перспектива опинитися під владою Московського патріарха.

Побоюючися спізнитися на гетьманські і митрополичі вибори, Москва готувала військове вторгнення в Україну. Так, 19 серпня з Путивля на Чигирин виїхав щойно прибулий царський посланець у Військо Запорозьке стольник В. Кикін. Того ж дня цар спрямував ще одного посланця —довірену особу, полковника і стрілецького голову А. Матвеева; 22 серпня в Україну з військом чисельністю до 30 тис. чоловік вирушив Г. Ромодановський.

Першим російським посланцем, який прибув у Військо Запорозьке після смерті Б. Хмельницького, був І. Роколов. Генеральний писар І. Виговський запевнив його у своїй вірності царю і в тому, що після ради вони «зішлються з царем про його государеві великі справи», а «духовенство від себе пошлють до Никона, патріарха Московського... про всякі духовні справи і про поставлення на Київську митрополію архімандрита печерського Інокентія Гізеля» [3, с. 7].

Проте, порадившись із прибулим на гетьманське поховання духовенством, І. Виговський 23 серпня відписав А. Бутурліну, що гетьман Б. Хмельницький запросив західноруських єпископів на обрання митрополита «по правилам давнім, як раніше цього з покон віків бувало», і «що права і звичай давній кажуть і велять приїздити по гетьманському листу на обрання митрополита, щоб між духовним чином без пастиря свавілля і непорядок не збільшувався». Далі І. Виговський інформував воєводу, що про результати виборів царю буде повідомлено, недвозначно даючи зрозуміти, що український уряд не чекатиме монаршого дозволу на обрання митрополита [7, с. 19-

20]. Ствердившись на гетьманстві І. Виговський і вище духовенство продовжили цю політичну лінію, не залишаючи московському урядові ілюзій щодо ймовірних поступок у справі визначення настоятеля Київської митрополії.

27 жовтня 1657 року чернігівський єпископ Л. Баранович освятив гетьманські клейноди, що раніше належали Б.Хмельницькому, і вручив їх І. Виговському [17, с. 61]. На святковому обіді з нагоди пошанування нового козацького керманича А.Бутурлін запевнив І. Виговського в царській милості. Однак київський воєвода відмовився бути присутнім у Софіївському соборі при обранні українського митрополита. 13 грудня А. Бутурлін листовно звернувся до Олексія Михайловича, щоби дізнатися про наступне: чи бути йому на соборі? Чи дорікати єпископам, що вони вибирають митрополита без царського наказу і патріаршого благословення? [2, с. 12]. Та, мабуть, відповідних інструкцій до церковного собору воєвода не отримав і мусив узяти до відома факт обрання в грудні 1657 року митрополитом колишнього луцького єпископа Дионісія Балабана. На думку М. Грушевського, підтримка кандидатури Д. Балабана Військом Запорозьким пояснювалася політичними чинниками і, насамперед, прагненням поширити гетьманську юрисдикцію на західноукраїнські землі [7, с. 99]. Новообраний митрополит згодом отримав посвячення від Константинопольського патріарха, що, за оцінкою Н. Полонської-Василенко, підтвердило незалежність Української церкви [14, с. 194].

Новітній український релігієзнавець С. Плохій зауважує на суперечливості церковно-елекційного процесу в Гетьманщині зазначеного періоду. По-перше, скликаний І. Виговським у жовтні 1657 року церковний з'їзд став першим проявом розколів як у церкві, так і в суспільстві. По-друге, те, що гетьману в грудні цього ж року вдалося змінити перебіг подій на свою користь — митрополитом став Д. Балабан, — переконливо засвідчує, що у змаганні між І. Виговським, Яном II Казимиром і Олексієм Михайловичем щодо патронату над Київською митрополією переможцем став саме гетьман [13, с. 420].

Обраному згідно зі „старими законами", без ради з Московією, Дионісію Балабану незабаром, у лютому 1658 року, довелося давати в цій справі пояснення московському послу. На запитання, чи він відрядив делегацію, «щоб подать челобитну» цареві та патріархові, Балабан відповів, що патріарх московський не міг би його висвятити без згоди патріарха константинопольського, і що Москва має розв'язувати це питання з єкуменічним патріархом. По суті, це означало небажання підкорятися владі Москви [5, с. 108-113].

Доволі промовистою в аспекті з'ясування позиції І. Виговського щодо захисту православ'я була його дискусія з московським посланцем дяком Василем Кікіним. Останній закидав гетьманові, що козаки самі просилися під царську руку для визволення їх з латинського ярма, та що цар „всему христолюбивому воинству своему повелел за вас страдати, крови своя проливати и голов своих не щадети не для чего иного, токмо для единые православные веры и для высвобождения от неволи и ига латинского вас православных христиан". Виговський на ці закиди відповідав так: „А что его царского величества воеводы, боярин Василий Борисович Шереметев да окольничей и воевода Григорей Григорьевич Ромодановский, много Малой России зла починили и права наши поламали, паче же того, что и церкви Божий попалили и иноков и инокинь и иные многие христианские души невинные помордовали, мстим будем и управлятись станем так пока нас всех станет; они де за права свои и при королях польских стояли и бились" [13, с. 421].

Отже, попри усвідомлення гетьманом визначальності православного чинника у взаємовідносинах із Московією, І.Виговський усе більше схилявся якщо й не до розриву з нею, то до зовнішньополітичної поліваріантності, до зближення, на певних умовах, із Річчю Посполитою.

Безперечно, що І.Виговський намагався продовжувати зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, вільно трактуючи „Березневі статті”, намагаючись зміцнити гетьманську владу і розширити кордони Гетьманщини. Проте, з огляду на внутрішню руїну, суттєвим чинником якої була Московія (згадаймо позицію царського уряду в зв'язку з елекцією І. Виговського, під час Корсунської жовтня 1657 року та Переяславської лютого 1658 року загальних козацьких рад, і, нарешті, антигетьманського повстання М. Пушкаря-Я. Барабаша), поводитися як Б. Хмельницький було вже неможливо. Звісно, І. Виговський був послідовником Богдана — в його відносинах і з Московією, і зі Швецією, і з Трансільванією, і з Кримом. Однак, необхідність зовнішньої підтримки для боротьби проти внутрішніх політичних негараздів, як і незграбна дипломатія Москви, що не стала підтримувати Виговського у вирішальний момент, будучи незадоволеною його „самостійництвом”, — призвели до козацько-польського союзу, який започатковувався ще за життя Хмельницького [21, 150].

Документальним утіленням зазначеного альянсу стала Гадяцька угода 6 (16) вересня 1658 року [19, 33-46]. Вона стала найвищим досягненням правління гетьмана і водночас — першим кроком до трагічного завершення політичної кар'єри і життя І.Виговського [10, 51].

Передусім маємо зауважити, що оригінальний документ, народжений у Гадячі, на якому стояли б підписи І.Виговського та польських комісарів, не зберігся. Існує лише остаточний варіант тексту, ратифікований сеймом Речі Посполитої у травні 1659 року. Для того, щоби простежити зміни в тексті, внесені від часу підписання до затвердження, треба відновити її оригінальну редакцію. Лише скрупульозний аналіз 12 варіантів тексту Гадяцького трактату дозволяє здійснити історичну ретроспективу і відповісти на низку запитань: чого прагнула козацька старшина, сприйнявши пропозиції частини прогресивно-мисячого польського шляхетства? Яким бачився статус Великого князівства Руського в новому міждержавному об'єднанні? Чи не поступався І.Виговський у Гадячі державним суверенітетом Гетьманщини, закріпленим в українсько-московському договорі 1654 року? Яке місце посідало релігійно-конфесійне питання в переговорному процесі та ін.

Ретроспективний огляд уможливорює розгадку авторства Гадяцького договору. Деякі дослідники називають архітектором угоди Юрія (Єжи) Немирича (1612-1659 роки) — лідера українських протестантів, одного з фундаторів аріанської академії в Киселині на Волині, людину високоосвічену й безумовно талановиту. Під час Української революції він первісно воював супроти козаків, але 1655 року перейшов на бік шведського короля Карла X Густава; 1657 року вступив на українську службу, прийняв православ'я. Як канцлер Великого князівства Руського, був головою української делегації на сеймі 1659 року. У вересні цього ж року загинув у боротьбі з антигетьманською опозицією [1, с. 85-86].

Гіпотезу стосовно авторства Ю. Немирича відкидають деякі новітні дослідники, зокрема — Т. Яковлева (в контексті нашої розвідки суттєво, що аргументи стосуються саме релігійних аспектів угоди) [22, 312-313].

Т. Яковлева, порівнявши тексти Гадяцької угоди — як варіанту, схваленого сеймом, так і „проміжного” — з текстом попередньої домовленості П. Тетері від 5 (15 липня) 1658 року, стверджує, що саме останню було покладено в основу Гадяцького трактату. Дослідниця наголошує, що в документі, підписаному П. Тетерею, містилися принципові моменти в царині захисту православ'я, якот: надання місць у сенаті київському митрополитові, луцькому та львівському єпископам; забезпечення рівних прав православним міщанам і католикам; заснування в Києві православних академій і шкіл; повернення православним володінь і чинів, відібраних уніатами;

призначення на уряди в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах лише православних.

Безумовна спадкоємність між Зборівською, Переяславською, Межиріцькою і Гадяцькою угодами дозволяє припустити, що головними авторами Гадяча з українського боку були І. Виговський і П. Тетеря (Виговський розробляв для Хмельницького тексти перших двох угод, а Тетеря, крім Межиріцької, брав участь у підготовці документів Переяслава, тобто, українсько-московського альянсу 1654 року). Послідовний захист православ'я в засадничих положеннях як Межиріцької, так і Гадяцької угод є аргументом супроти визнання автором зазначених документів аріанина Єжи Немирича [22, с. 312-313].

Звернімося до тих пунктів Гадяцького трактату, в яких йдеться про умови міжконфесійного компромісу в передбачуваній конфедерації України, Польщі, Литви, а, за сприятливих обставин, ще й Московії та Криму.

Насамперед наголошувалося на прерогативах православної релігії в етноукраїнських землях Речі Посполитої: „Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, як у Короні Польській, так і великому Князівстві Литовському; також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра" [19, с. 40].

Зазначалося, що „...релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі”.

Передбачалося повернення православної церкві майна, забраного свого часу на потреби католицької та уніатської церков: „Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну Церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького Війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів" [19, с. 40].

Уже понад півстоліття наріжним каменем козацьких домагань була ліквідація уніатської церкви. У першій редакції Гадяцького трактату від 6(16) вересня 1658 року мовилося, що „...ту віру, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами, жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів, церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи" [19, с. 40]. А далі — найсуттєвіше: „Унія, що викликала досі сум'яття в Речі Посполитій, скасовується і в Короні, і у Великому князівстві Литовському — і ті, що хочуть, хай повертаються до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослужіння" [4, с. 355].

Толерантно вирішувалося питання про задоволення духовних потреб католиків у землях Великого князівства Руського: «... римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастиря» [19, с. 40].

Гадяцька угода надавала право київському митрополиту та п'ятьом православним єпископам брати участь у засіданнях сенату: «... отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою

прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання» [19; с. 40-41].

На переговорах у Гадячі дискусію викликала проблема призначення на сенаторські посади в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах. Козаки вимагали, щоб ці уряди тримали лише православні. Старшина ж бо добре пам'ятала, що навіть згідно зі Зборівським трактатом 1649 року всі воєводські посади у згаданих воєводствах мали обіймати «лише тамтешні дворяни, які сповідували грецьку віру». Виключні права православних обумовлювалися в Межирічській угоді П. Тетері. У першому оригіналі Гадяцького договору 6 (16) вересня 1658 року дійшли згоди, що «у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах сенаторські уряди мають надаватися тільки шляхті грецької релігії, достойним, шляхетнонародженим посесорам у тих воєводствах, зі збереженням прав теперішніх посесорів. Тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором у тих трьох воєводствах має бути гетьман Військ Запорозьких, і вся київська юрисдикція має належати його владі, як от призначення підвоєводи й інших урядників. Це право матиме лиш до того часу, поки триматиме Київське воєводство» [19, с. 40-41].

У другому оригіналі ця точка зору значно звужена: «У Київському воєводстві сенаторські достоїнності мають даватися ..., тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступити сенатор римської віри».

Укладачі Гадяцької угоди потурбувалися й про права раніше дискримінованих православних міщан: «...скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути» [19, с. 41].

Договір передбачав відкриття двох академій у Великому князівстві Руському, лише наголошувалося, щоб у них «...не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютеранських професорів, учителів та студентів».

Католицькі школи (передусім — єзуїтські) в Києві мали бути закриті. Зокрема, мовилося: «... аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інші міста» [19, с. 41].

Релігійно толерантним було наступне положення трактату: «Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербу, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість» [19, с. 41].

Таким чином, аналіз відповідних статей Гадяцького трактату засвідчує намагання І. Виговського та його адміністрації неухильно дотримуватися визначальних положень релігійної політики Б. Хмельницького [19, с. 39-46].

Суперечливий, болісний характер переговорів у Гадячі, вимушені поступки на угоду С.К. Беневському, змусили гетьмана докласти надзусиль, аби відкоригувати статті договору. І в березні 1659 року І. Виговський скликає старшинську раду, яка розробила нові пункти договору. Окрім іншого, вони передбачали негайне скасування унії на теренах усієї Речі Посполитої [17, с. 66]. До короля листовно звернувся І. Виговський. У першому пункті прохання йшлося, щоб «... відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і весь народ руський повністю втихомирений...». Тут же наголошувалося на необхідності виконання решти пунктів договору [18, с. 333]. Однак уже тоді І. Виговський підозрював польських урядовців у нещирості. І, як згодом з'ясувалося, небезпідставно.

Сейм, на якому обговорювали ратифікацію Гадяцького трактату, розпочав роботу на початку травня 1659 року. Козацькі посланці, очолювані Ю.(Є.) Немиричем, представили сеймові акт під назвою «Заходи на виконання статей угоди». Це фактично був розширений, деталізований варіант самої угоди (першої редакції), а також низка додаткових вимог, а серед них — і в захист православ'я. Зокрема, мовилося про заходи стосовно повернення кафедр (архієпископства, сану владики та ін.), а також монастирів і церков, захоплених уніатами та єзуїтами. Йшлося про створення спеціальної комісії, а також висувалися конкретні вимоги з цього питання.

Проблема взаємин із уніатами та єзуїтами згадувалася і в таких вимогах: «Друкарі Великого князівства Руського мають бути завжди віри грецької — не уніати,.. у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському має бути надано суди духовні, світські та міські не уніатам. Отці єзуїти у воєводстві Київському, Брацлавському і Чернігівському жити не повинні» [22, с. 311-312].

Дуже важливим є пункт: «... щоб воєводства Волинське, Руське і Подільське були приєднані до Великого князівства Руського». Тут же йшлося про впровадження трибуналу Великого князівства Руського, судів сеймових і задвірних, щоб князі у Великому князівстві Руському не мали переваг над шляхтою; наголошувалося, щоб усі уряди (посади) на його території (не тільки сенаторські, а й генеральні й партикулярні) надавалися тільки православним [22, с. 314].

На жаль, зазначені козацькі домагання були відкинуті. Взагалі, остаточний текст угоди радикально змінився: практично всі найпрогресивніші тези або вилучено, або зведено нанівець. І в цьому не має нічого дивного, якщо зважати на те, з якою серйозною опозицією зіткнулися плани козацької старшини і частини прогресивних польських політиків у період обговорення угоди сеймом.

Протидію середнього дворянства Гадяцькій угоді можемо кваліфікувати як прояв опору шляхти можливому посиленню королівської влади. Договір Яна II Казимира з Іваном Виговським викликав певну аналогію з перетрактаціями Владислава IV з козацькою старшиною в 1646-1647 роках, породжував неспокій, збурення у ревних прибічників «вольностей шляхетських».

Утім, були й інші сили, які не менш затято виступали проти угоди. Перш за все — Ватикан. Папський двір завжди уважно стежив за українськими подіями, переймаючись утратами греко-католицької церкви. Але влітку 1658 року, коли вимальовувалася реальна перспектива укладення миру між Україною та Польщею на умовах ліквідації Берестейської унії, активність папського нунція у Варшаві, католицьких єпископів і особисто понтифіка Олександра VII стає безпрецедентною. Протести, вимоги змінюють одна одну; папський двір виступає головним адвокатом унії та уніатів. Тільки за період з липня 1658 року по червень 1659 року маємо 40 апостольських документів (у своїй монографії вже згадувана російська дослідниця Т. Яковлева подає їх перелік), які створюють яскраву картину про боротьбу за вплив в Україні, розгорнуту католицькою церквою. Єпископ Суша, один із тих, кому Ватикан доручив справи з козаками, написав 8 березня 1659 року просторе послання Виговському, агітуючи того перейти на бік уніатської церкви. Гетьман залишився вірним батьківській вірі й Україні, але ні йому, ні козацькій депутації не вдалося відстояти належним чином «права і вольності Війська Запорозького» [22, с. 314-315].

22 травня 1659 року Гадяцька угода була сеймом ратифікована і, як з'ясувалося, у найневигоднішому для України варіанті. Проаналізуємо ж статті договору, що регламентували релігійно-конфесійні відносини в оновленій Речі Посполитій.

Насамперед відзначимо, що головну вимогу православної церкви — скасування унії — було відхилено. Але ж ще 10 (20) липня 1658 року С.К.Беневський в листі до коронного гетьмана С.Потоцького зауважував, що «унія, здається, найбільше заважає, і на ній козаки так уперто наполягають, що й слова проти неї не дають сказати». В

інструкції для послів Війська Запорозького на сейм на цьому пункті, як уже мовилося, робився особливий наголос, і козаки йшли навіть далі у своїх вимогах: «Не залишати нічого уніатам і заборонити їм іменуватися архієпископами, владиками, ігуменами і священиками будь-яких кафедр архімандрій, ігуменств і церков, так далеко, як простягається народ руський». Якщо у першій редакції Гадяцького трактату йшлося про повне скасування унії, то в редакції сейму зберігся лише пункт про обмеження права на будівництво уніатських церков. До остаточної редакції не увійшов і пункт про повернення маєтків та чинів, відібраних уніатами у православних [6, с. 70].

Козацькі права обмежувалися і в питанні про призначення на сенаторські посади в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах. Сейм ухвалив чергувати сенаторів поперемінно — православних і католиків. Це був крок назад навіть у порівнянні зі Зборівським договором 1649 року, за яким усі воєводські посади у згаданих воєводствах мали право обіймати «лише тамтешні дворяни, які сповідували грецьку віру» [7, с. 372]. Після цього пункт про нобілітацію ста чоловік із кожного полку скидався на образливу подачку.

Розгляд інших аспектів трактату не є предметом нашого дослідження. А тому лише підсумуємо: не варто говорити не тільки про самостійність України, а й узагалі про суттєву автономію у складі Речі Посполитої. М. Грушевський, закінчуючи свій аналіз угоди, визнав: «Вона була немилосердно покалічена при появі на світ, отож була цілком нежиттєздатною» [7, с. 375]. Козацько-польський союз 1658 року порівняно з українсько-московським альянсом 1654 року був кроком назад і у соціальній, і в політичній, і у релігійних сферах.

М. Стадник [16, с. 24], а за ним і М. Грушевський [7, с. 372], називали Гадяцьку угоду «шляхетською». Втім, і козацькій старшині вона була вигідною лише в першій редакції. Українська верхівка не отримувала жодних переваг перед польською шляхтою навіть на території трьох воєводств «Великого князівства Руського». До того ж, козацька еліта, напевне, усвідомлювала, що така угода нічого, крім обурення, в Україні не викличе. Недарма ж, коли польський комісар К. Перетяткович прибув до І. Виговського з текстом угоди у «сеймовому варіанті», гетьман мовив: «... ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз!» [22, с. 319].

В радянській історіографії побутувала думка, згідно з якою крах Виговського-гетьмана та обрання Юрія Хмельницького відбулися внаслідок народного повстання, очолюваного Іваном Богуном. Звідси — висновок: влітку 1659 року перемогли ті ж самі сили, що підтримували 1658 року Пушкаря і Барабаша. Проте факти свідчать, що обрання Ю. Хмельницького гетьманом означало поразку повстанців і перемогу їхніх опонентів.

Неупереджений аналіз соціальної політики І. Виговського заперечує традиційну тезу радянської історіографії, що саме пожалування старшині стали причиною соціальної напруженості у 1657-1658 роках, а згодом — падіння гетьмана. Насправді ж Виговський у період до січня 1658 року (до кульмінації повстань) взагалі не надав жодного пожалування, а лише підтвердив три попередні грамоти Богдана Хмельницького. Якщо ж оперувати узагальненими даними, то виходить, що з усіх пожалувань за період 1648-1659 років на весь час гетьманування Виговського припадає 11,5%, а на кінець правління Хмельницького (три роки) — 59%! Отже, коли б справжньою причиною соціальної напруженості на Лівобережжі були земельні пожалування, то пік повстань припадав би на 1655-1657 роки, а не на гетьманство Виговського.

Цікавою є також структура пожалувань. Як за Б. Хмельницького, так і за І. Виговського більша частина земельних володінь надавалася монастирям (відповідно 55% і 50%). За Богдана на другому місці стояли пожалування старшині (26%), потім

йшла шляхта (9%), священники (5,5%) тощо. За Виговського пожалування священникам становили 25%, решта припадала на шляхту і старшину (по 12,5%) [22, с. 61-62].

Аналіз гетьманських універсалів засвідчує виняткову увагу І. Виговського до потреб православних церков і монастирів, Київської митрополії і духовенства в цілому. Так, упродовж 1657-1659 років І. Виговським було видано 60 універсалів і наказів, із яких половина — стосовно земельних, водних і майнових прав православних монастирів, надання їм угідь разом із селянами [19, с. 22-108].

Звісно, значна частина православного духовенства підтримувала, передусім із політико-релігійних міркувань, І. Виговського. Зокрема, прибічником гетьмана був київський митрополит Д. Балабан; активно сприяв Виговському миргородський протопіп Пилип, і саме завдяки його зусиллям миргородський полковник С. Довгаль перейшов на бік гетьмана. Підтримував І. Виговського і М. Гунашевський — автор Львівського літопису, визначний духовний і політичний діяч епохи. Полтавський піп Єпіфаній підмовив перейти до Виговського сина М. Пушкаря — Кирила. Показовим є свідчення І. Безпалого, ставленика Москви. У листі до запорожців від 4 (14) липня 1659 року він писав: «... за Выговского все духовные, ездя к Москве, ко государю присягали, игумены, протопопы и иные старшие...» [22, с. 65-66].

Проте, І. Виговський мав і супротивників серед духовенства. Так, найзатятішим ворогом гетьмана був ніжинський протопіп Максим Филимонович — відданий прибічник Москви та її таємний агент, згодом нагороджений за це єпископським саном [22, с. 66].

Чому ж і козацька старшина, і духовенство усунули І. Виговського від булави (і це після «Конотопського тріумфу» червня 1659 року!)?

Насамперед, підкреслимо, що не було «народного повстання». Навпаки, після Конотопської битви не трапилося жодного зіткнення. Падіння Виговського і обрання Ю. Хмельницького стало результатом старшинського перевороту — швидкого, безкровного і результативного. Незадоволення старшини умовами Гадяцької угоди виливалося в конкретні дії. Трьома останніми ударами, які «добили Виговського», були такі: по-перше, похід І. Сірка на татар, який завадив Виговському скористатися результатами Конотопської битви; по-друге, діяльність Цюцюри, в результаті якої Лівобережжя добровільно визнало владу Москви; по-третє, виступ правобережних полковників — колишньої опори І. Виговського. Саме вони віддають булаву своєму ставленику Ю. Хмельницькому, аби унеможливити обрання як І. Безпалого, так і когось із лівобережних старшин, схильних до «порозуміння» з Москвою.

Таким чином, державницьке угруповання козацької старшини вирішило укласти мир із Москвою, явно не будучи прибічником останньої. Причина цього — в тупій упертості польської шляхти, яка не бажала поступитися Україні малим аби не втратити більше, а також військова слабкість Речі Посполитої.

Безперечно, що суттєвим чинником вибору «партії І. Богуна» було загалом негативне ставлення рядового козацтва до Речі Посполитої і поляків. Статті Гадяцької угоди, якими передбачалося скорочення реєстру до 30 тис., збереження церковної унії та повернення маєтків польським панам — це взагалі була вибухівка.

Гадяцький договір у первісному його варіанті був ймовірно умовою стабільного союзу України й Польщі, але залишився привабливою утопією невеликої групи політичних діячів, які випередили свою добу, фактично — проектом конфедерації України, Польщі, Литви (у перспективі — Московії та Криму). Тому відразу ж з'явилася друга редакція Гадяча, сприйнятна для польської шляхти і ворожа Україні. І. Виговський за «нежиттєздатність» політико-релігійних проектів заплатив булавою, а, в підсумку, й життям.

Примітки:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — 287 с.
2. Борисенко В. Занепад української держави за гетьмана Івана Виговського // *Пам'ять століть*. — 1999. — №5. — С.3-18.
3. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // *Пам'ять століть*. — 1997. — №6. — С.2-12.
4. Величко Самійло. Літопис: У 2 т. — К., 1991. — Т.2. — 642 с.
5. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х т., 5 кн. — Нью-Йорк, 1957. — Т.2. — 405 с.
6. Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // *Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка*. — Львів, 1909. — Т.87. — С.5-36; Т.88. — С.23-50; Т.89. — С.46-91.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти томах, 12 кн. — К., 1998. — Т.Х. — 408 с.
8. Заборовский Л. Католики, православные, униаты // *Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII века*. — М., 1998. — С. 120-266.
9. Історія релігії в Україні: В 10-ти томах. — К., 1996. — Т.2. — 320 с.
10. Мицик Ю. Іван Виговський // *Полководці Війська Запорозького*. — К., 1998. — С.39-53.
11. Мицик Ю. Спадкоємець Богдана Хмельницького // *Пам'ять століть*. — 1999. — №1. — С.66-72.
12. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVIII века. — Днепропетровск, 1978. — 205 с.
13. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — 496 с.
14. Полонська Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — К., 1992. — Т.2. — 607 с.
15. Скуратівський В. Гетьман, який перший виступив проти Росії (Іван Виговський: повернення із забуття) // *Берегиня*. — 2003. — №1. — С.7-12.
16. Стадник М. Гадяцька унія // *Записки Українського наукового товариства у Києві*. — Кн. VII. — К., 1910. — С.65-85; кн. VIII. — К., 1911. — С.5-39.
17. Степанков В. Іван Виговський // *Історія України в особах: Козаччина*. — К., 2001. — 302 с.
18. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти томах. — К., 2001. — Т.3. — Кн.1. — 504 с.
19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — Київ-Львів, 2004. — 1086 с.
20. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — 118 с.
21. Шевчук В. Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року // *Наука і культура*. — К., 1991. — Вип. 25. — С.147-152.
22. Яковлева Т. Гетьманичина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К., 1998. — 448 с.

Православна українка в гетьманщині у другій половині XVII століття

Ірина Петренко

У нове XXI тисячоліття світ увійшов із ідеєю і практикою забезпечення рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків. Гендерний паритет посідає важливе місце в забезпеченні розвитку здорового суспільства і є запорукою економічного та соціального прогресу. Ключовим питанням становища жінки в сучасному українському суспільстві є вирішення гендерної проблеми, формально-юридичне і практичне забезпечення її рівноправності з чоловіками. Ефективність вирішення цієї проблеми визначатиметься змістом концептуальних і практичних засад, на яких має здійснюватися гендерна політика.

Маємо визнати, що в незалежній Україні більшість суб'єктів політичного життя, державні й громадські інститути байдуже ставляться до розв'язання нагальних проблем жіноцтва. Між тим активізація жіночого потенціалу може стати каталізатором становлення України як розвинутої соціально-правової держави. Тому комплексне, в розрізі історичної ретроспективи, вивчення гендерного питання в контексті національної минувшини бачиться актуальним як у суто науковому, так і практичному аспекті.

В даній статті спробуємо проаналізувати громадсько-правовий статус українки серед православного населення Гетьманщини в другій половині XVII століття; дослідити процес поступової його нівеляції, що було пов'язано з втратою Гетьманщиною автономії і перетворенням її на адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. Зауважимо, що суспільний статус українки за козацької доби, її побут і дозволя знайшли своє висвітлення в доробку істориків минулого (Антонія І (Йосип Ролле), М. Костомарова, О. Левицького) і сьогодення (Л. Бабенко, В. Борисенко, О. Кривошій) [1, с. 4, 6-9; 2; 3; 5].

Протягом багатовікової історії України не знаємо періоду, коли б жінка була не вільною у своїх діях. Спроби грецьких ченців запровадити в Україні візантійський погляд на жінку, як на нечисту істоту, не мали успіху. Невдалими були і спроби монголо-татар завести азійські порядки, за якими жінка часто перебувала під владою чоловіка. Жінка в Україні не знала ні „теремного затвору”, ні монастирського усамітнення чоловіком, ні тої зневаги, згідно із „Домостроем”, яку терпіли жінки сусідньої Московської держави. Відомий історик М. Костомаров зазначав: „Всі іноземці були вражені надмірним домашнім деспотизмом чоловіка над дружиною. У відносинах між двома статтями росіяни бачили лише один тваринний потяг. У Москві, помічає один мандрівник, ніхто не принизиться, щоб схилити коліно перед жінкою і курити перед нею фіміам. За законами порядності, породженими візантійським аскетизмом і грубими татарськими ревнощами, вважалося навіть осудно вести з жінкою розмову... Російська жінка була постійною невірницею з дитинства до могили. У селянському побуті, хоча вона і знаходилася під гнітом важких робіт, хоча на неї, як на робочого коня, скидали всю важку роботу, але у крайньому випадку, не тримали запертою. У козаків жінки користувалися порівняно більшою свободою: дружини козаків були їх помічницями і навіть ходили з ними у походи. У знатних і заможних людей Московської держави жіноча стаття знаходилася запертою, як у мусульманських гаремах” [4; с. 200]. Загальновідомо, що мова народу тісно пов'язана з його ментальністю. Переконатися у цьому можемо, розглянувши етимологію українського слова „дружина”, яке походить від слова „друг” [11; с. 352].

За козацької доби, як і в попередні періоди, українська жінка займала високе суспільне становище, яке залежало не від статусу її чоловіка, а від власного майнового

статку. Жінки знатного походження, незалежно від сімейного стану, володіли інколи величезними земельними латифундіями. Вони у правовому відношенні майже не відрізнялися від чоловіків. Єдине, чим жінка відрізнялася від чоловіка, було те, що вона мала право успадковувати четверту частину батьківського майна і не могла обіймати державні посади. У литовсько-руському праві був установлений принцип вільного вибору жінки при вступі в шлюб. Козацьке право, хоча і пропагувало безшлюбність, однак наголошувало на шанобливому ставленні до жіноцтва. Випадки зневаги до жінки були тяжким злочином і суворо каралися. Обмежене спілкування з жіноцтвом на Запорозькій Січі призводило не стільки до байдужості, скільки до їх ідеалізації.

Українська жінка-шляхтянка в XVI—XVII столітті була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права, особисту незалежність, як її чоловік-шляхтич. Українські жінки були членами церковних братств, засновницями шкіл, монастирів, богаділень, навіть служили у війську, вільно обирали собі нареченого, виховували дітей, самостійно розпоряджалися своїм майном, вели господарство. Дівчину-козачку, шляхтянку ніхто не мав права силою віддати заміж. Одруження відбувалося лише з її доброї волі. Свобода наречених була головною умовою шлюбного права.

У другій половині XVI — першій половині XVII століття жінка-міщанка, навіть селянка, — була повноправною учасницею громадського (копного) суду селян і міщан, а інколи і шляхетства [14, с. 100-101]. Якщо звичаєве право українського народу в XVI — середині XVII століття не лише дозволяло жінці брати участь у копних судах, а й у разі відсутності чоловіка вона могла виходити і відповідати за нього на суді. У XVIII столітті жінка поступово втратила це право. У XVI — середині XVII століття свідчення чоловіків і жінок вважалися на українських землях рівноцінними. Однак, уже з другої половини XVII століття в українську судову практику проникає і закріплюється зверхність чоловічого свідчення над жіночим.

„Шлюб із кохання” у народі завжди вважався ідеалом; щоправда, цей ідеал не завжди міг реалізуватися [13, с. 236]. Ще з давніх часів було заведено, що жінка сама собі обирала чоловіка. Свідченням цього є спостереження французького інженера, картографа Гійома Левасера де Боплана. Він писав: „Тут дівчата, на відміну від загальноприйнятого в усіх народів, самі залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися: закохана дівчина заходить до хати парубка, якого кохає, коли сподівається застати батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, ...вона вихваляє того, хто вразив її серце...” [10, с. 28]. Далі вона просить батьків парубка дати згоду на шлюб. Ті, як правило, давали згоду на одруження, тому що боялися накликати на себе гнів Господній. Такий звичай — яскравий вияв пережитків матриархальної форми укладення шлюбу, який став народним звичаєм і продовжував побутувати серед українців до кінця XIX століття. Тривале збереження цього народного звичаю є свідченням високого суспільного статусу українських жінок.

О. І. Левицький дослідив один унікальний український звичай, а саме право дівчини визволяти злочинця, засудженого на смерть, шляхом одруження з собою. Такі випадки вчений вважав поодинокими і запозиченими із звичаєвого права західноєвропейських країн (Німеччини, Франції) [8, с. 92]. Дослідник, аналізуючи родинні стосунки XVI-XVII століття в Україні, називає дві умови, які сприяли тому, щоб шлюб виявився справді щасливим: 1) свобода вибору подружньої пари дітьми, відсутність тиску з боку батьків; 2) рівноправність подружжя у шлюбі [7, с. 558].

Впродовж другої половини XVII-XVIII століття сім'я у Гетьманщині залишалася патріархальною. Її головою був чоловік, якому жінка зобов'язувалася бути вірною і слухняною. Жінка завжди перебувала під чієюсь опікою: до заміжжя нею опікувалися батьки, або, за їх відсутності, найближчі родичі, а після заміжжя — чоловік. Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося Литовськими

статутами, які застерігали, що дівчина, котра вийде заміж без згоди батьків або опікунів, позбавляється права на одержання приданого. Проте, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе становище. Відомий історик і етнограф О. І. Левицький, спираючись на актові книги, наголошував, що жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, вона вступала у юридичні зобов'язання, подавала судові позови, особисто з'являлася в суді, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів законів. Коли жінка виходила заміж, то брала прізвище чоловіка або зберігала своє [9, с. 62].

Інколи жінки з багатих магнатських родин, а також козацької військової старшини втручалися у політичні та військові справи. Деякі з них виявляли справжню войовничість, вирішуючи проблеми збройними сутичками, особисто очолюючи військові загони. Дружини заможних козаків, полкової козацької старшини у час відсутності своїх чоловіків брали у свої руки ведення великого господарства. Ще більші сімейні та господарські обов'язки лягали на плечі простих жінок.

У XVI-XVII столітті за нормами звичаєвого права шлюб розглядався як громадянська угода, яку легко можна було укласти і розірвати. Розлучення здійснювалося після внесення відповідної суми коштів старості через цивільний (городський) суд. За Литовським статутом, розлучення повністю було віднесене до компетенції духовного суду. Світські суди лише розглядали майнові справи подружжя. У реальному житті при розірванні шлюбів подружжя керувалися не так канонічними законами, як традиціями й звичаями. Всупереч церковним законам розлучення могло здійснюватися і без участі духовної влади. Акт розірвання шлюбу відбувався у присутності свідків, подружжя видавали одне одному так звані „розпускні листи”, які потім вносили в актові книги. Тож головною умовою розлучення була згода на це обох членів подружжя, при цьому вони мали право взяти повторно шлюб. Якщо у розлученій парі були діти, то ними опікувалися і батько, і мати за домовленістю.

Суттєве питання про причини розлучень подружжя. Адже вони у XVI — першій половині XVII століття значно відрізнялися від XVIII століття. Незгоди, сварки в подружньому житті визнавалися цілком достатнім мотивом для розлучення. Рідко траплялися інші причини для розлучення — тривала хвороба одного із подружжя, відсутність довгий час чоловіка або дружини, зміна релігії, порушення подружньої вірності та інші. Отже, основні причини, які призводили до розлучення, мали передусім морально-етичний характер. У них відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб, стосунки яких мали будуватися на взаємній повазі. Тут прослідковується ставлення до жінки як до рівноправної чоловікові. Не була обмежена кількість повторних шлюбів, духовенство не відмовлялося благословляти четверті і навіть п'яті шлюби [9, с. 44-45].

Історію сім'ї і статус у ній жінки потрібно розглядати у контексті соціально-політичних і економічних умов того періоду. У 1686 році Українська Православна Церква перейшла у підпорядкування Московського патріархату. Підпорядкувавши Київську митрополію, Москва відразу ж приступила до ліквідації її автономії, національної самобутності, до перетворення її у провінційну єпархію Російської (Руської) Православної Церкви [12; с. 3]. З того часу демократичні традиції функціонування церкви почали знищуватися, духовенство змушене було слухняно виконувати волю центру. Шлюбно-сімейні відносини перейшли під контроль Російської Православної Церкви, яка їх регулювала і освячувала. Правителі Російської імперії через свою великодержавницьку, шовіністичну політику нехтували сімейними традиціями українського народу, звичаєвим правом, а за допомогою своїх законів і розпоряджень прагнуло поставити під контроль шлюбно-сімейну сферу життя суспільства. Тож шлюбно-сімейні відносини стали одним із засобів встановлення контролю над населенням Гетьманщини.

Отже, у другій половині XVII століття, у зв'язку з демократичним характером сімейних норм, які сформувалися під впливом звичаєвого права і гуманістичних ідей європейського Ренесансу, самостійність і незалежність української жінки стали національними рисами. У XVIII столітті настав період обмеження й поступового позбавлення українських жінок значної кількості майнових, сімейних і суспільних прав. Пов'язано це було зі зміною суспільно-політичної й економічної ситуації у суспільстві у зв'язку з підпорядкуванням Гетьманщини Російській самодержавній імперії. Проте непригніченість української жінки в сім'ї, її рівноправність із чоловіком у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, освіченість ще довго були основними чинниками ставлення до неї.

Примітки:

1. Антоний I (Ролле И.) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. - № 6. – С.268-309; Н.М. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века. Д-ра Антонія I // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С.107-126; № 2. – С.282-304; № 3–С.512-529.
2. Бабенко Л.Л. Про правове становище української жінки в суспільстві за „Актовими книгами Полтавського городового уряду XVII ст.” // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1-2. – С.107-110.
3. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.; Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокulturі // Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2005. – С.18-26; Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
4. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях. – М.: Республика, 1992. – 303 с.
5. Кривошій О.П. Жінка в історії запорізького козацтва // Жінки України: сучасний стан і перспективи. Міжнар. наук.-практ. конф. Тези доповідей. – Одеса: ІСДО, 1995. – С.45-47; Кривошій О. Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2005. – С.10-18; Кривошій О. Жінка в суспільному житті за козацької доби // Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2005. – С.33-42.
6. Левицький Орест. Невінчані шлюби на Україні // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С.98-107.
7. Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках // Русская старина. – 1880. – № 11. – С.549-574.
8. Левицький О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 89-97.
9. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – 1909. – Часть 8, т. III. – С.1-120.
10. Лянцкоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901.
11. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 424 с.
12. Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII: Навч. посібник. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – 96 с.
13. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
14. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – К.: з друкарні УАН, 1928. – 714 с.

Олена Виговська (Стеткевич)

Тетяна Тронько

Іван Остапович Виговський здобув гетьманську булаву у доленосну для України добу, коли сусідні держави продовжували боротьбу за її землі, всередині країни точилися чвари за владу, загострювалися соціальні суперечності, а тільки-но виборена незалежність Козацької держави потребувала зміцнення. За словами М. Костомарова, на той час українців “не соединяло единство намерений и целей, — каждый преследовал прежде всего личные свои выгоды, один под другим рыл яму и сам в неё попадал: каждый хотел столкнуть, потоптать, и сам подвергался в свою очередь таким же неприятностям от своих товарищей” [2, с. 3-4].

У такий складний час, поділяючи радість перемог і гіркоту втрат, поруч із гетьманом була його дружина — Олена Виговська. Хто ж вона така, жінка, заради шлюбу з якою Іван Виговський вдався до викрадення, для визволення котрої з обложеного Чигирини вів перемовини з новообраним українським гетьманом і польським королем, доля якої, поряд з іншими членами родини Виговського, обумовлювалася в одному з пунктів Переяславського договору 1659 року? Спробуємо узагальнити існуючі на сьогодні згадки про дружину гетьмана Івана Виговського та відтворити її життєвий шлях.

Найбільш докладні відомості про Олену Виговську ми знаходимо на сторінках праці Й. Й. Ролле [7], який, вивчаючи роль жінок при резиденції українських гетьманів у Чигирині, згадує і про Виговську. На його роботу, очевидно, спирався при створенні нариса про гетьманшу канадійський українець Ол. Луговий [5]. Поодинокі згадки про дружину гетьмана знаходимо на сторінках розвідок істориків про Івана Виговського [1; 3; 4; 9].

Олена Виговська (рік народження невідомий) походила із сім'ї українсько-білоруського шляхтича Богдана Стеткевича, який мав родинні зв'язки з князями Четвертинськими, Руцькими-Горськими, Соколинськими, Соломирецькими, Любецькими, Сангушками, Огінськими (представник саме цього роду, М. К. Огінський у ХІХ столітті створив всесвітньовідомий полонез), Тишкевичами, Суходольськими, Фронцкевичами. Початок роду Стеткевичів відносять до кінця ХV століття. Батько Олени був мінським воєводою, сенатором Речі Посполитої, мав маєтності у Мінському, Мстиславському та Оршанському повітах. Відзначився він як у ратних, так і в мирних справах. Богдан Стеткевич брав участь у 1620-х роках у польсько-шведській війні, у Смоленській війні 1632 — 1634 років. Його ім'я згадується з-поміж визначних покровителів Києво-Могилянського колегіуму. Згідно з заповітом П. Могили він був призначений одним із опікунів цього славного навчального закладу. Надавав усіляку допомогу православним обителям, зокрема тим, які заснував разом із дружиною, уродженою княгинею Оленою Соломирецькою [3, с. 10-11; 7, с. 107].

Достеменних відомостей про освіту й виховання Олени нами не виявлено. Спираючись на свідчення Й. Ролле та Ол. Лугового, можемо стверджувати, що її сім'я відзначалася релігійною толерантністю. Так, рід Стеткевичів в основному сповідував православ'я. Вона та її брат Михайло, діти від першої дружини Богдана Стеткевича, дотримувалися православного обряду. Сестри ж, народжені другою дружиною батька, виховувалися у католицизмі. Були в роді і прихильники кальвінізму. Ол. Луговий відзначав її високоосвіченість, доказом чого вважав порядки, заведені нею згодом у Чигирині. Ставши гетьманшею, Виговська

припинила розгульні банкети. Поміж знатної козацької старшини, постійно присутньої у гетьманській резиденції, особливо виділяла грека Феодосія зі Львова, з яким Іван Виговський проводив тривалі нічні бесіди [5, с. 140; 7, с. 107 – 108].

На думку дослідників, шлюб Івана Виговського та Олени Стеткевич був укладений у 1656 році. Цей же рік згадується і Ю. Мициком [3, с. 10]. Утім не зовсім зрозумілими є його наступні слова: “Саме тут (у *Миргороді* — Т.Т.) після Переяславської ради 1654 р. жили дружина і невістка Хмельницького (Ганна Золотаренко та Роксанда Лупу), а також дружина Виговського (Олена Стеткевич) зі своїми сім’ями” [3, с. 27]. На жаль, історик не вказує джерело такої інформації.

На час одруження з Оленою Стеткевич Виговському було вже близько 40 років. Він був удівцем і ходили чутки про його прагнення стати ченцем [3, с. 10]. Очевидно зі своєю другою дружиною (наречений було близько 30 років) майбутній гетьман познайомився у Києві, де жив його батько — Остап Виговський. У цьому місті вони й побралися [7, с. 107]. В якості посагу Олена своєму чоловікові принесла 12000 золотих та 100 волок землі [7, с. 113]. Утім весілля передувала майже детективно-водевільна історія з викраденням нареченої, про що згадував анонімний автор “Віршованої хроніки” 1682 року, написаної польською мовою:

“А цю родовиту Стеткевичівну він взяв як рівню
бувши запорозьким гетьманом, захопив її вдома таємно
своїми кількома тисячами люду, посланого для цього.
Її з почестями привезли у кареті довірені люди,
а він особливо через київського митрополита вів з нею переговори,
щоб вона, яку він захопив силою, добровільно пішла за нього.
У такому разі вона вже дозволила піти за нього,
Хоча в разі, якщо вона відмовиться піти за нього, він обіцяв її відвезти назад;
вона отримала великі дари і великі подарунки
і від іноземних націй через [їхніх] послів була вшанована ...” [8, 82].

Висловлювалося припущення, що до викрадення Виговському довелося вдатися через супротив рідні Олени. Вони — родовиті, аристократичні (чого вартий наведений вище перелік князівських родів), він — повстанець, писар, хоч і генеральний.

Після смерті Богдана Хмельницького Іван Виговський, права рука і вірний помічник Богдана, спочатку, як відомо, був обраний гетьманом тимчасово, до повноліття Юрія Хмельницького. Проте невдовзі, як каже О. Луговий, “під впливом жінки-аристократки — постарався, щоб Козацька Рада обрала його справжнім гетьманом” [5, 140]. З цього часу при Чигиринському дворі розпочинаються суттєві зміни. Й. Ролле детально описав урочистий в’їзд гетьманші у французькій кареті у столицю. Її супроводжував пишний почет, який складався з прислуги, придворних, численних родичів, лейб-гвардії, музик. Серед прибулих був і кравець, з чого історик робить висновок, що Виговська турбувалася про своє вбрання [7, с. 107]. Раніше Олена була тут зрідка, оскільки не любила гучних п’яних банкетів, які часто влаштовувала козацька старшина за часів Богдана. Відтепер розгульні застілля припинилися. Очевидно, чоловік поділяв її погляди. При цій простій і сором’язливій жінці Чигирин почав набирати рис справжньої столиці. Сюди перебралися прибічники Виговського, його родичі. У зазначених діях О. Луговий убагає прагнення підняти престиж гетьманської влади [5, с. 140]. З другого боку, почало зростати незадоволення козацтва. Олену звинувачували у заведенні польських, панських порядків, а Виговського — за те, що одружився на шляхтянці.

За таких обставин Олена Виговська мешкала зазвичай у Суботові. Їй подобалася сільська тиша, спокій, свобода на противагу придворній метушні. “Суботів не лише не втратив, але й виграв при Виговській” — робить висновок

Й. Ролле [7, с. 109]. Вона порозумілася з доньками Хмельницького — Катериною та Оленою. Перша, будучи більш рішучою і краще знаючи людей, навіть інколи заступала місце гетьманші, яка була мовчазною і сором'язливою. Разом вони приймали гостей, серед яких, звичайно, було багато родичів. Очевидно Олена Виговська була прив'язана до сім'ї свого брата, опікувалася його дітьми. Так, племінниця Христина стала її фавориткою, а при народженні небожа Христофора йому було подаровано майна на 2 тис. золотих. Отже, “тут панувала тиша, господарка не брала участі у суспільних справах, задовольняючись своїм жіночим гуртом”, — констатує дослідник [7, с. 109]. Утім, ці слова суперечать твердженню О. Лугового про те, що Олена Виговська “багато причинилася” до укладення Гадяцького договору [5, с. 141].

На початку 1657 року Олена народила єдиного сина — Остапа (Остафія), але хлопчик виховувався в Києві у дідуся. Історики цей факт не можуть пояснити, особливо зважаючи на те, що “гетьман жив з дружиною у мирі і злагоді” [7, с. 109], турбувався про її маєтності. Так, у переговорах із Москвою Виговський ставив питання про повернення дружині земель у Білорусії [3, с. 41].

Відносно розмірене життя Олени Виговської скінчилося, коли невдовзі після Конотопської битви розпочалися повстання проти Івана Виговського. Дізнавшись про події громадянської війни в Україні, на її землі рушили війська Москви. За таких умов у вересні 1659 року гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького. Небезпека нависла над Чигирином, де під охороною гарнізону Г. Гуляницького перебувала колишня гетьманша [3, с. 51]. Для істориків й досі залишається незрозумілим, чому Виговський не взяв дружину з собою.

Однією з умов відмови Івана Виговського від булави було звільнення його дружини. Але Юрій Хмельницький не дотримав слова. Спочатку він дав згоду вивести Олену Виговську разом з усім її двором із Чигирина. Але невдовзі під стінами гетьманської столиці з'явилися січовики під проводом І. Брюховецького. За цих умов колишній гетьман звертається до польського короля з проханням допомоги і, в разі потреби, надати покровительство дружині та малолітньому сину [3, с. 52; 7, с. 111].

Після облоги Юрій Хмельницький вирішує штурмувати Чигиринський замок. Й. Ролле засвідчує активну участь Олени Виговської в організації захисту міста. “Головні розпорядження давала сама гетьманша, яка все сподівалася на скору допомогу чоловіка і вселяла цю надію обложеним” [7, с. 111]. Коли Чигирин здався, разом із двором Виговську відправили у Суботів. Тут під сторожею вона перебувала близько року, очікуючи вирішення своєї долі. О. Апанович говорить про те, що Хмельницький “навіть мав намір видати її з дитиною царському уряду” [4, с. 96].

27 жовтня 1659 року було укладено новий Переяславський договір між Московією та Україною. Відомо, що його статті значно погіршили становище Гетьманщини, перетворивши її на автономію у складі Росії. Окремою статтею договору (стаття 9 “О Виговских изменниках”) визначалася доля усієї родини колишнього гетьмана: “Чтобы изменника Ивашки Виговского жену и детей Хетман и войско отдали Его Царскому Величеству за измену, так же и брата его, Данилка, и иных Виговских, которые есть в войску Запорожском, а впредь не только при Хетмане и в урядниках, и в войску Запорожском Виговским не быть” [6, с. 35]. За таких умов мати відношення до Виговського, бути з ним у родинних стосунках було просто небезпечно. Він відступає на захід, у Польщу, де король призначає його кийвським воєводою, стає сенатором Речі Посполитої, отримує два староства — Любомль та Бар. Утім, його дружина ще до жовтня 1660 року знаходилася у Суботіві [7, с. 112, 113].

Після того, як сім'я Виговських возз'єдналася, вони поселилися у своєму маєтку в Руді на Стрийщині (Львівщина), який здавався найбільш безпечним. Згодом довелося перебратися у Бар, де можна було розраховувати на захист гарнізону [7, с. 113].

Про долю Олени Виговської після страти її чоловіка у березні 1664 року існують різні версії. Одні історики, посилаючись на сучасників подій, говорять про наглу смерть Олени від розриву серця, тільки-но вона дізналася про втрату свого чоловіка (1, 136). Ол. Луговий розповідає про те, що ховаючись від переслідувань тодішнього гетьмана Павла Тетері, вона поневірялася разом з малолітнім сином по теренах Поділля та Галичини. Коли ж єдина дитина померла, Олена закінчила своє життя в монастирі [5, с. 143]. Й. Ролле повідомляє про те, що врятуватися Виговській допоміг її брат Юрій. Після переховування у барських лісах, вони дібралися до Руди. Здоров'я Олени, підірване спочатку звісткою про смерть чоловіка, потім поневіряннями в холодну дощову погоду, погіршувалося. Втім, вона ще домоглася видачі тіла чоловіка, змогла його поховати і померла в травні чи червні 1664 року, заповівши поховати її поруч із чоловіком. У заповіті Виговська детально прописала як слід розпорядитися майном, не забувши жодного слугу чи далекого родича. Єдиний, про кого не було згадки, так це про сина Остапа, якого ще батько передав під опіку свого брата Костянтина Виговського [7, с. 114 – 115]. Останню версію в цілому підтримують усі історики, які вивчали цю проблему [3, с. 56; 4, с. 97; 9, с. 117], а ось місце поховання Виговських і досі є предметом наукових дискусій та археологічних розвідок.

Олена Виговська (Стеткевич) не була визначним громадським чи політичним діячем, не прославила українську землю своїм науковим чи творчим доробком. Вона, як і тисячі інших українок, була поруч зі своїм чоловіком, разом з ним раділа перемогам, не зреклася його у годину неволі, переслідувань, віддала йому останню шану, поховавши тіло гетьмана. Таким чином, Виговська заслуговує на те, щоб її ім'я, як і ім'я її чоловіка, повернулися із забуття і зайняли чільне місце серед славновідомих українців.

Примітки:

1. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 120 – 137.
2. Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – 1861. – № 4. – С. 1 – 66.
3. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
4. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 69 – 97.
5. Олена Виговська // Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. – К.: Дніпро, 1994. – С. 139 – 143.
6. Ригельман А.П. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. В 2 ч. – М.: Университетская типография, 1847. – Ч. II. – с.
7. Ролле И.И. Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII в. // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 106 – 115.
8. Уривок з анонімної “Віршованої хроніки” (1682 р.) // Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 74 – 82.
9. Чемерис В. Хто Ви, Іване Остаповичу Виговський? // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 97 – 121.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ У СЕРЕДНІЙ І ВИЩІЙ ШКОЛАХ

Вивчення теми «Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського» в шкільному курсі історії

Тетяна Демиденко

Згідно з чинною шкільною програмою, в межах теми «Українські землі в 60-80-і рр. XVII ст.» (8 клас) передбачено урок «Гетьман І. Виговський, його зовнішня та внутрішня політика. Гадяцька угода. Московсько-українська війна 1658-1659 років.» [9, с. 32]. Зазначена тема викладена в підручниках В. Власова «Історія України» у §15 [3, с. 136-143] та Г. Швидько «Історія України. XVI- XVII століття» у §24 [13, с. 192-198].

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів визначають, що у результаті її вивчення учні повинні застосовувати та пояснювати поняття «Руїна», називати імена гетьманів, інших козацьких провідників, пояснювати причини і наслідки московсько-української війни 1658-1659 років, укладення гетьманськими урядами знакових угод з державами-сусідами, аналізувати зміст найважливіших договорів між іноземними державами, які стосувалися українських земель [9, с. 33].

Ефективно розв'язати ці завдання у процесі вивчення історичного матеріалу допоможе вчителю така організаційна форма навчання, як лабораторно-практична робота — спеціально організований самостійний аналіз учнями історичних першоджерел за допомогою системи диференційованих пізнавальних завдань [1, с. 26-27].

Досвід показує, що лабораторно-практичні роботи своїм змістом, структурою та способом діяльності учнів дають низку стимулів до підвищення пізнавальної активності школярів. Структура цієї організаційної форми навчання являє собою єдність таких складових:

- актуалізація знань і опорних уявлень;
- мотивація навчальної діяльності;
- усвідомлення змісту завдання;
- його самостійне виконання;
- узагальнення і систематизація результатів;
- підбиття підсумків.

Схематично її відображає у вигляді таблиці відомий сучасний методист К.О.Баханов [1, с. 34].

ЕТАПИ ЗАНЯТТЯ	ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ	ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ
Актуалізація знань і корекція опорних уявлень	Зосередження уваги учнів на сутності майбутньої роботи	Сприйняття (повторення) основних фактів. Формування понять, потрібних для виконання роботи
Мотивація навчальної діяльності	Подання мети й завдання; Постановка проблеми	Усвідомлення мети. Аналіз проблеми
Усвідомлення змісту	Визначення засобів і етапів, виконання завдання. Інструктаж	Пошук засобів виконання завдання та визначення його етапів. Сприйняття і усвідомлення інструктажу
Виконання роботи	Контроль за роботою учнів. Корекція їх діяльності	Письмова фіксація підсумків
Узагальнення і систематизація	Корекція діяльності. Організація узагальню- вальної бесіди	Оформлення висновків. Широке емпіричне узагальнення
Підбиття підсумків	Підбиття підсумків. Теоретична інтерпретація підсумків	Сприйняття теоретичної інтерпретації

Наведемо методичний варіант вивчення теми «Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського» в курсі історії України у 8 класі за допомогою організації лабораторно-практичної роботи.

Тема: Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: лабораторно-практична робота.

Мета (очікувані результати) уроку:

- **освітня** — після цього уроку учні знатимуть, яким було становище в Українській державі після смерті Богдана Хмельницького, що являв собою Іван Виговський, на яких засадах здійснювалася його внутрішня і зовнішня політика, у чому полягало значення Гадяцького договору 1658 року як спроби домогтися сприятливіших умов для розвитку Української держави, чим закінчилася московсько-українська війна;
- **розвивальна** — після цього уроку учні вмітимуть аналізувати джерела різного характеру, порівнювати їх й будувати на цій основі логічні висновки та власні оцінки щодо перебігу подій 1657-1659 років;
- **виховна** — в результаті вивчення теми учні зможуть самостійно формулювати і висловлювати своє ставлення до особистості Івана Виговського, вмотивовувати його державницьку, дипломатичну діяльність, визначати місце Гадяцького договору в тогочасних політичних реаліях.

Обладнання: карта «Українське козацтво у XVI-XVII ст.», портрети Івана Виговського, Мартина Пушкаря.

Основні поняття: Руїна, Гадяцький договір, Конотопська битва, московсько-українська війна 1658-1659 років.

Хід уроку:

Першим і дуже відповідальним етапом лабораторно-практичної роботи є **актуалізація знань і опорних уявлень**. Виокремлення його в структурі лабораторно-практичного заняття як незалежного елементу пояснюється необхідністю спрямування уваги учнів на сутність майбутньої роботи, для виконання якої слід повторити, актуалізувати вже відомі їм факти, уявлення, поняття. Оскільки головний зміст лабораторно-практичної роботи пов'язаний з аналізом Гадяцького договору, варто пригадати з учнями попередні важливі гетьманські угоди і, зокрема, українсько-московський договір 1654 року та його наслідки. Це можна зробити шляхом вступної бесіди, поставивши перед учнями такі запитання:

1. Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Польщею, віддав перевагу союзу з Московією?
2. Чи мав цей союз позитивні перспективи для України?
3. На яких умовах було підписане Віленське перемир'я 1656 року? Чому московський уряд пішов на укладення перемир'я з Річчю Посполитою, не врахувавши інтересів України?
4. Як це перемир'я було сприйняте Богданом Хмельницьким?
5. Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького в останні роки його гетьманування?

З'ясувавши в ході бесіди ці питання, учитель може перейти до наступного етапу лабораторно-практичної роботи — **мотивації навчальної діяльності**, котра передбачає ознайомлення учнів із темою, метою та завданнями роботи, її характером.

Цей структурний компонент уроку вкрай важливий, оскільки переконлива мотивація забезпечує усвідомлену й активну діяльність учнів, а її відсутність позбавляє школярів пізнавальних стимулів. Йдучи за логікою лабораторно-практичної роботи, питоною ознакою якої є опертя на історичні джерела, вмотивувати тему уроку можна теж на основі їх використання. Зокрема, доречним, на наш погляд, виглядатиме знайомство школярів із витягами з історичних праць Самійла Величка, Олександри Єфименко та Ореста Субтельного, котрі, попри належність до різних часів, суголосні в оцінці доби Руїни. Наведені вчителем характеристики дозволять сфокусувати увагу учнів на непересічності, важливості

цього періоду, стануть основою для можливих історичних паралелей. Цитуванню можуть передувати такі запитання:

- що спільного в характеристиці Руїни в усіх трьох джерелах?
- які ознаки цієї історичної доби постають у наведених оцінках?

Джерело 1:

«Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачевої війни Хмельницького, запаленої поляками, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких людських і українських бойовищах, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кривих, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили... новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь», — Самійло Величко. Літопис [2, с. 228-229].

Джерело 2:

«Руїна стала ніби надмогильною плитою над домовиною визвольних змагань українського народу...» — Олександра Єфименко [7, с. 189] .

Джерело 3:

«Руїна – це трагічний спектакль, в якому українці марнували величезну енергію й рішучість, набуті в повстанні 1648 р., в безкінечних самогубних сутичках...» — Орест Субтельний [13, с. 178].

З'ясувавши з учнями відповіді на поставлені перед цитуванням запитання, вчитель, підсумовуючи висловлювання школярів щодо ознак і суті доби Руїни, оголошує тему уроку, підкресливши, що саме гетьманування Івана Виговського відкриває цю трагічну сторінку української історії. Далі повідомляються очікувані результати уроку, формулюється проблемне запитання, відповідь на яке учні шукатимуть упродовж вивчення теми: **Руїна — це закономірний вислід складного геополітичного становища України чи історична випадковість, якої можна було б уникнути?** У цій частині уроку варто також нагадати учням про відзначення у 2008 році на державному рівні 350-річчя Гадяцької угоди, що була укладена Іваном Виговським і стане предметом розгляду на лабораторно-практичному занятті.

Третій етап уроку — усвідомлення змісту завдання – передбачає інструктаж учителя і створення мікрогруп для досягнення головної мети лабораторно-практичної роботи – вивчення й аналізу джерел на основі диференційованих навчальних задач. Орієнтовний перелік мікрогруп для опрацювання теми уроку може бути таким:

1 група — «Біографи» - досліджують особистість, внутрішню і зовнішню політику І.Виговського;

2 група — «Правники» - вивчають і аналізують зміст Гадяцького догвору;

3 група — «Стратеги» - з'ясовують причини, хід та наслідки московсько-української війни 1658-1659 років.

Ресурсним матеріалом для вивчення й аналізу виступають такі джерела: для групи «**Біографи**» — уривок зі статті В.Степанкова «Іван Виговський» із книги «Історія України в особах: Козаччина» [12, с. 57-71], уривок із повісті І.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» [8, с. 178-179] та оповідання М.Лазорського «Руїна» [5, с.133-140]. На основі їх опрацювання учні мають скласти історико-біографічну анкету, відобразивши в ній такі аспекти:

1. Прізвище, ім'я;
2. Роки правління;
3. Чиї інтереси захищав;
4. Територія, на якій правив;
5. Основні договори;
6. На які країни орієнтувався;

7. Основні події в роки гетьманування;
8. Оцінка діяльності [11, с. 36].

Звіт про роботу з джерелами — історико-біографічна анкета Івана Виговського — в результаті може мати такий вигляд:

1. Іван Виговський;
2. 1657-1659 роки;
3. Старшинська верхівка, духовенство, українська шляхта;
4. Гетьманщина в кордонах 1657-1659 років;
5. Корсунський договір 1657 року, Гадяцький договір 1658 року;
6. На Польщу, Швецію, Кримське ханство;
7. Жовтень 1657 року — генеральна рада в Корсуні; лютий 1658 року — козацька рада в Переяславі; вересень 1658 року — укладення Гадяцького договору; 1657-1658 роки — повстання під орудою М.Пушкаря і Я.Барабаша; весна 1659 року — початок наступу московської армії на Україну; червень 1659 року — битва між московською армією і військами І.Виговського під Конотопом; осінь 1659 року — повстання на Лівобережній Україні проти І.Виговського, окупація московською армією всього Лівобережжя; вересень 1659 року — козацька рада під Германівкою, висловлення недовіри гетьманові Виговському;
8. Патріот України, оборонець її прав та інтересів. Непослідовний і суперечливий, але безперечно талановитий державний діяч. Його дворічне гетьманування спричинило втягнення українського суспільства у вир громадянської війни та старшинських міжусобиць, а відтак — у трагічний процес руйнування національної держави.

Замість анкети, як варіант, можна запропонувати учням роботу за пам'яткою «Як характеризувати історичного діяча»:

1. Пригадайте чи встановіть, коли, в якій країні жив історичний діяч. З'ясуйте історичні умови, на тлі яких розгорнулася його діяльність.
2. Опишіть зовнішність, риси характеру історичного діяча. Які з них видаються вартими наслідування, а які ви не схвалюєте?
3. Інтереси яких верств населення він захищав?
4. Назвіть основні наслідки його діяльності.
5. Висловіть своє ставлення до нього, до засобів, якими він досягав своєї мети [3, с. 42].

Джерельною базою для лабораторно-практичної роботи другої мікрогрупи — «Правники», яка повинна проаналізувати укладений Іваном Виговським Гадяцький договір 1658 року, може бути витяг із самого трактату [10, с. 72-73], а також глава «Гадяцька угода» з повісті І.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» [8, с.176-178].

Завдання для цієї групи учнів формуються у такий спосіб:

1. Гадяцька угода, як свідчить наданий вам документ, передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох самостійних членів: Польщі, Великого князівства Литовського та України. Визначте, яке місце посідала Україна в цій федерації? Що вона втрачала, а що набувала порівняно з Переяславською угодою? Для цього заповніть таблицю:

Основні розділи договору	Березневі статті	Гадяцька угода
--------------------------	------------------	----------------

Критеріями, за якими учні мають порівнювати Березневі статті та Гадяцький трактат, можуть бути статус Гетьманщини, ступінь збереження нею ознак державності, територіальні межі, соціально-економічні відносини, права на міжнародні зносини, чисельність козацького війська, становище православної церкви, перспективи розвитку освіти тощо.

2. Через рік після укладення Гадяцької угоди у 1659 році, проти Івана Виговського вибухне повстання, відтак гетьман зречеться булави, а частина полковників піде на відновлення Переяславської угоди. Чому ідея Великого князівства Руського не здобула загальної підтримки? Відповідь обґрунтуйте посиланнями на джерело.

3. Микола Костомаров вважав, що ідея Гадяцької унії зазнала невдачі, оскільки «пускала панувати на Україну шляхетський лад, ненависний для черні». Орест Левицький писав, що Гадяцький трактат підносився над рівнем свідомості козащини й тому не був для неї зрозумілим, а через це його належно не оцінила навіть старшина. Михайло Грушевський додержувався погляду, що Польща Гадяцькою угодою «замулювала очі українському народові, щоб він примирився з новим поворотом під панську кормигу» [6, с.295-296]. А як вважаєте ви? Висловіть свою думку та обґрунтуйте її.

Формою звіту про виконану роботу з джерелами буде, крім відповідей на запитання, складена школярами порівняльна таблиця, покликана підтвердити чи спростувати поданий у підручнику В.Власова висновок щодо чіткішого і більш вираженого характеру Гадяцького договору 1658 року у порівнянні з Березневими статтями [3, с. 140].

Третя мікрогрупа — **«Стратеги»** — повинна проаналізувати причини, хід та наслідки московсько-української війни 1658-1659 років. Джерельною базою для роботи школярів слугуватиме Звернення Івана Виговського до європейських дворів, яким гетьман сповіщав про розрив із Москвою та його причини [3, с. 141], а також витяг із статті В.Горобця «Конотопська битва 1659 р.: причини та наслідки (у пошуках передумов Руїни)», який наводимо нижче:

«... Гадяч для Виговського став своєрідним Рубіконом, перейшовши який, він вступив у новий етап українсько-російських відносин. Незважаючи на подальші численні спроби порозумітися з царем, стосунки між двома державами неухильно погіршуються. У Москві бере гору точка зору щодо необхідності проведення жорсткої лінії у відносинах з «изменником Ивашкой». Унаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями стосовно гетьмана, надходить царська грамота, в якій міститься заборона виконувати будь-які розпорядження гетьманського уряду та наказ переобрати Виговського. 3 жовтня розпочинається інтервенція російських військ на чолі з Ромодановським в Україну, а з лютого 1659 року відбувається повномасштабне воєнне протистояння двох держав.

Успішна оборона 5-ти тисячною українською армією під командою ніжинського полковника Г. Гуляницького Конотопа, обложеного 100 тисячним російським військом, що тривала майже два місяці, дозволила гетьманові Виговському мобілізувати власні сили, заручитися іноземною допомогою і наприкінці червня здобути блискучу перемогу. Результатом Конотопської битви стала загибель близько 40 тисяч царського війська, полон – ще 15 тисяч. Інформація про битву справила величезне враження як в Україні та Росії, так і в Європі в цілому. Після поразки 28 червня російська армія була змушена з боями пробиватися до Путивля. Звістка про погром під Конотопом викликала настільки велику тривогу в Москві, що цар Олексій Михайлович у жалобній одежі вийшов до народу, звелівши готувати столицю до оборони від неприятеля. До Москви почали прибувати біженці,

поширилися чутки, що цар збирається виїхати за Волгу в Ярославль. Зазначимо, що підстави для занепокоєння у російської сторони в цей час були дуже вагомими. Додамо лише, що після «Смутного времени» ще ніхто настільки реально не загрожував Москві, як Виговський улітку 1659 року. Однак отримати дивіденди з військової перемоги під Конотопом у 1659 році, як і два роки тому — з політичної перемоги, здобутої в жовтні 1657 року у Корсуні, Виговському не пощастило. Як тоді, так і тепер на заваді знову стали чинники внутрішньополітичного життя. Крах далекосяжних гетьманських планів почався з того, що І.Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси; це змусило союзника України — кримського хана — повернутися із переважною більшістю орди на батьківщину. Крім того, незважаючи на події під Конотопом, у гетьманському тилу активізувала свої дії опозиція. Проте головною причиною політичного фіаско гетьмана Виговського стало оприлюднення в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Сенатори вилучили з неї будь-які натяки про незалежність Української держави, погодившись лише на автономію Наддніпрянщини. Немилосердно обкраяна при ратифікації угода була абсолютно нежиттєздатною. Адекватно розцінював ситуацію і сам Виговський. Ознайомившись із привезеним польським посланцем її варіантом, гетьман із гіркотою зауважив: «Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз...» [4, с. 119–121].

Завдання, над якими працюватиме мікрогрупа, можуть бути сформульовані у такий спосіб:

1. Як у «Зверненні до європейських дворів» Іван Виговський пояснює причини розриву з Москвою?
2. Користуючись атласом і підручником, нанесіть на контурну карту основні події московсько-української війни 1658-1659 років.
3. У чому виявилися блискучі здібності Івана Виговського як полководця під час цієї війни?
4. Як оцінюють Конотопську битву сучасні дослідники?
5. Чому, незважаючи на блискучу перемогу під Конотопом, Виговському не вдалося уникнути спалаху громадянської війни й утримати гетьманську булаву?

Підсумком роботи мікрогрупи можуть бути звіти-донесення про перебіг і наслідки воєнних дій 1658-1659 років, складені у довільній формі на основі опрацювання запропонованих учням джерел від імені козаків Івана Виговського та вояків московського царя.

На розсуд учителя можна сформувати ще одну групу — «Краєзнавці», яка аналізуватиме події на Полтавщині, антигетьманський виступ Мартина Пушкаря, каральні походи Івана Виговського і визначить роль нашого краю як головної арени подій громадянської війни 1657-1663 років. Щоправда, у зв'язку із запровадженням курсу «Історія Полтавщини» в школах області цей матеріал доцільніше розглянути на уроках з історії краю, скориставшись посібником із методики вивчення курсу, підготовленим полтавськими вчителями О.І.Свиридовою та С.В.Посмітною [11].

Після того, як усі учні, об'єднані у мікрогрупи, одержали ресурсні матеріали і завдання до них, відбувається самостійна робота школярів над джерелами — **четвертий етап** лабораторно-практичного заняття. Учитель, контролюючи його перебіг, підходить до мікрогруп, консультує учнів у разі потреби, стимулює участь кожного школяра в колективному аналізі джерел, складанні звіту про виконану роботу.

Останній етап уроку — **узагальнення і систематизація результатів лабораторно-практичного заняття, підбиття його підсумків** — передбачає звіти мікрогруп і заключне слово вчителя. Вислухавши виступи кожної з груп учнів-дослідників, школярі, уже озброєні системою аргументів, у ході фронтальної бесіди

з'ясовують, поставлене на початку заняття проблемне запитання: Руїна — закономірний результат складного внутрішнього і зовнішнього становища України чи історична випадковість, якої можна було б уникнути? У чому полягають уроки Руїни і чи актуальні вони для сьогодення? Якщо так, то в чому саме?

Така бесіда дасть можливість, особливо за умови використання інтерактивних технологій, висловити усім бажаним свої оціночні судження стосовно постатей Івана Виговського, Мартина Пушкаря, інших дійових осіб цього періоду, визначити роль Гадяцького трактату як пам'ятки політико-правової думки середини XVII століття, проаналізувати такі вагомні чинники доби Руїни, як глибока політична криза й громадянська війна, відсутність у козаків виразно окреслених політичних цілей, незрілість молодого козацької держави — Гетьманщини, агресивне зовнішнє втручання сусідніх держав в українські справи, розпалювання суперечок всередині суспільства та інші драматичні обставини, що будуть розглянуті на наступних уроках теми.

Таким чином, проведення уроку «Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського» у формі лабораторно-практичної роботи дозволяє не просто передати учням готову інформацію, але й забезпечити розвиток їхніх розумових здібностей, націлити на самостійне здобуття знань, спонукає до аналізу, висування в процесі розв'язання проблеми припущень, гіпотез і перевірки їх правильності за допомогою різноманітних історичних джерел.

Примітки:

1. Баханов К.О. *Лабораторно-практичні роботи з історії України (методичний посібник для вчителів)*. — К.: Генеза, 1996. — 208 с.
2. Величко С. *Літопис: у 2-х т. Т.2.* — К.: Дніпро, 1991. — 280 с.
3. Власов В. *Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл.* — К.: Абрис, 2002. — 256 с.
4. Горобець В. *Конотопська битва 1659 р.: причини та наслідки (у пошуках передумов Руїни) // Конотопська битва 1659 р.: Збірка наук. праць.* — К.: Видання Центру східноєвропейських досліджень, 1996. — 178 с.
5. *Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання: У 4-х вип. Вип.2.* — К.: Веселка, 1992. — 557 с.
6. Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* — Львів: Світ, 1991. — 576 с.
7. Єфименко О.Я. *Історія України та її народу.* — К.: Мистецтво, 1992. — 256 с.
8. *Історія України в художньо-літературних образах: Посібник для 7-8 кл. серед. шк.* — К.: Генеза, 2000. — 224 с.
9. *Історія України. Всесвітня історія. 5-12 класи. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів.* — К.: Ірпін, 2005. — 142 с.
10. *Наш край: Навч.-метод. посібник на допомогу вчителю історії.* — Полтава: АСМІ, 2001. — 164 с.
11. Посмітна С.В., Свиридова О.І. *Методика навчання історії Полтавщини у 8 класі.* — Полтава: Оріяна, 2006. — 120 с.
12. Степанков В. *Іван Виговський // Історія України в особах: Козаччина.* — К.: Україна, 2000. — 302 с.
13. Субтельний О. *Україна: історія.* — К.: Либідь, 1993. — 720 с.
14. Швидько Г.К. *Історія України. XVI-XVIII століття. Підручник для 8 класу середньої школи.* — К.: Генеза, 1997. — 384 с.

Подолання оціночних стереотипів діяльності Івана Виговського в процесі викладання курсу «Історія України» у вищій школі

Людмила Зенкова

Накопичення в суспільній свідомості значної кількості стереотипних уявлень і міфів, які серйозно деформують образ історичної реальності, ведуть до «розколотості» масової історичної свідомості. Процес їх подолання є дуже складним, завжди неоднозначним і болючим. Сказане повною мірою стосується й досліджуваної проблеми.

Вивчаючи історію козацтва середини XVII століття, викладачеві доводиться розкривати різні точки зору, пов'язані як з ігноруванням державотворчого процесу в українському суспільстві, так і з протилежною тенденцією — переоцінкою державницьких начал у козацькому середовищі цієї доби. Характерний тому приклад — уявлення про постать Івана Виговського та оцінка його гетьманування.

Особливий інтерес широкого українського загалу, в тому числі й студентів до подій 1657-1659 років, викликало підписання Президентом України в березні 2008 року Указу «Про святкування 350-річчя перемоги військ під командуванням гетьмана України Івана Виговського в Конотопській битві».

Указ викликав довкола себе хвилю дискусій, які засвідчили, що ця подія неоднозначно трактується істориками й політиками. Замайоріли антиукраїнськими випадками і російські ЗМІ. Відтак неупереджений розгляд проблеми, пов'язаний із гетьмануванням Івана Виговського, є актуальним і з наукової, і з освітньої, і з політичної точок зору.

В історичній літературі діяльність козацького гетьмана Івана Виговського, укладення ним Гадяцького договору 1658 року та питання про Конотопську битву 1659 року отримали суперечливі, часом полярні оцінки.

Офіційна історіографія — спочатку російська, а згодом і радянська — протягом понад трьох століть таврували більшість українських гетьманів, у тому числі й Виговського, як зрадників, що намагалися відірвати Україну від Росії та відновити в ній польсько-шляхетське панування. Видатні історики В. В. Антонович і М. С. Грушевський, які доводили, що політика гетьмана І. Виговського була спрямована на утвердження і зміцнення незалежної Української держави, піддавались нищівній критиці.

Конотопська битва взагалі довгий час залишалася лакуною. Інформація про неї замовчувалася тому, що вона, не уписуючись у канони імперської ідеології, руйнувала міф про беззастережне прагнення українців до "возз'єднання" з Росією, нагадувала російським шовіністам про найбільшу поразку царської армії в XVII — XVIII століттях. Лише історики-емігранти (О. Оглоблин, Б. Крупницький, Л. Винар, Т. Мацьків та інші) продовжували досліджувати ті сторінки історії Козацької держави, вивчення яких було неможливе за радянських часів [7, с. 82].

Сфальсифіковане офіційне трактування постаті Івана Виговського завдало чимало шкоди не лише історичній науці, а й національній ідеї. Сучасні історики, користуючись об'єктивними джерелами, мають можливість дати неупереджену оцінку цій суперечливій постаті в українській історії.

Ким же насправді був гетьман Іван Виговський — українським державником чи польським запродавцем? Із такого питання починається розгляд відповідної проблеми в курсі "Історія України".

Як відомо, дворічне гетьманування І. Виговського прийшлося на тяжкі для України часи. У зовнішній політиці він намагався послідовно дотримуватися багатовекторної політики Б. Хмельницького – забезпечувати суверенність України, підтримувати дружні зв'язки зі Швецією, Туреччиною, Кримським ханством, проявляти обережність у стосунках з Річчю Посполитою і Московським царством.

Державницька концепція гетьмана І. Виговського ґрунтувалася на ідеї повернення до умов Зборівського договору з розширенням прав Козацької держави. Після короткого протекторату під Московією, він починає відстоювати ідею федералізму. Крім того, гетьман зробив спробу запровадити її в життя у межах Речі Посполитої в формі Великого князівства Руського, використавши як теоретичну основу при складанні Гадяцької угоди 1658 року [3, с. 181].

Смерть Б. Хмельницького, який був значною мірою гарантом існування Української козацької держави, прискорила процес розколу серед старшини і призвела до посилення конфронтації двох політичних орієнтацій — промосковської та пропольської. Центром опору Виговському стали Запорозжя і Полтавщина.

Трагедією України того часу було насамперед те, що її еліта не розуміла до кінця цінності власної державності. Вона шукала підтримки в інших країнах, що неминуче вело до втрати самостійності. На погляд більшості українських істориків, звертання Виговського для боротьби з опозицією за допомогою до російського царя, що дбав передусім про власні інтереси та потай підтримував стосунки з полтавським полковником Мартином Пушкарем, який очолив повстання проти гетьмана, було помилковим кроком.

Влітку 1658 року стосунки між цими опозиційними силами були з'ясовані в кривавій битві. Повстанцям вдалося розгромити частину гетьманських військ. Але, призвавши на допомогу татар, Виговський потопив їх виступ у крові. Головний оплот противників гетьмана – Полтава, була спалена. Загинули керівники повсталих — полтавський полковник М. Пушкар і запорозький кошовий Я. Барабаш. Лубни, Миргород, Гадяч, Глухів і низка інших містечок Полтавського полку були віддані татарам на розграбування в якості оплати "союзної допомоги". 1658 рік коштував Україні близько 50 тис. убитих и заборонених у рабство. І. Виговський був першим українським гетьманом, який використав татар не для боротьби із зовнішнім ворогом, а для придушення внутрішньої опозиції.

Основну ставку у боротьбі з Московією гетьман зробив на Річ Посполиту. Наприкінці літа 1658 року спеціальна комісія розпочала переговори щодо умов українсько-польського зближення, які увінчалися підписанням на тристоронній основі між Польщею, Литвою та Україною так званого Гадяцького трактату.

Договір передбачав створення конфедерації трьох самостійних держав: Польщі, Литви і України. В тексті документу зазначалося, що Україна стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Висувалися й інші пропозиції загальнодержавного значення.

Фактично йшлося про конфедерацію трьох народів, де кожен конфедерат мав рівні права і вольності у складі однієї держави. Таким був політичний ідеал І. Виговського. Ідея князівства була кроком уперед у розвитку державницьких концепцій України, основою для творення незалежної державності.

В остаточному варіанті Гадяцька угода проголошувала, що Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. До атрибутів національно-державної незалежності України (Князівства Руського) належали: судочинство й діловодство українською мовою; власні фінанси; монетна система; військо. Відновлювалися права православної церкви. Велике значення мало відносно вільне обрання правителів Козацької держави, що служило вагомим аргументом на користь її прав і

свобод.

Проте польська влада вирішила, що вона пішла на занадто великі поступки Україні, і до часу ратифікації договору (травень 1659 року) домоглася скасування значної частки попередніх домовленостей та обмеження автономних прав України. Зокрема, передбачалося відновлення тих форм феодального землеволодіння, експлуатації селян і міщан, що існували до Визвольної війни, зменшувалася чисельність реєстрових козаків, залишалася унія.

За польським зразком утворювалися органи влади, відновлювався адміністративно-територіальний поділ. Руське князівство позбавлялося прав суб'єкта міжнародних відносин. Православні могли обіймати посади урядників лише у Київському воєводстві, а в Брацлавському й Чернігівському – поперемінно з католиками. Було знято застереження про необов'язковість для Війська Запорозького брати участь у війні Речі Посполитої проти Росії.

Отже, нова редакція Гадяцької угоди, по-перше, фактично узаконювала поділ українських земель на дві частини та унеможлиблювала їх возз'єднання у межах національної держави.

По-друге, докорінно змінювала політичний устрій козацької України й зводила нанівець її державну автономію. Уряд Руського князівства втрачав самостійність у внутрішній політиці й позбавлявся права на зовнішні зносини. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації поділу полково-сотенного.

По-третє, вона передбачала ліквідацію витвореної під час Української революції моделі соціально-економічних відносин. Козацтво усувалося від управління, чільне місце знову посідала шляхта. Відновлювалися велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання та кріпацтво.

Ратифікація польським сеймом у травні 1659 року Гадяцького договору зі значними змінами статей на користь Речі Посполитої негативно вплинула на репутацію І. Виговського і привела до загострення політичної ситуації в Україні. Переорієнтація на Польщу не знайшла підтримки в суспільстві. В очах рядових козаків, селян, міщан, православного духовенства і більшості козацької старшини Польська держава продовжувала залишатись основним ворогом. Рішучу незгоду викликав союз І. Виговського з Кримським ханством. Становище гетьмана різко ускладнилося. Невдоволення зростало навіть серед його прибічників. Лівобережні полковники В. Золотаренко та Я. Сомко заявили про перехід на бік Росії й почали воєнні дії проти вірних гетьману частин. На Правобережжі виступили полковники І. Богун та І. Іскра. Воєнна акція кошового Запорозької Січі Івана Сірка проти Кримського ханства - союзника І. Виговського, змусила татар залишити Україну. Скрізь лунали голоси про усунення гетьмана від влади.

Московія, довідавшись про договір України з Польщею, розпочала проти І.Виговського воєнні дії, які з перервами тривали до червня 1659 року, коли у Конотопській битві російська армія зазнала поразки від українського війська, посиленого поляками й татарами.

Помилкою державотворчої політики І.Виговського історики вважають, передусім, його прагнення створити шляхетську Україну спираючись на порівняно невеликий прошарок української шляхти, яка постійно його зраджувала перед погрозами або обіцянками з боку Москви чи Варшави і на той час майже втратила моральний авторитет. До того ж, нехтуючи інтересами широкого загалу українського суспільства, гетьман не зміг переконати народ у необхідності проведення державницьких реформ. Козацтво було не готове відійти від звичних для українців засад демократизму і боялося позбутися своїх привілеїв. Спроби І. Виговського вирвати їх із полону традиційних уявлень наштовхувалися на нерозуміння і опір.

Трагедія І.Виговського як державного діяча, зазначають В.Смолій та В.Степанков, полягала не в тому, що він став жертвою "нездоланих обставин", а в тому, що своїми політичними прорахунками створював ситуації, з яких не міг найти виходу. Адже за короткий час він спромігся налаштувати проти себе різні верстви населення України та більшість старшини [2, с. 255].

І хоча Гадяцька угода узаконювала українську державність і забезпечувала у перспективі можливість об'єднання всіх українських земель, сильні антипольські настрої в широких верствах суспільства зумовили неприйняття її більшістю козацтва.

Безумовне історичне значення угоди полягало в тому, що вона була свідченням певних політичних орієнтацій України в середині XVII століття і вказувала ті альтернативи, які об'єктивно існували в той час у складній геополітичній ситуації. Проте безкомпромісність козацької старшини з домішкою корисливості все більше заводила Україну в глухий кут, вихід із якого був можливий лише через надзвичайні соціальні потрясіння і втрати. Необдумані кроки в зовнішній та внутрішній політиці, особливо проти волі більшості народу, привели до того періоду в нашої історії, який отримав назву „Руїна” з усіма його наслідками.

Укладання Гадяцької угоди привело до відновлення московсько-польської війни, до загострення політичної ситуації в Україні, виникнення нових повстань посполитих і рядового козацтва. Московський цар оголосив І.Виговського зрадником і закликав козаків обрати нового гетьмана. Навесні 1659 року величезна московська армія, очолювана князем О. Трубецьким, вирушила в Україну.

Вивчаючи значення Конотопської битви, слід акцентувати увагу на питаннях подолання оціночних стереотипів, передусім зупинившись на причинах військового конфлікту, які були закладені ще за життя Б.Хмельницького. Російсько-польське перемир'я, підписане за спиною України в 1656 році у Вільно, було явним порушенням умов російсько-українського договору 1654 року [8, с. 83].

Подальший тиск із боку Москви, підтримка царем опозиційних гетьману сил, втручання московських воєвод у зовнішньополітичні справи всупереч волі І. Виговського, призвело до збройного зіткнення України з Московією.

У середині квітня 1659 року авангард армії О. Трубецького підійшов до Конотопу. Розпочалась без малого тримісячна облога міста, яке мужньо захищали чотири тисячі козаків і місцевих жителів. Запекла оборона Конотопа дозволила Виговському виграти час і зібрати майже 100-тисячне військо. 29 червня (9 липня) 1659 року Виговський разом із союзником українців кримським ханом Мухаммедом-Гиреем IV непомітно підійшов до Конотопа. Залишивши в засідці значну частину війська, гетьман зненацька напав на росіян. Узята в кільце російська армія виявилася в безвихідному становищі. Не витримавши натиску, російське військо відступило до Путивля.

Результати Конотопської битви були вражаючими. За підрахунками одного з дослідників даного періоду Ю. Мицика, козацьке військо втратило 4 тис. чол., татарська орда - 6 тис. чол., московська армія – від 40 до 50 тис. чол. (за іншими даними до 130 тис.) [4, с. 67]. Про нищівну поразку московської армії під Конотопом писали літописці С.Величко і Самовидець.

Вся Україна швидко дізналася про перемогу козацької зброї. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Три дні Москва переживала траур. Не дивлячись на офіційне замовчування Конотопської битви, вона увійшла в історію українського народу як символ національно-визвольної боротьби, свідчення високого патріотизму і боєздатності козацького війська, неперевершеної військової майстерності козацьких полководців на чолі з гетьманом І. Виговським.

Звістка про грандіозну перемогу І. Виговського рознеслася по всій Україні і далеко за її межами. Чому ж тоді гетьман не скористався нею для подальшого розвитку війни проти Московської держави?

Основною причиною цього був розкол українського суспільства, різні групи якого по-різному уявляли майбутнє незалежної України, її устрій, внутрішню й зовнішню політику.

Відразу після Конотопської битви спалахнуло нове антиурядове повстання, на чолі якого стояв Юрій Хмельницький. Громадянська війна розгорілася з новою силою. Скориставшись цим, російська армія знову вторглася в Україну. За цих обставин І. Виговський передав гетьманську булаву Ю. Хмельницькому.

Політика гетьмана І. Виговського як у ті часи, так і сьогодні викликає неоднозначну оцінку. М. Грушевський оцінював І. Виговського як видатного керманіча. Він відзначав, що гетьман "був чоловік дуже досвідчений, розумний, не кепський політик, притім, без сумніву, — патріот український, завзятий автономіст, одностудець старшини, що разом з нею дуже бажав забезпечити свободу і незалежність України" [1, с. 305].

Позитивно оцінював діяльність І. Виговського й визначний історик ХІХ століття М. І. Костомаров, який розглядав постать гетьмана у контексті української державності [6, с. 59].

І. Виговський, як і Б. Хмельницький, бачив в ідеалі Україну незалежною. Він єдиний з гетьманів став ініціатором та підписантом договору, який на офіційному рівні мав утілити в життя ідею Великого князівства Руського як рівноправного конфедерата серед Польщі та Литви. Водночас історичні та політичні обставини склалися так, що на той час ідея незалежності не могла бути реалізована на практиці [3, с. 184].

Проте в деяких українських колах звучать звинувачення про ідеалізацію постаті І. Виговського та перебільшення значення Конотопської битви на кшталт: "Незважаючи на великі сподівання та героїзм козаків, Конотопська битва залишається чи не найхарактернішим прикладом виграної битви та програної війни" [5, с. 3].

І все-таки, у супереч подальшим подіям і невикористаним можливостям у боротьбі за незалежність, Конотопська битва була і залишається одним зі славних символів національно-визвольної боротьби українського народу, підтвердженням високого морального духу і військового мистецтва українського війська. Її досвід ще раз показав, що будь-які військові перемоги залишаються безрезультатними, коли відсутня єдність народу, а фундаментальна справа державотворення підміняється боротьбою за інтереси одного класу, групи чи партії, унаслідок чого виникають конфлікти і війни, які спричиняють утрату незалежності і встановлення панування колонізаторів. Сам гетьман І. Виговський, не дивлячись на помилки, зайняв почесне місце серед самовідданих борців за волю українства та його державність.

Примітки:

1. Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* К.: Наукова думка, 1998. — Т. 10. — 393 с.
2. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред.. В.А.Смолій.* — Т. 1. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. — 800 с.
3. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б.Хмельницького та І.Виговського: порівняльний аналіз // *Політичний менеджмент.* — 2007. — № 1. — С.173-184.
4. Мицик Ю.А. *Гетьман Іван Виговський.* — К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2004. — 84 с.

5. Олійник Тетяна. *Конопотська битва триває понині* // *Українська газета*. – 28 липня 2007 р.
6. Пінчук Ю. *Гетьманство Івана Виговського в інтерпретації Миколи Костомарова* // *Історичний журнал*. – 2007. – № 4. – С. 54-60.
7. Пішванова Т. *Вивчення історії українського козацтва і козацько-гетьманської держави в західній діаспорі у другій половині ХХ століття* // *Схід*. – 2006. – № 4. – С. 75-83.
8. Чухліб Т.В. *Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження*. – К.: *Наш час*, 2007. – 156 с.

Культурологічні аспекти Гадяцького трактату й стан та перспективи українсько-польського співробітництва у царині освіти (на матеріалах Полтавщини)

Володимир Мирошніченко, Петро Шемет

Гадяцький трактат від 16 вересня 1658 року – один із найяскравіших документів політико-філософської думки за козацької доби.

Саме він започаткував євроінтеграційну складову зовнішньої політики України на основі її соборності та суверенності. Так звана «пропольська орієнтація» І. Виговського була чи не єдиним способом вирватися з-під московського абсолютизму.

Та як нам відомо, євроінтеграційні наміри українського керманіча провалилися. Те, що було таким органічним і зрозумілим для гетьмана, виявилось чужим для більшості народу, не певним для його оточення, і Україна поступово перетворилася у колонію Російської імперії.

Сьогодні, коли ми прагнемо до європейської та євроатлантичної інтеграції України, нам потрібно осмислити діяльність Виговського, його здобутки і чинники невдач, політичні уроки доби.

Вважаємо, що як тоді, гетьману-європейцю, так і сьогодні, нам не вдається, здолати хронічну хворобу українців: недооцінювання власних сил, яке неминуче призводить до різновекторних геополітичних орієнтацій, небажання самим вирішувати свою долю, а головне — бути консолідованою й активною нацією. Іншими словами, нам треба навчитися отримувати перемоги.

У зв'язку із цим не можна не згадати про неординарну людину Юрія Немирича, найвизначнішим політичним доробком котрого стали наріжні постулати Гадяцького трактату, в розробці якого Немирич, як і Виговський, вважав, що «з Польщею нас єднає освіта».

Звичайно, ситуація сьогодні є іншою, але те, що з Польщею нас єднає освіта, є правильним твердженням. Ми щороку отримуємо від польських ВНЗ запрошення на інноваційні конференції, проекти і беремо в них активну участь.

Завдяки допомозі польської сторони, зокрема Центрального осередку вдосконалення вчителів у Варшаві, за фінансової підтримки Програми МЗС Польщі «Польська поміч», наші працівники залучаються до скарбниці польської і європейської освіти загалом.

У 2007-2008 роках на базі Центрального осередку вдосконалення вчителів під Варшавою відбулися навчальні курси «Українські лідери європейської та

євроатлантичної інтеграції» в рамках українсько-польського проекту з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Як результат, розроблено 20-годинний тренінговий курс навчання для учителів Полтавщини, проведено тренінги на базі ПОППО. Учителі області поглибили знання щодо НАТО, ЄС та сформували навички проведення занять з використанням активних методів навчання. В цьому контексті ГУОН, ПОППО і спрямовують діяльність українського шкільництва.

Уже знайшли своє місце у педагогічному процесі шкіл курси з громадянської освіти та європейські студії, все більше школярів і педагогів долучаються до різного роду міжнародних програм, спрямованих на розвиток почуття відповідальності за спільне майбутнє і відчуття європейського громадянства.

Нами налагоджено міжнародне партнерство з навчальними закладами Італії, США, Туреччини, Франції, Німеччини, Росії, Швеції, Нідерландів, Киргизстану та Японії.

Серед освітянських партнерів міжнародні громадські організації, благодійні фонди, гімназії, вищі школи, європейські університети, ліцеї, різноманітні фундації та товариства, посольства, приватні особи, представники української діаспори.

Ця співпраця допомагає полтавським освітянам у підготовці молодих громадян України бути свідомими, відповідальними громадянами об'єднаної Європи.

У навчальних закладах Полтавської області працюють осередки дитячої дипломатії, які стали центрами спілкування учнів з видатними діячами України, області, міста, послами інших держав.

Відкриття центрів сприяє розвитку світогляду учнівської молоді як особистості європейського та світового рівня.

Поширюється співпраця з МФВ, Інститутом відкритого суспільства (Нью-Йорк) та Харківським молодіжним центром із соціальних проблем молоді з упровадження нових педагогічних технологій „Дебати” в навчально-виховний процес, обмін досвідом. В області діє 220 дебатних клубів (2300 учнів).

За програмою шкільних партнерств для українських та польських шкіл, що підтримується Фондацією ПАУСІ та польською Фондацією імені Роберта Шумана в рамках ініціативи «РАЗОМ — польсько-українська співпраця для майбутнього», проведено низку зустрічей учнів області з польськими школярами.

Головне управління освіти і науки Полтавської області вважає, що передумовою формування громадянина європейського співтовариства є вивчення історії рідного краю, міста, села. Тому вже декілька років у загальноосвітніх навчальних закладах області у 6-11 класах впроваджується регіональний курс «Історія Полтавщини», який має повне навчально-методичне забезпечення і який допомагає молоді визначити свої життєві орієнтири в сучасному світі.

З цією ж метою видано науково-методичний посібник «Антологія краєзнавства Полтавщини», готується до видання посібник «Козацькі традиції Полтавщини: імена-пам'ятники-події-легенди». В останньому вміщені методичні матеріали (уроки), які розкривають процеси формування та розвитку української національної свідомості.

Художня реалізація проблеми вибору в романі

Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський»

Віра Мелешко, Микола Степаненко

Ще в 70-х роках XIX століття І. Нечуй-Левицький у трактаті «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини» (львівська «Правда» надрукувала його як редакційну статтю під назвою «Сьогочасне літературне прямування») писав: «Україна буде і мусить домагатися прав своєї національності, свого язика в усіх школах і громадському житті, адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усієї маси нації зверху до самого дна» [3, с. 15]. Ці слова талановитого етнолог, культуролога, публіциста, письменника Івана Нечуя-Левицького звучать актуально й сьогодні, змушують по-іншому поглянути на набуток їхнього автора — непересічного представника українського реалізму. Хоча останнє десятиліття минулого століття в літературознавстві було досить плідним щодо вивчення спадщини прозаїка, проте поза увагою науковців залишилося чимало її аспектів. Це стосується насамперед художніх та науково-популярних творів історичної тематики, які подарував читачеві Левицький у 70 – 90-х роках XIX століття.

В «історичних» картинах Нечуй-Левицький охоплює великий часовий відтинок нашої минувшини: від найдавніших часів («Хто такі скіфи й сармати») до ближчих («Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина»). За переконанням І.Франка, він спирався на праці М.Костомарова та В.Антоновича, а дослідник другої половини XX століття Р.Міщук переконаний: популярні виклади історії, написані Левицьким у руслі тогочасної української політичної думки, що відстоювала національну самобутність та ідею самостійного розвитку українства. Художні полотна на теми історії різнопланові: романи, драми, літературна казка-легенда, «легенда індуська». Між цими творами існує «зовнішня» спільність: усі вони пройшли тривалий та складний шлях до читача, адже їх не друкували ні в підросійській, ні підрадянській Україні. Причина подібної ситуації в тому, що автор прагнув неупереджено поглянути на історію своєї землі, котру часто вважали складником загального російського (або польського) історичного процесу. «Внутрішнім» об'єднуювальним началом, як твердить Інна Приходько, виступила думка: «стати перевертнем — то найстрашніше зло, непростений гріх...» [4, с. 158]. Ми додамо: і проблема вибору, яка, особливо у великих словесних полотнах, домінує над іншими. Саме тому, вважаємо, Нечуй-Левицького так притягувала доба Руїни, зосібна постать Виговського. Йому автор присвятив роман «Гетьман Іван Виговський» (1895), історико-популярну працю під такою ж назвою (1899), драму «В диму та в полум'ї» (1910).

Прикметно, що в останнє десятиліття віку XIX проблему вибору порушували і прозаїки, і драматурги, і поети. Такий стан речей пояснюємо прагненням вітчизняних авторів зацентрувати увагу сучасників на злободенних подіях. Адже саме на межі позаминулого століття національна ідеологія українства вступила у критичну фазу розвитку: прогресивно налаштовані українці здебільшого вливалися в русло російського визвольного руху, деякі з них змушені були шукати компромісних шляхів, щоб поєднати національні традиції з новими умовами життя. Письменники вбачали аналогії в українській історії, передусім у складних її періодах, коли особа, як твердив Б. Грінченко, стояла «на розпутьті», прагнучи окреслити своє місце в

нелегких змаганнях зі світом, особистісними світоглядними переконаннями. Згадаймо повість «Захар Беркут» І. Франка, трагедії «Сава Чалий» та «Гандзя» І. Карпенка-Карого, драму «Маруся Богуславка» М. Старицького, п'єсу Б. Грінченка «Ясні зорі» тощо. Головні персонажі цих та інших творів діють у національно-психологічному вимірі, який потребує величезної напруги почуття, думки, дії, спонукає їх прийняти рішення, важливе для долі власної та загалу. Найчастіше «громадське» та «своє» не узгоджуються, мають протилежний вектор, що знаходить художнє втілення у реалізації гострих конфліктів, порушенні проблеми самовизначення/вибору людини у своєму часі.

Іван Виговський у романі Левицького справді перебуває в постійному протистоянні, найперше між своїм внутрішнім світом і зовнішніми (політичними) обставинами часу. Генеральний писар (таку посаду обіймав Виговський до обрання його гетьманом) не любив московських бояр «як людей грубих і неосвічених» [1, с. 77], але за дорученням Хмельницького змушений виїхати до Києва, щоб зустріти посланців царя. Іван Остапович не любив війни, хоч «служив в козацькому війську Богдана і не раз бував в битвах» [1, с. 78]. Він «любив побалакати... вмів про все чудово оповідати» [1, с. 76], проте обставини вимагали мовчання або обережності дипломата. Він не любив «запорозької сваволі та п'янства» [1, с. 93], однак з ними зустрічався неодноразово. Виговський був «чоловік нерозтратливий», і водночас же час ставив за свій кошт монастир коло Чигирини і «тратив на будування ... чимало грошей» [1, с. 93]. Він сумує за пригніченим серцем, яке не знало щастя, волі, і в той же час ще більше переймається раціональним, щоденним.

Проблема вибору в романі пов'язана головно з політичним курсом України. Події у творі розпочинаються через тиждень після ради в Переяславі, де «Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві...» [1, с. 69]. Автор згадує київського митрополита Сильвестра Косова, який не хотів «приставати» до цієї присяги. Священик не безпідставно боїться втратити автономію української церкви, називає патріарха Никона чоловіком простим, невченим та крутим на вдачу. Невдовзі і Хмельницький зрозумів підступність нових спільників, заявивши, що «треба одступитись од Москви» [1, с. 199]. Відкрито не приймає спілки з російським царем Юрій Немирич, «славний оратор того часу та вчений чоловік» [1, с. 199]. Він захищає привілеї шляхти, заради них «ладен кидатись в усякі битви...» [1, с. 173].

Постійно переймається долею рідного краю Іван Виговський: він, котрий звик приховувати свої справжні думки, поміркований політик, усією душею турбується теперішнім і майбутнім України («Що то станеться... з Україною? Де їй дітись? До кого приставати?» [1, с. 150]). Виговський свідомий того, що в Україні панує зовсім відмінний від Росії державний уклад, що українська козацька старшина в переважній більшості освічена, має давнє національно-героїчне коріння. Московія — монархія, бояри — нащадки «скоморох» — перетворилися на царських холопів; Україна — республіка, її людність, передусім козацтво «вже були зовсім європейці...» Тому-то, переконаний гетьман, орієнтуватися потрібно на просвічену європейську державу. Він виношував план з'єднання України з Польщею. Передаючи роздуми Івана Виговського (незвернений, внутрішній, монолог у романі виступає одним з основних прийомів психологічного аналізу), Нечуй-Левицький удається до символічно-алегоричних образів. В уяві гетьмана захід, Польща — край, де сяє сонце; північ, Московія — територія, «заслонена чорними хмарами» (образ хмар узагалі найдієвіший у художній прозі Левицького). Російську державу Виговський сприймає «хмарно» найперше через темноту, непросвіченість бояр. Можна помітити, що означення «невчений», «неосвічений» у творі набувають статусу постійного епітета,

який передає і характерну рису зображуваного, й емоційне ставлення до нього автора.

Гетьман мріє про ті часи, коли в Україні будуть школи, університети, тому пристає до Польщі — держави «багато більше просвіченої, ніж Москва...». Вибором гетьмана Івана Виговського керують, з одного боку, загальноукраїнські інтереси («... щоб Україна стала великим князівством» [1, с. 184]), з іншого — вузькостанові («Козаки повинні зрівнятися з шляхтою і дістати шляхетські привілеї, а не ставати запанібрата з плебсом» [1, с. 205]). Проте і ті, і ті він пов'язує також із власною вигодою, переконаний, що щедрий польський король нагородить його «землями, селами, лісами, золотом і сріблом» [1, с. 184]. Як говорить Нечуй-Левицький, у помислах Виговського переплелися влада, слава, честь, золото і срібло, багатство, блиск, ідеали політичні, щастя України, просвітність. Отже, розкриваючи суспільно-політичні події, автор звертається до індивідуальної психології головного персонажа, зокрема до тих її властивостей і процесів, які найповніше сприяють реалізації проблеми вибору.

Обережний, спокійної, тихої вдачі, з привітним голосом Виговський у виняткових напружених ситуаціях ставав рішучим та запальним. Так, розуміючи, що значна частина козацтва не прийме його наміру єднання з Польщею, гетьман затято твердить: «...вчиню це діло...хоч би полились ріки крові» [1, с. 205]. До речі, таким же вольовим Виговський бував і в особистому житті. Зустрівши Олесю, яка не мала батьків, Іван Остапович повинен говорити про одруження з її гоноровитими опікунами. Не отримавши від них згоди на шлюб із коханою дівчиною, Виговський умовив Олесю потайки їхати з ним до Києва, аби там повінчатися.

У творі наголошено на тому, що Іван Виговський — набожний і богобоязний. Про це говорить і автор, і сам персонаж. Писар-гетьман вважає за необхідне зміцнити поміж українців «батьківську віру». Він різко виступає проти прагнення декого підтримувати унію, убачаючи в ній головну причину «сварки та змагання» з поляками. За його переконанням, саме католики-дідиці «одняли од козаків вольності» [1, с. 127]. Виговський поважає богомільних паннів, котрих ніякі «патери єзуїти не зведуть з пуття, не заманять до католицтва» [1, с. 180]. Знайомлячись із родиною своєї майбутньої дружини Олесі Стеткевичівни, він найперше цікавиться їхньою вірою; Іванові Остаповичу легко й радісно, що його обраниця — «грецької віри» [1, с. 89]. Проте гетьман приймає (і сприяє) кровопролиття, готовий кинути на смерть сотні людей, забувши Боже «Не вбий». Мета — майбутнє України як незалежної просвітньої європейської держави — у його розумінні виправдовує будь-які засоби її досягнення, навіть найжорстокіші.

Нечуй-Левицький виводить цілу галерею історичних постатей: окрім Івана Виговського, тут діють Богдан Хмельницький, його дружина Ганна, доньки Катерина та Олена, овруцький староста Юрій Немирич, полковники Павло Тетеря, Нечай, Сомко, Золотаренко, генеральний обозний Тиміш Носач, син Хмельницького Юрась, російський боярин Бутурлін та ін. Але для більшого увиразнення й відтінення постаті та прагнень головного персонажа автор «населює» твір вигаданими героями. Найповніше з-поміж них виписано родину Лютаїв. Вони з'являються в шостому розділі твору (усього в романі десять розділів), власне, тоді, коли Іван Виговський оголосив про свій намір з'єднатися з Польщею. Рішення гетьмана викликало розкол поміж козацтва, призвело до відкритого протистояння, війни своїх зі своїми.

Українське суспільство, переконливо доводить Нечуй-Левицький, не одностайне в поглядах на теперішнє становище та майбутню долю України. В одному з епізодів третього розділу роману автор показує групу селян, які помилково прийняли Виговського за польського діди́ча. Вони бояться, що знову католицькі пани повернуться до своїх маєтків і будуть «запрягати людей до панщини» [1, с. 139]. Цей

епізод знаковий — Виговському, котрий тоді ще лише думав про гетьманську булаву, послано попередження: селянство, низові козаки не приймуть спілки з Польщею, адже вона асоціюється з неймовірними утисками, переслідуванням за віру, рабською панщиною. Проте і поміж козацької верхівки відсутня згуртованість: одні підтримують намір злуки з Польщею як «держави більш підхожої до укладу життя козацького» [1, с. 208], а інші не хочуть про це і чути, вважаючи, що знову король принесе в Україну католицтво та розділить її «на ворожі верстви» [1, с. 209 – 210].

Для повнішого увиразнення протистояння в Україні прозаїк показує перебіг двох зібрань. Перше — це нарада старшин у Чигирині, на якій пропозицію од короля та сенату виголосив посланець із Варшави Беньовський. Він закликав козацьких керманичів: «Приставайте до Польщі, як рівні до рівних, вольні до вольних» [1, с. 208]. Дехто з полковників, зачувши слова Беньовського, загомоніли, повиймали шаблі й «почали ними махати» [1, с. 208]: вони не підтримали пропозиції посла, а значить, і намірів Виговського. Для Сомка, Остапа Золотаренка, Носача угода з Польщею — відродження давнього панування «польської та католицької споляченої української шляхти ... єзуїтів» [1, с. 209].

На другому зібранні, що відбулося на козачому хуторі, лунають голоси низовиків, які засуджують прагнення і дії Виговського. У полілозі, утвореному з реплік поважних і молодих козаків, вияскравлюється мудра фраза господаря хутора: «... встане брат на брата і роздеруть Україну на шмаття. Поллється братня кров» [1, с. 220]. Так січовик передбачив початок довготривалої Руїни.

Отже, протистояли гетьманові, за Левицьким, не полковники Мартин Пушкар з Чорнотою, а «місцеві чигиринські козаки та народ, котрі носом почули, що Виговський хотів завести на Україні шляхетський, аристократичний уклад старої Польщі з його темними перспективами...» [2, с. 354]. «Місцеві козаки» — це насамперед згадувані нами Лютаї: старий Демко, його дружина Ольга, їхній наймолодший син Зінько (три старші «полягли в битвах головами» [1, с. 215]), «сучасник битви під Кумейками» [1, с. 218] Міняйло, безіменні козаки. Вони виступають не лише проти згоди з Польщею, а й проти поділу на стани, адже, за переконанням Зінька, усі в Україні повинні бути рівні та мати однакові привілеї.

Реалізація проблеми вибору в романі відбувається через прийом протиставлення, який спостерігаємо на всіх рівнях. Так, портрети Виговського та боярина Бутурліна «зіткані» різко контрастно: з одного боку, мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович, а з іншого — високий та огрядний, з ситими червоними щоками, схожий на московського протопопа царський посланець. За різною зовнішністю — різні вдачі. Вихований, ввічливий Виговський відтіняє грубого Бутурліна. Він згадує, що польські посланці «не чіплялись до нас так нагло й грубо» [1, с. 158].

На рівні сюжету теж бачимо прийом антитези: Нечуй-Левицький паралельно розгортає історично-національну та особистісно-побутову лінії. Він доводить, що крах Виговського як державного діяча значною мірою зумовлений і політичними перепитіями доби, і обставинами приватного життя гетьмана, його амбітними устремліннями.

Долю Івана Виговського художньо, але історично достовірно окреслено через сон, що його побачила Олеся (цей сон оприлюднено ще в першому розділі твору): «Дивлюсь — то ви були на коні, а то вже під конем. Коли гляну, ви знов на рвучкому коні гарцюєте на майдані, а потім дивлюсь — ви знов під конем» [1, с. 88]. На коні і під конем — перемоги й поразки, успіхи й невдачі, слава й ганьба, життя і смерть.

Освічений патріот України Виговський прагнув вирвати свою країну з ярма темної середньовічної Москви, прихилити її до Європи — освіченої, відкритої, демократичної. Та «Гадяцькі пункти» з їх широкою автономією для України, з

власним судом, школами, двома університетами, книгодрукуванням, вільною торгівлею тощо так і не вступили в дію, стали ще однією сторінкою української трагедії.

Порушивши проблему вибору, автор роману намагався подати правдивий образ головного героя, не підносячи його «вгору до небес», але й не перекреслюючи того позитивного, що зробив Іван Виговський.

Примітки:

1. Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський // Бояриня: Драм. поема / Леся Українка. Гетьман Іван Виговський: Роман / І. Нечуй-Левицький. – К., 1997. – С.67 – 329.

2. Нечуй-Левицький І. Лист до Михайла Грушевського від 26 листопада 1898 року // Нечуй-Левицький І. Зібр. творів: У 10 т. – К., 1968. – Т.10. – С.354.

3. Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування // Правда. – 1884. – Т. II. – С.12 – 232.

4. Приходько І. І. Нечуй-Левицький проти „обрусення” народів // Березіль. — 1997. — № 9 – 10. – С. 156 – 164.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

1. Бобятинський Конрад – доктор історії, Варшавський університет (Польща)
2. Бардаш Ольга – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Національного державного педагогічного університету імені Михайла Петровича Драгоманова, м.Київ
3. Волошин Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
4. Воскобійник Вікторія – студентка IV курсу історичного факультету ПДПУ імені В.Г.Короленка, м.Полтава
5. Демиденко Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
6. Діптан Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
7. Єрмак Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
8. Жук Віра – кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець, м. Полтава
9. Зенкова Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України (ПУСКУ), м. Полтава
10. Кемпа Томаш – доктор габілітований, Інститут історії архівістики університету Ніколая Коперника, м. Торунь (Польща)
11. Коваленко Оксана – старший викладач кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
12. Коваль Людмила – громадська організація “Київ-Інформ-Простір”
13. Когут Зенон – професор історії, Канадський інститут українських студій (Канада)
14. Кочерга Надія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (ПНТУ), м.Полтава
15. Кравченко Петро – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
16. Лобач Катерина – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
17. Мелешко Віра – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
18. Мирошніченко Володимир – кандидат педагогічних наук, начальник управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації
19. Мокляк Володимир – заступник директора Краєзнавчого музею з наукової роботи, краєзнавець, м.Полтава
20. Нагорний Віталій – аспірант кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
21. Петренко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії ПУСКУ, м. Полтава
22. Плохій Сергій – доктор історії, Гарвардський університет (США)
23. Приходько Юрій – аспірант, Інститут економіки та прогнозування НАН України

24. Ревегук Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
25. Степаненко Микола – доктор філологічних наук, професор, ректор ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
26. Степанчук Юрій – кандидат історичних наук, Вінницький державний педагогічний університет
27. Тронько Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава
28. Шаповал Лариса – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ПДПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава
29. Шемет Петро – кандидат педагогічних наук, заступник начальника управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації

ДЛЯ НОТАТОК

**ГАДЯЦЬКА УНІЯ 1658 РОКУ: КОНТРОВЕРСІЇ МИНУЛОГО
І СУЧАСНІСТЬ. – Полтава : ПОППО, 2009. – 184 с.**

Матеріали подано у авторській редакції.

Відповідальні за випуск: Єрмак О.П., Пашко Л.Ф.
Технічний редактор: Кіптілий І.О.
Комп'ютерний набір: Симоненко Л.І.
Комп'ютерна верстка: Шарлай Т.В.
Оформлення обкладинки: Дружиніна А.В.

ISBN 966-7215-87-3

Підписано до друку 28. 04. 2009

Формат А-5

Ум. друк. арк. 10.

Тираж 300

Редакційно-видавничий відділ
ПОППО ім. М. В. Остроградського

36029, м. Полтава, вул. Жовтнева, 64 - ж.

Тел. 2-76-75.

Е-mail redpm@pei.poltava.ua